

DIGITALES ARCHIV

ZBW – Leibniz-Informationszentrum Wirtschaft
ZBW – Leibniz Information Centre for Economics

Karlsson, Tobias (Ed.); Lundh, Christer (Ed.)

Book

Liv i rörelse : Göteborgs befolkning och arbetsmarknad 1900-1950

Reference: (2022). Liv i rörelse : Göteborgs befolkning och arbetsmarknad 1900-1950. Lund : Nordic Academic Press.

This Version is available at:
<http://hdl.handle.net/11159/12471>

Kontakt/Contact

ZBW – Leibniz-Informationszentrum Wirtschaft/Leibniz Information Centre for Economics
Düsternbrooker Weg 120
24105 Kiel (Germany)
E-Mail: [rights\[at\]zbw.eu](mailto:rights[at]zbw.eu)
<https://www.zbw.eu/econis-archiv/>

Standard-Nutzungsbedingungen:

Dieses Dokument darf zu eigenen wissenschaftlichen Zwecken und zum Privatgebrauch gespeichert und kopiert werden. Sie dürfen dieses Dokument nicht für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, aufführen, vertreiben oder anderweitig nutzen. Sofern für das Dokument eine Open-Content-Lizenz verwendet wurde, so gelten abweichend von diesen Nutzungsbedingungen die in der Lizenz gewährten Nutzungsrechte.

<https://zbw.eu/econis-archiv/termsfuse>

Terms of use:

This document may be saved and copied for your personal and scholarly purposes. You are not to copy it for public or commercial purposes, to exhibit the document in public, to perform, distribute or otherwise use the document in public. If the document is made available under a Creative Commons Licence you may exercise further usage rights as specified in the licence.

Tobias Karlsson &
Christer Lundh (red.)

Liv i rörelse

Göteborgs befolkning och
arbetsmarknad 1900–1950

NORDIC ACADEMIC PRESS

LIV I RÖRELSE

Liv i rörelse

Göteborgs befolkning
och arbetsmarknad 1900–1950

Tobias Karlsson &
Christer Lundh (red.)

NORDIC ACADEMIC PRESS

© Nordic Academic Press och författarna 2022

Denna bok är en utgåva från Nordic Academic Press Checkpoint – en serie för böcker som genomgått peer review enligt specifika riktlinjer. Den är samtidigt utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

Kopiering eller annat mångfaldigande av denna inlag
kräver förlagets särskilda tillstånd.

Nordic Academic Press
Lund
www.nordicacademicpress.se

Sättning: Anders Gutehall, Visuell Arkeologi
Omslag: Cia Björk, PCG Malmö
Omslagsbild: Smedjegatan söderut 1936.
Foto: Artur Lindskog, Göteborgs stadsmuseum
Tryck: ScandBook, Falun 2022
ISBN 978-91-88909-94-7 (tryck)
ISBN 978-91-89361-22-5 (epdf)
ISSN 2002-2131 Kriterium (online)
DOI 10.21525/kriterium.34

Innehåll

Förord	7
1. Levnadsbanor och rörlighetsmönster	11
En introduktion	
<i>Tobias Karlsson & Christer Lundh</i>	
2. Befolkning, bostäder och arbete i den mogna industristaden	37
<i>Tobias Karlsson & Christer Lundh</i>	
3. Inkomster över livs- och familjecykeln	73
<i>Tobias Karlsson & Christer Lundh</i>	
4. Arbetsmarknadens delar	95
Yrkesväxlingar och arbetsgivarbyten	
<i>Tobias Karlsson</i>	
5. Inflyttningar och internflyttningar	115
<i>Christer Lundh</i>	
6. Vägen till vuxenlivet	139
Det första jobbet och flytten från föräldrahemmet	
<i>Christer Lundh & Stefan Öberg</i>	
7. Kvinnor i avlönat husligt arbete	173
<i>Tobias Karlsson & Malin Nilsson</i>	
8. Hemsömmerskornas yrkesliv	193
<i>Malin Nilsson</i>	
9. Mäns yrkesliv från medelålder till pensionering	217
<i>Tobias Karlsson</i>	
10. Levnadsbanor och rörlighet i den mogna industristaden	241
Mot ett helhetsperspektiv	
<i>Tobias Karlsson & Christer Lundh</i>	

Appendix Göteborgs befolkningspanel <i>Tobias Karlsson & Christer Lundh</i>	251
Abstracts	259
Källor och litteratur	269
Förteckning över tabeller och grafik	287
Om författarna	291

Förord

Detta är en bok om Göteborg och göteborgarna under 1900-talets första hälft. Den är ett försök att väva samman forskning från två fält: historisk demografi och arbetsmarknadsrelationer. Boken riktar sig till såväl akademiska forskare som en bredare allmänhet.

Antologin stammar ur ett forskningsprojekt, ”Liv och rörelse – familj och arbete i Göteborg 1900–1945”, för vilket vi fick anslag från Stiftelsen Anna Ahrenbergs Fond 2013 och 2014. Den forskning och databas som redovisas i boken initierades 2008 i ett projekt med finansiering från Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap, nuvarande FORTE (2008:0459). Christer Lundh har deltagit inom ramen för sin professorstjänst vid Göteborgs universitet. Tobias Karlssons arbete med databasen och den forskning som presenteras i boken finansierades inledningsvis av Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse (W2009-0084:1) och i ett slutskede inom ramen för projektet ”Historisk arbetslivsforskning” (HALF, Lunds universitet). Malin Nilsson och Stefan Öberg har förutom stipendierna från Stiftelsen Anna Ahrenbergs Fond under olika perioder även haft postdoc-stipendier från Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse (W2015-0375:1 och W2014-0396:1)

Databasen Göteborgs befolkningspanel ingår sedan 2015 i Vetenskapsrådets satsning på individbaserade databaser inom medicin och samhällsvetenskap (”SwedPop: svenska befolkningsdatabaser för forskning”). Forskningen baserad på denna databas bedrivs idag i två projekt finansierade av Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse (dnr P18-0130 och P21-0186). Forskningen har etikprövats två gånger, båda med positivt resultat (Etikprövningsmyndigheten, dnr

794-08 och 2019-0471). Publiceringen av denna antologi har möjliggjorts genom generösa bidrag från Stiftelsen Anna Ahrenbergs Fond (2020) och Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse (Fv20-0015).

Många har genom åren hjälpt oss med att bygga upp databasen Göteborgs befolkningspanel. Den ursprungliga impulsen kom från ekonomisk-historikern Kent Olsson som introducerade oss för det källmaterial som är ryggraden i databasen: Mantalskontorets centralregister över Göteborgs befolkning. Databasbygget har ända sedan start skett i samarbete med Riksarkivet i Göteborg, där landsarkivarie Ulf Andersson var med i ett tidigt skede, liksom arkivarie Karl-Magnus Johansson som koordinerade arbetet med excerpering. Det senaste året har landsarkivarie Göran Kristiansson hjälpt oss att organisera excerpering och registrering av data. När det gäller urvalet av individer som skulle ingå i databasen hade vi stor hjälp av de erfarenheter som Björn Gustafsson, Institutionen för socialt arbete vid Göteborgs universitet, generöst delade med sig. Ett antal personer har genom åren hjälpt till med sökning i mantalslängder, excerpering av uppgifter, fotografering, överföring av data till digital format och kvalitetskontroller: Eva Hasselgren Östberg, Jeanette Johansson-Young, Göran Larsson, Helena Ahlfors, Daniel Sjöberg, Karl-Magnus Johansson och Marta Blomberg. Debora P Birgier har hjälpt oss att konstruera ”Flyttpopulationen” som används i kapitel 5 i boken.

En rad personer har bidragit med värdefulla synpunkter på hela eller delar av boken. Främst bör nämnas Lars-Fredrik Andersson, som i rollen som vetenskapligt ansvarig, koordinerat och sammanställt den vetenskapliga kvalitetsgranskningen inom ramen för Kriteriums verksamhet. Inom ramen för denna process har tre anonyma lektörer bidragit med konstruktiv kritik och förslag som varit till stor hjälp. Andra personer som gett synpunkter på tidigare versioner av bokens kapitel eller på annat sätt bidragit till texternas utveckling är Martin Fritz, Sven Gaunitz, Fredrik Bergenfeldt, Martin Dribe, Erik Bengtsson, Peter Håkansson, Carolina Uppenbergs, Debora P Birgier, Helene Castenbrandt och Mats Olsson. Under arbetet med att färdigställa boken har Christer Lundh och Tobias Karlsson haft givande utbyte med företrädare från andra historiska befolkningsdatabaser inom

FÖRORD

ramen för SwedPop. Bengt Edqvist på Institutet för språk och folkminnen i Göteborg har hjälp till att hitta etnologiska uppteckningar om tjänstefolk och bostäder. Per Hallén har konstruerat den karta över stadsdelarna i Göteborg som finns i kapitel 2. Karin Frisendahl har svarat för språkgranskning av manus (eventuellt kvarvarande misstag är naturligtvis våra egna). Annika Olsson och Carmen Robertson Salas på Nordic Academic Press har med stort engagemang bidragit till bokens innehåll och utformning. Museichef Carina Sjöholm och intendent Katharina Wänseth vid Göteborgs stadsmuseum hjälpte oss i arbetets slutskede med att få fram underlag till bokomslaget.

Författarna till denna antologi uttrycker sammanfattningsvis ett stort tack till dem som finansierat eller på andra sätt bidragit till forskningen och denna publikation.

Göteborg december 2021
Christer Lundh & Tobias Karlsson

Levnadsbanor och rörlighetsmönster

En introduktion

Tobias Karlsson & Christer Lundh

Denna bok handlar om befolkningen i en stor svensk stad – Göteborg – under 1900-talets första hälft. Vi försöker fördjupa och komplettera kunskapen om Göteborgs ekonomiska och sociala historia men boken kan också ses som en del av en bredare forskningsrörelse som närmar sig industrisamhället från ett mikroperspektiv.

Syfte och frågor

Det pågår en tyst revolution inom historieforskningen. Digitaliseringen av källor och de alltmer kraftfulla datorerna låter oss pussla samman och finna mönster i stora mängder information på sätt som inte var möjliga för bara ett par årtionden sedan.¹ Istället för att arbeta med aggregerade uppgifter som avser enstaka tidpunkter kan historiker nu följa stora grupper av individer över tid.

Svenska forskare har varit pionjärer i denna utveckling.² Här började longitudinella befolkningsdatabaser på mikronivå byggas upp redan på 1970- och 1980-talen, men länge var det frågan om små församlingar på landsbygden vars invånare endast kunde studeras fram till 1800-talets slut.³ Forskningen tvingades göra halt ungefär vid den tidpunkt då en snabbt ökande andel av befolkningen flyttade in till städerna och började försörja sig på lönearbete. Kort sagt, då mycket

av det vi förknippar med det moderna samhället fick fastare form. Även om de stora samhälls skeendena och de ledande personernas biografier är väl kända vet vi förvånansvärt lite om konturerna och dynamiken i vanligt folks familje- och arbetsliv, deras *levnadsbanor*.

I denna antologi vill vi bidra med några pusselbitar till den nya historien om det moderna industrisamhället, såsom det gestaltade sig i större städer under 1900-talets första hälft. Bidragen i boken handlar om staden Göteborg och bygger i huvudsak på data från en ny befolkningsdatabas som följer ett slumpmässigt urval av göteborgare och deras familjer, från det att de uppnådde arbetsför ålder eller flyttade in i staden till dess att de avled eller flyttade ut från staden.

Studierna spänner över tiden från och med första till och med andra världskriget och fokuserar på två dimensioner av göteborgarnas levnadsbanor. För det första studerar vi livets demografiska grundstruktur och individens roll i familjen och hushållet under olika faser i livscykeln och familjecykeln. För det andra studerar vi olika rörlighetsmönster, geografiskt och på de lokala bostads- och arbetsmarknaderna.

Antologins övergripande syfte är att kartlägga och analysera familje- och arbetsliv i Göteborg, som vi betraktar som ett exempel på en större stad som genomgått en inledande fas av industrialisering och har en diversifierad näringsstruktur. I bokens kapitel tar vi oss an olika aspekter av detta, utifrån följande övergripande frågeställningar:

- Hur såg den typiska levnadsbanan och de olika livsfaserna ut i Göteborg under 1900-talets första hälft och vilka markörer signalerade övergång från den ena fasen till den andra?
- I vilken utsträckning var olika levnadsbanor och övergångar mellan livsfaserna förknippade med rörlighet och rörlighetsmönster på arbets- och bostadsmarknaden?

Boken knyter samman tidigare ekonomisk- och socialhistorisk forskning om Göteborg⁴ med den internationella historiedemografiska och socialvetenskapliga litteraturen om individer, familjer och hushåll⁵ och

mobilitet.⁶ Den baseras på data och metoder som påminner om dem som socialvetenskapliga forskare använder för att studera nutida befolkningar. I enlighet med denna forskningstradition fokuserar vi på generella mönster och företeelser. För att ge mer liv och konkretion åt framställningen lyfter vi emellertid in enskilda livsberättelser och miljöskildringar, antingen i löptexten, i separata textrutor eller i bildtexter.⁷

Sammanfattningsvis vill vi med denna antologi bidra med studier av en urban population under 1900-talets första hälft, ett område som vi uppfattar som tämligen outforskat. Vi gör inte anspråk på att ge en uttömmande bild av levnadsbanorna i Göteborg. Våra ambitioner är främst explorativa och deskriptiva, snarare än att vi tror oss kunna identifiera kausala samband. Vår förhoppning är att antologin ska inspirera till ny forskning om aspekter som vi utelämnat, exempelvis om kausala mekanismer och komparativ forskning för att kontrastera Göteborg mot andra miljöer.

Perioden och platsen

Mot slutet av 1800-talet gick Sveriges industrialiseringsprocess in i en ny fas.⁸ Det var en tid av genomgripande förändringar, präglad av innovationer och nya branscher med ett högre inslag av förädling. Sverige kompletterade rollen som exportör av råvaror med att i allt högre grad förlita sig på de framgångsrika ”snilleindustrierna”, som tillverkade förädlade produkter som exporterades över hela världen. Många människor flyttade både inom och ut från Sverige. Städerna växte, dels till följd av migration, dels för att mortaliteten gick ned.⁹ Reallönerna steg och närmade sig snabbt de nivåer som uppnåtts i det industriella föregångslandet Storbritannien, men man låg fortfarande långt under lönerna i USA, den nya tidens ekonomiska stormakt.¹⁰ Med stigande välbstånd följde nya former för sparande. I ökande utsträckning kunde arbetarklassfamiljer använda sig av sparbanker och livförsäkringar för att hantera risker och utjämna skiftande konsumtionsbehov över livscykeln.¹¹

På 1910-talet, i samband med första världskriget, skiftade den industriella utvecklingen tempo och karaktär igen.¹² Ute i världen

inträdde en period kännetecknad av lägre ekonomisk tillväxt och ekonomiska kriser. Den stora migrationsvågen över Atlanten ebbade ut. Dynamiken på arbetsmarknaden ersattes av mer stabila relationer mellan arbetsgivare och arbetstagare.

Sverige drabbades efter världskriget av en djup ekonomisk depression och arbetslöshetsnivån bet sig fast en bra bit över vad som tidigare ansetts normalt. Samtidigt tilltog arbetsmarknadens organisering och kollektivavtalssystemet spreds mellan industribranscher och över landet.¹³ Rationaliseringar av rådande produktionsstrukturer, snarare än nya innovationer och branscher, präglade enligt ekonomisk-historikern Lennart Schön den tidiga efterkrigstiden.¹⁴

Den demografiska transition som under det föregående århundradet inletts med minskande dödlighet gick in i en ny fas med sjunkande födelsetal.¹⁵ Tvåbarnsnormen etablerades, vilket medförde en långsammare befolkningsökning. I samband med detta stärktes kvinnors medborgerliga rättigheter, med politisk rösträtt, rätten att inneha statliga tjänster och tillträdet till allmänna läroverk som viktiga milstolpar.¹⁶

I Göteborg avspeglades många av periodens allmänna trender. Staden fick sin egen snilleindustri, Svenska kullagerfabriken (SKF), som expanderade oerhört snabbt under åren efter etableringen 1907.¹⁷ Mellankrigstidens kriser drabbade såväl SKF som Göteborg som helhet relativt hårt. Staden var i högre utsträckning än Sverige som helhet beroende av handel och goda internationella konjunkturen. Trots kriserna förblev dock sysselsättningsstrukturen i Göteborg tämligen stabil under 1920- och 1930-talen, med hälften av männen och en dryg tredjedel av kvinnorna sysselsatta i industrin. Göteborg hade blivit ”en mogen industristad”, som ekonomisk-historikern Martin Fritz framhållit.¹⁸

Göteborg skulle ha firat sitt 300-årsjubileum under krisåret 1921 men sköt upp festligheterna till 1923 och den så kallade jubileumsutställningen. Denna uppmärksammade tillställning initierades av industrimannen och politikern Axel Carlander, invigdes av kung Gustaf V och besöktes av bland andra Albert Einstein.¹⁹ Utställningen hade föregåtts av stora investeringar och lämnade bestående avtryck i

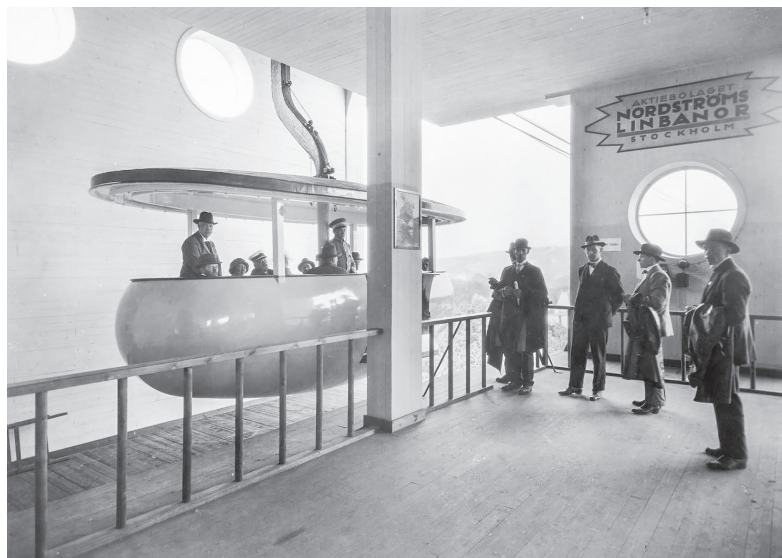

Bild 1.1. Linbaneplattform vid jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Foto: Anders Wilhelm Karnell, Göteborgs stadsmuseum.

form av byggnader och platser, exempelvis Göteborgs konstmuseum, Götaplatsen och nöjesfältet Liseberg. Det var uppenbart att Göteborg hade tagit klivet in i den moderna industrialismens tidevarv och just kontrasten mellan det gamla och det nya var något som många utställare tog fasta på. Utställningen hade emellertid kritiker som menade att monumenten och anläggningarna endast symboliserade maktthavnarnas passivitet inför fattigdom och sociala klyftor.

Vi återkommer i kapitel 2 till Göteborgs ekonomiska och sociala historia under den aktuella perioden, såsom den framstår i offentlig statistik och tidigare forskning.

Livscykelperspektivet

Studierna i denna antologi utgår från ett livscykelperspektiv, enligt vilket den mänskliga livscykeln tänks vara uppdelad i ett antal på varandra följande faser, till exempel, om man ordnar efter ålder, barndomen, ungdomen, vuxendomen (familjefasen) och ålderdomen.²⁰ Vi

använder livscykelperspektivet främst som en teoretisk referensram, idealmodeller beskrivna i tidigare forskning som vi prövar i förhållande till empiriska data från Göteborg, snarare än som en kausal teori.²¹ Vi använder longitudinella data om individer och hushåll för att visa hur typiska levnadsbanor såg ut.

Inom samhällsvetenskapen har forskare i familjesociologi och konsumtionsvetenskap sedan 1930-talet utformat teorier om familjens livscykel. Stadierna har varierat och baserats på ålder, civilstånd, arbetskraftsdeltagande och hushållssammansättning. Vanligtvis har ålderdomen inkluderats som ett särskilt stadium i familjens livscykel, och ibland har även stadiet som ogift före familjebildningen inkluderats.

Wells och Gubar föreslog i en artikel 1966 att familjens livscykel består av följande nio faser: (1) ung, ogift, lämnat föräldrahemmet; (2) nygift par, inga barn; (3) fullständig familj, yngsta barnet under sex år; (4) fullständig familj, yngsta barnet sex år eller äldre; (5) fullständig familj, äldre, försörjer barn; (6) barnen har flyttat hemifrån, hushållsföreståndaren ingår i arbetskraften; (7) barnen har flyttat hemifrån, hushållsföreståndaren är pensionerad; (8) änka/änkling, i arbetskraften samt (9) änka/änkling, pensionerad.²²

När Murphy och Staples applicerade Wells och Gubars livscykel-faser på den amerikanska folkräkningen 1970, fann de att 23 procent av totalbefolkningen inte fångades upp av klassificeringsmodellen; huvudsakligen rörde det sig om ogifta personer som inte hade flyttat från föräldrahemmet.²³ I kapitel 3 och 6 kommer vi att visa att det även i mellankrigstidens Göteborg fanns en betydande mångfald av hushållstyper, även om vi inte använder exakt samma definitioner som i studierna ovan.

Övergångar från en fas till en annan förknippas med speciella markörer som signalerar att individen går in i en ny fas i livet. Sådana markörer är till exempel flytten från föräldrahemmet, avslutad skolutbildning, första reguljära jobbet, giftermålet, första barnets födelse, skilsmässa, änkedom och pensionering.²⁴ Övergången mellan faser i livet är knuten till oberoende demografiska händelser (som ett barns födsel eller en makes död) och normer om när det är lämpligt att

lämna den ena fasen för att inträda i nästa.²⁵ En del faser är gemensamma för alla individer men alla individer genomlever inte samma livsfaser. Den typiska levnadsgången som vi observerar empiriskt är ett genomsnitt, bakom vilket kan finnas stor variation när det gäller kombinationen och ordningen av livsfaser, fasernas längd samt tidpunkten för övergångarna mellan faserna.

Vilka faser som ingår i en normal livscykel har skiftat över tid och rum. I det äldre bondesamhället levde unga flickor och pojkar vanligtvis hos sina föräldrar fram till konfirmationen i 15-årsåldern. De fick tidigt hjälpa till i jordbruket.²⁶ Konfirmationen markerade att barndomen var över och att det var dags att övergå till nästa livsfas, då barnet flyttade hemifrån för att ta tjänst som ogift piga eller dräng i ett annat hushåll.²⁷ Denna grupp ungdomar, som under en period i sitt liv arbetade som tjänstefolk, har den brittiske historiedemografen Peter Laslett betecknat som *life cycle servants*.²⁸

Det egentliga vuxenlivet inleddes då man gifte sig och bildade ett eget hushåll.²⁹ Familjefasens längd bestämdes av den typiska giftermålsåldern och pensionsåldern. Övergången från vuxenliv till ålderdom inträffade när föreståndarskapet för hushållet (och fastigheten eller lägenheten) överfördes till någon i den yngre generationen, vanligtvis ett vuxet barn. I samband med detta var det vanligt bland bönder att det upprättades ett undantagskontrakt med den nya hushållsföreståndaren, som garanterade det åldrande parets mat, husrum och omvårdnad på ålderns höst.³⁰

I det moderna industrisamhället har den typiska livscykeln sett annorlunda ut.³¹ Ungdomen är förknippad med skolgång och högre utbildning, ofta på annan ort. Inträdet i vuxenlivet markeras därför inte lika starkt av flytten från föräldrarna till eget boende. Positionen på arbetsmarknaden är dock fortfarande en viktig markör. Den vuxne mannen förväntas kunna spela rollen som familjeförsörjare. För de flesta kvinnor utgör inte längre giftermål ett steg bort från den formella arbetsmarknaden på samma sätt som tidigare. Vi har gått mot en tvåförsörjarmodell där både mannen och kvinnan förutsätts förvärvsarbeta, även om fler kvinnor än män fortfarande väljer att arbeta deltid när de får barn. Ålderdomen förknippas med ett relativt abrupt

utträde från arbetsmarknaden, i synnerhet för män. Försörjningen tryggas då av offentliga och kollaktivavtalsbaserade pensionssystem snarare än av individuella kontrakt med något av barnen. Formellt hade dock barnen ansvar för de äldre föräldrarnas försörjning och omvårdnad under hela undersökningsperioden, och förväntades ta detta ansvar om de kunde.

Det är inte bara den ideala livscykelns som skiljer sig åt mellan olika tider och platser, utan också graden av variation i faktiska livslopp. I det agrara och tidigindustriella samhället bestämdes övergångarnas tidpunkt av familjens behov. Till exempel fick ett dödsfall i en familj återverkningar på andra familjemedlemmars valmöjligheter.³² Om en förälder dog kunde ett barn exempelvis behöva bo kvar hemma längre än vad som var tänkt, för att bidra med arbetskraft eller inkomster. I det agrara och tidigindustriella samhället var skolväsendet och den sociala omsorgen mindre utbyggd och institutionaliserad jämfört med i det samhälle som uppstod på 1900-talet.

Det finns argument för att utvecklingen inneburit både mer enhetlighet och mer variation. Å ena sidan har Tamara Hareven och Michael Anderson utifrån familjehistorisk forskning om amerikanska och brittiska förhållanden under 1900-talet argumenterat för att de faktiska livsförloppen under efterkrigstiden har blivit mer enhetliga och att övergångarna mellan livsfaserna har blivit mer tydligt kopplade till individernas ålder.³³ Å andra sidan – till följd av individualiseringen under 1900-talets senare del – har antalet möjliga levnadsbanor ökat, vilket exempelvis kommit till uttryck i högre skilsmässofrekvens.³⁴ Denna tendens ser vi också i en ökad variation av hushållstyper vid sidan av de traditionella (föräldrahemmet, eget hushåll som gift): fler ensamhushåll, fler samboende utan giftermål, fler ensamstående föräldrar med barn.³⁵

När det gäller kön har vi i den manliga familjeförsörjarnormen en klar föreställning om hur livsloppen för män och kvinnor förväntades se ut.³⁶ I Sverige utvecklades ett sådant ideal från slutet av 1800-talet och fick sin höjdpunkt under decennierna kring andra världskriget.³⁷ I en kontext med ett manligt försörjarideal förväntades mannen förvärvsarbета under hela sitt vuxna liv och tjäna in huvuddelen

Bild 1.2. Två kvinnor hämtar vatten vid en kommunal kran i Majornas 3:e rote 1940. Foto: Gösta Lidén, Göteborgs stadsmuseum.

av de inkomster som familjen behövde för sin försörjning. Kvinnan förväntades ta huvudansvaret för det obetalda reproduktiva arbetet i hemmet. För kvinnan var deltagandet i förvärsarbete koncentrerat till en kort period före familjebildningen och eventuellt en period efter det att barnen lämnat hemmet.

Vi vet egentligen ganska lite om i vilken utsträckning dessa ideala livslopp faktiskt följdes. Dödsfall och sjukdom i familjen, liksom arbetslöshet, kan periodvis ha tvingat ut kvinnor från arbetarklassen på arbetsmarknaden och skapat större heterogenitet i livsloppen än vad tidens gängse normer föreskrev.³⁸

Det är inte bara sociala normer och institutioner som formar de möjliga levnadsbanorna och påverkar individers övergång mellan livsfaser – inverkar gör även specifika historiska omständigheter, såsom krig, ekonomiska kriser och teknologisk förändring. Den som är ung under ett krig löper risk att bli inkallad och den normala gången för etablering i vuxenlivet skjuts upp. Kanske får avbrottet bestående konsekvenser.³⁹ Den som är äldre möter en ökad efterfrågan på sin

arbetskraft och kan komma att skjuta upp sitt utträde från arbetsmarknaden i förhållande till gängse normer. Ekonomiska kriser har historiskt drabbat unga och äldre på olika sätt.⁴⁰ För yngre kan det bli svårare att komma in på arbetsmarknaden, samtidigt som de som har ett arbete löper större risk att förlora det. Äldre kan skyddas av sociala normer eller lagstiftning men kan ha ännu svårare än yngre att ta sig ur eventuell arbetslöshet. Hur krisen slår beror också på den teknologiska utvecklingen. I tider då teknologin förändras snabbt kan ungdomar ha gynnsammare förutsättningar än äldre.

Förutom begreppsapparaten med socialt bestämda, på varandra följande livsfaser, förknippas livsförloppsperspektivet med longitudinella studier av individer där det finns ett stort utrymme för mänskligt handlande (*human agency*); individerna fattar självständiga beslut som påverkar deras livshistorier. Kultur och sociala normer bestämmer vilka levnadsbanor som är möjliga för individen att välja och avvägningen mellan resurser och restriktioner påverkar när övergången mellan två livsfaser sker. För den enskilde hushållsmedlemmen är hushållet ofta den viktigaste resursen och restriktionen.⁴¹

Sammanfattningsvis bidrar livsförloppsperspektivet till det teoretiska ramverket för denna antologi genom att strukturera individernas livshistorier efter ålder, i olika livsfaser och levnadsbanor, där övergången från en fas till en annan indikeras av speciella markörer. Vi beskriver olika levnadsbanor, förhållandena under vissa livsfaser och hur övergången mellan faser gick till. Livscykelperspektivet är mest framträdande i kapitel 3, 5, 6 och 9 men finns med även i de övriga empiriska kapitlen.

Mobilitet – i olika former

Övergångar mellan olika faser i livscykeln representerar i sig ett slags rörelse i människors liv. Inom ramen för den koncentrerade arbets- och bostadsmarknad som en stad utgör kan vi också urskilja två andra slags mobilitet, som ofta har studerats var för sig men som delvis överlappar varandra: social rörlighet och arbetskraftsrörlighet.

Social mobilitet har länge varit en företeelse som fått stor uppmärksamhet i sociologisk och socialhistorisk forskning och betraktats som en viktig indikator på samhällets grad av öppenhet eller slutenhet.⁴² Vanligtvis likställs social mobilitet med förflyttningar mellan yrkespositioner som förknippas med olika grad av kvalifikationer, makt och inkomster. Det finns emellertid en viktig men ofta negligerad distinktion mellan social mobilitet längs vertikala respektive horisontella dimensioner. Den vertikala formen – rörelser mellan olika nivåer i en social hierarki – är det som vanligtvis förknippas med social mobilitet. ”Klassresan” eller ”karriären” har blivit synonymer till social mobilitet i stort. Men det går också att tänka sig väsentliga rörelser på samma nivå i en social struktur.⁴³ Denna antologi fångar upp bägge dimensionerna.

I kapitel 4 studeras såväl yrkesbyten i allmänhet som yrkesbyten som medförde högre eller lägre social status enligt det internationella systemet för kodning av sociala klasser, HISCLASS.⁴⁴ I kapitel 5, som bland annat jämför inflyttare med den infödda befolkningen, mäts den sociala mobiliteten främst i individernas arbetsinkomster och sociala klass. I kapitel 6 studeras i vilken utsträckning och hur snabbt en förväntad form av vertikal mobilitet, från så kallade ungdomsjobb till vuxenjobb, kunde realiseras. Även här vägs inkomster in i bedömningen av mobiliteten. I kapitel 7 studeras och problematiseras huruvida övergångar mellan olika yrkestitlar inom fältet husligt arbete utgjorde exempel på social mobilitet. I kapitel 8 diskuteras om kvinnors arbete i med sömnad i hemmet var uttryck för nedåtgående mobilitet och i kapitel 9 ställs frågan i vilken utsträckning det fanns reträttpositioner för äldre män. Ett gemensamt drag i dessa kapitel är att social mobilitet studeras inom generationer snarare än mellan generationer. Även om det naturligtvis är spännande och viktigt att utforska den sociala mobiliteten över ett längre tidsspänn vill vi framhålla att det intragenerationella perspektivet är väsentligt för att förstå mobilitetens förutsättningar och mekanismer.

”Arbetskraftsmobilitet” är ett begrepp som främst används av nationalekonomer och ekonomisk-historiker och handlar om hur lätt arbetskraft kan förflyttas mellan olika delar av ekonomin, ex-

empelvis regioner, branscher, företag och yrken.⁴⁵ Hög rörlighet betraktas som en förutsättning för strukturomvandling och tillväxt. Det vanligaste sättet att studera arbetskraftsmobilitet är att fokusera på rumsliga förflyttningar, migration, över administrativa gränser av något slag, exempelvis nations- eller länsgränser. I förhållande till de totala flödena av arbetskraft torde de former av migration som vanligtvis studeras endast utgöra toppen av ett isberg.⁴⁶ Kapitel 5 i denna antologi bidrar till forskningen genom att inte bara undersöka inflyttningen till Göteborg utan också flyttningar inom staden, mellan olika stadsdelar och adresser. I denna antologi har vi också möjligheten att ta ett bredare grepp om arbetskraftsmobiliteten än vad som är brukligt. I kapitel 4 görs inte bara skillnad mellan mobilitet som innebar byte av yrke respektive byte av arbetsgivare; här undersöks också övergångar från anställning till arbetslöshet, från anställning till utträde från arbetsmarknaden och från anställning till en tillvaro som egenföretagare. Till skillnad från vad som ofta varit fallet i tidigare forskning inkluderas både män och kvinnor.⁴⁷ Kvinnornas svagare anknytning till arbetsmarknaden gör emellertid att vi i två kapitel (7 och 8) särskilt uppmärksammar deras sociala ställning och rörelse på två delarbetsmarknader: husligt arbete och sömnad.

Social mobilitet och arbetskraftsmobilitet studeras ofta var för sig, av forskare från olika discipliner, men det finns en hel del överlappningar mellan de två forskningsfälten. Migration har exempelvis ofta studerats i förhållande till social mobilitet. Yrkestitlar och inkomster utgör viktig information för den som vill studera mobiliteten och är därtill en indikator på ett samhälles öppenhet samt på hur effektivt resursallokeringen fungerar. Den sociologiska forskningen om intragenerationell social mobilitet och karriärer har klara beröringspunkter med arbetsmarknadsekonomisk forskning.

När det gäller mobilitetens bestämningsfaktorer ställs ofta två synsätt mot varandra: det neoklassiska respektive det sociologiska.⁴⁸ I den neoklassiska traditionen har humankapitalteorin under 1900-talets senare del intagit en särställning för att förklara såväl social mobilitet som arbetskraftsrörlighet.⁴⁹ Utgångspunkten för humankapitalteorin är nyttomaximerande agenter (individer, hushåll och företag)

som gör investeringar i individers produktiva kapacitet, exempelvis i form av utbildning, lärande på arbetsplatsen eller en geografisk flytt. Investeringen ger avkastning i form av högre inkomster och/eller högre social status under en senare del av livscykeln. Om dessa investeringar främst riktas mot kunskaper och färdigheter som är specifika för ett visst yrke eller en viss arbetsplats förväntas individerna etablera långsiktiga relationer med arbetsgivaren. Om kunskaperna och färdigheterna är tillämpbara i olika yrken och organisationer förväntas större mobilitet.

Den relativa fördelningen mellan specifika och generella färdigheter förändras över livscykeln. Ungdomar som inte har etablerat sig på arbetsmarknaden har endast generella färdigheter förvärvat i skolan och kan därför förväntas uppvisa hög rörlighet mellan yrken och arbetsplatser. Med växande erfarenhet får individer allt svagare incitament att byta yrke och arbetsplats. Mixen mellan generellt och specifikt humankapital antas ofta också skilja sig åt mellan män och kvinnor. Kvinnors svagare anknytning till arbetsmarknaden ger dem mindre tillgång till specifika färdigheter, vilket kan antas leda till högre mobilitet.⁵⁰

Forskare inom den neoklassiska traditionen har i allmänhet betonat utbudsfaktorer, såsom arbetstagarnas ålder, kön och utbildning, i sina analyser av mobilitet.⁵¹ Forskare inom den sociologiska traditionen, som även influerat vissa arbetsmarknadsekonomer, tenderar att lägga större vikt vid förhållanden på arbetsmarknadens efterfrågesida. Det vill säga: de rörlighetsmönster som observeras på arbetsmarknader beror inte så mycket på arbetstagarnas egenskaper och preferenser som på de anställningskontrakt och villkor som olika yrken och arbetsplatser erbjuder. ”Möjlighetsstrukturer” (*opportunity structures*) är ett begrepp som sammanfattar förutsättningarna för mobilitet.⁵² Förutsättningarna för rörlighet mellan arbetsplatser är exempelvis större på arbetsmarknader med många olika arbetsgivare och i tider av arbetskraftsbrist med många vakanser. Likaså kan förutsättningarna för vertikal yrkesrörlighet påverkas av arbetsplatsernas storlek och organisation, såsom andelen befattningar med arbetsledande funktioner.

Skråväsendet i det tidigmoderna Europa satte inte bara upp gränser för hantverkarens vertikala mobilitet utan också för deras möjligheter att byta yrke. Skrået utgjorde en yrkesintern arbetsmarknad som innebar förväntningar på, men inga garantier för, vertikal mobilitet (avancemang från lärling via gesäll till mästare) och försvarade horisontell mobilitet. Den som ville utöva ett yrke måste börja som lärling, och lärlingen måste vara en yngling. Skomakargesällen kunde inte utan vidare byta yrkesbana och bli bagare. Även om skråväsendet avskaffades före industrialiseringen kan det tänkas att informella och formella barriärer mellan yrken levde kvar in på 1900-talet.

Att arbetsmarknader i själva verket består av flera delarbetsmarknader eller segment har varit en återkommande iakttagelse i den empiriska forskningen.⁵³ I de enklaste modellerna av *duala* arbetsmarknader antas det finnas två sektorer, en primär och en sekundär sektor. Den primära sektorn består av relativt stora företag som har uppnått en monopol- eller oligopolställning. Anställningar i den primära sektorn är förknippade med höga löner och anställningstrygghet. Inom den primära sektorn har det vuxit fram interna arbetsmarknader med fasta karriärvägar.⁵⁴ Den som tar sig in på en intern arbetsmarknad har alltså stora möjligheter att uppleva vertikal mobilitet.⁵⁵ Höga löner och andra sociala förmåner ger däremot svaga incitament att byta arbetsgivare. Den sekundära sektorn består av mindre företag som är utsatta för konkurrens. Anställningar i den sekundära sektorn tenderar att vara lågbetalda och otrygga. Inom den sekundära sektorn finns stor rörlighet mellan arbetsplatser, men rörligheten mellan den sekundära och primära sektorn är liten.

När det gäller mobilitetens utveckling över tid finns vissa gemensamma drag i forskningen om social mobilitet och arbetskraftsmobilitet. Utgångspunkterna har vanligtvis varit de antaganden som sattes upp av samhällsvetare på 1950- och 1960-talen, då moderniserings-teoretiska strömningar var starka. Ett återkommande grundantagande har varit att det skedde ett skifte från låg till hög mobilitet i samband med industrialiseringen.⁵⁶ Där börden hade bestämt individens levnadsbanor i det förindustriella samhället förde industrialiseringen med sig meritokrati och gav större utrymme åt individen. Där den

förindustriella arbetskraften hade bundits till sina husbönder i en statusrelation med kontrakt som löpte årsvis befann sig industrisamhällets arbetskraft på en marknad där anställningskontrakt kunde brytas med kort varsel. Förbättrade kommunikationer gjorde att information spreds över långa avstånd och sänkte reskostnaderna. Migration, såväl inom som mellan länder, underlättades.⁵⁷ Dessa grundläggande utgångspunkter har ifrågasatts och kvalificerats av sentida forskning.⁵⁸

När det gäller industrisamhällets mognadsfas, som vi studerar i denna bok, är bilden splittrad. I vissa avseenden kan man förvänta sig mer mobilitet, i andra avseenden mindre. Utbildningsväsendets expansion och tjänstemannaklassens ökade numerär torde ha skapat bättre förutsättningar för vertikal rörlighet uppåt.⁵⁹ Samtidigt kan den teknologiska utvecklingen ha minskat betydelsen av hantverksmässigt arbete till förmån för halvqualificerad arbetskraft.⁶⁰ Klassresorna skulle alltså kunna gå nedåt. I det mogna industrisamhället blev det också tydligare att tillväxten då och då avbryts av nedgångar. Konjunkturarbetslöshet blev ett mer påtagligt fenomen än tidigare. USA stängde sina gränser för migranter efter första världskriget och den stora migrationsströmmen över Atlanten avtog. I vissa företag, inte minst stora järnvägsbolag och banker, skapades interna arbetsmarknader som skyddade arbetare från konjunktursvängningarna.⁶¹ I Sverige organiserade sig arbetare och arbetsgivare och reglerade förhållanden på arbetsmarknaden genom kollektivavtal.⁶² I bägge fallen tycks arbetskraftsrörligheten ha minskat.⁶³

1950- och 1960-talen präglades av hög rörlighet. I Sverige diskuterades "hoppjerkornas" skadliga inverkan på företagens produktivitet,⁶⁴ men som Rudolf Meidner påpekade handlade detta om en viss form av rörlighet: arbetsgivarbyten.⁶⁵ I ett annat avseende – rörlighet mellan yrken och landsändar – beskrev han den svenska arbetsmarknaden som en samling isolerade öar.⁶⁶ Detta synsätt, som delvis byggde på data från mellankrigstiden, påverkade den svenska arbetsmarknadspolitiken under efterkrigstiden.⁶⁷

Longitudinella ansatser och utmaningar

Det finns olika sätt att studera övergångar mellan olika faser i livscykeln och rörlighet på arbets- och bostadsmarknader. En grundläggande gräns brukar dras mellan studier som baseras på tvärsnittsdata (som samlas in för olika individer vid en tidpunkt) och studier baserade på longitudinella data (som samlas in för samma individer vid upprepade tidpunkter).

Tvärsnittsundersökningar är ofta utformade för att belysa förhållanden vid en viss tidpunkt men kan också användas för att studera övergångar och rörlighetsmönster, exempelvis genom att jämföra två åldersgrupper i samma undersökning eller jämföra en åldersgrupp i två undersökningar. Tvärsnittsundersökningar kan också innehålla retrospektiva uppgifter om händelser tidigare i livet, exempelvis om när studiepersonen gifte sig eller började på sin nuvarande anställning. Vanligtvis erbjuder emellertid longitudinella data mer direkta möjligheter att studera mobilitet.

Bland historiker har kohortstudier sannolikt varit den vanligast förekommande longitudinella ansatsen.⁶⁸ En kohort är en grupp människor med vissa gemensamma kännetecken vid en given tidpunkt, exempelvis personer som föds eller gifter sig ett visst år. Man följer dessa personer genom livet och kohorten tunnas ut allt eftersom medlemmarna dör eller försvinner ur källorna av andra skäl. Kohortstudier kan ge stor kunskap om specifika generationers livslopp men resultaten kan vara svåra att generalisera till tidigare och senare generationer. Kohortansatsen kräver också ett betydande tidsdjup, åtminstone för den som vill studera en hel livscykel.

Den databas som främst används i denna bok, Göteborgs befolkningspanel, kan i nuläget endast i begränsad utsträckning användas för kohortstudier. Tidsperioden 1915–1943 är helt enkelt inte tillräckligt lång för att följa individer från födelse till död.⁶⁹ Det faktum att databasen inte innehåller alla göteborgare utan ett slumpmässigt urval begränsar också kohorternas storlek. I kapitel 9 görs dock ett försök att följa en kohort bestående av medelålders män som befinner sig i slutet av sina yrkesliv.

Longitudinella ansatser erbjuder stora möjligheter, men de medför också metodologiska utmaningar. En sådan är hur man ska hålla isär förändring över kalendertid respektive över livsrytmen.⁷⁰ Rörlighet på arbetsmarknaden kan studeras över kalendertid som andelen individer som byter arbetsgivare mellan varje observationstillfälle. Men observationer av rörlighet vid olika tidpunkter kan också samlas ihop och sättas i relation till individers ålder. Variation över tid respektive ålder kan i viss mån hållas isär med hjälp av multivariata statistiska metoder. Nackdelen med det är emellertid att resultaten blir mer svår-tillgängliga för personer som inte är bekväma i multivariat analys. Eftersom vi i denna bok vill nå ut till en bredare läsekrets presenterar vi främst bivariata analyser, alltså analyser av samband mellan två variabler. Flera av kapitlen undersöker hur olika variabler, exempelvis realinkomst och rörlighet av olika slag, samvarierar med ålder. Vi är medvetna om att dessa bivariata analyser, där observationer från olika tidpunkter slås samman kan skymma förändring över kalendertid. När det varit särskilt befogat har kapitelförfattarna delat upp analysen i olika tidsperioder. Det ska också framhållas att vi studerar en tidsperiod av relativt begränsad längd som i många avseenden kännetecknas av stabila strukturer. Göteborg växte under perioden 1915–1943, och genomgick ekonomiska kriser, men förändringarna var knappast lika dramatiska som 1800-talets industrialisering.

Göteborgs befolkningspanel

Tillgången på longitudinella data har ökat avsevärt sedan 1960-talet, bland annat tack vare samkörning av datoriserade befolkningsregister. Försök har gjorts att för äldre tid (huvudsakligen 1800-talet) skapa databaser med longitudinella individdata, till exempel genom att göra demografiska familjerekonstruktioner. Som resultat av enskilda forskares insatser finns idag ett mindre antal sådana databaser för enstaka församlingar, huvudsakligen på landsbygden. Större datamängder finns i Demografiska databasen (DDB) i Umeå och Skånes ekonomisk-demografiska databas (SEDD) i Lund. DDB är i färd med att fånga in perioden 1900–1950 för ett antal församlingar, däribland

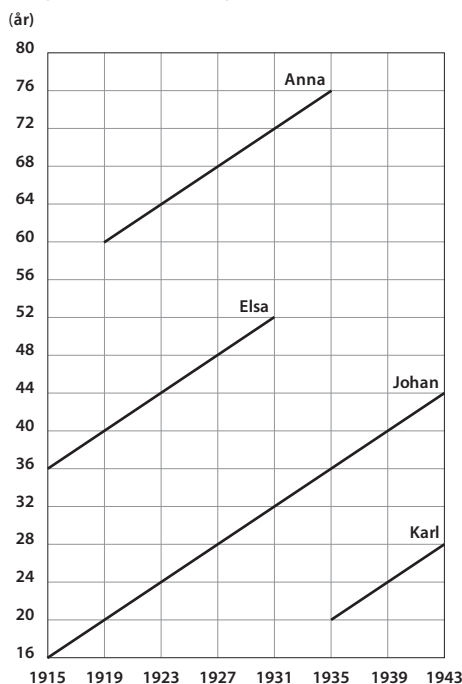
städerna Umeå och Skellefteå.⁷¹ SEDD håller på att utvidga databasen tidsmässigt för att täcka hela 1900-talet och geografiskt genom att införliva staden Landskrona.⁷² DDB och SEDD är de longitudinella databaser som hittills varit föremål för mest forskning. Rotemansdatabasen, som täcker in delar av Stockholm, har också en stor forskningspotential men den slutar 1926, ungefär i mitten av den period vi är intresserade av i denna antologi.

Förutom geografisk täckning och tidsdjup skiljer sig de nämnda databaserna med avseende på vilka variabler som ingår. DDB och Rotemansdatabasen saknar uppgifter om individers inkomster. I SEDD finns under 1900-talets första hälft årliga inkomstuppgifter för fem landsbygdsförsamlingar och vart femte år för Landskrona.⁷³ Inkomstuppgifter finns också i den databas som Björn Gustafsson och Mats Johansson (2003) byggt upp för ett slumpmässigt urval av göteborgare för åren 1925, 1936, 1947 och 1958.⁷⁴

Den databas som vi har använt i den här boken – Göteborgs befolkningspanel (GOPP, Gothenburg Population Panel) – bygger på samma typ av källmaterial som Gustafsson och Johansson använde, mantals- och inkomstlängder, men har kortare intervall mellan nedslagsåren och inkluderar uppgifter om arbetsgivare, vilket ökar möjligheterna att studera mobilitet på den lokala arbetsmarknaden.⁷⁵ Göteborgs befolkningspanel tillhör den typ av longitudinella befolkningsdatabaser som blivit vanligt förekommande i modern socialvetenskaplig forskning och vars grundtanke är att de ska vara representativa för befolkningen som helhet i ett visst område. Urvalet av undersökningspersoner var slumpmässigt och databasen fylldes systematiskt på med nya individer som uppfyllde urvalskriterierna, samtidigt som vissa urvalspersoner föll bort på grund av död eller utflyttning.

GOPP består av ett 1-procentigt slumpmässigt urval av personer som fyllt 16 år och som vid minst ett av panelåren 1915, 1919, 1923, 1927, 1931, 1935, 1939 och 1943 bodde inom Göteborgs administrativa gränser.⁷⁶ Urvalet har gjorts utifrån första bokstaven i individens efternamn i kombination med födelsedag och födelsemånad. Totalt omfattar GOPP cirka 4 000 män och kvinnor. Många av urvalsper-

Diagram 1.1. Lexisdiagram över GOPP-data.

sonerna återkommer vid mer än ett observationsår, vilket gör att vi har tillgång till nästan 16 000 observationer. I typfallet kan vi alltså observera varje individ vid fyra tillfällen. Men i många fall har vi längre sekvenser av livslopp.

Urvalspersonerna följdes från det första panelåret efter det att de fyllt 16 om de var boende i Göteborg, eller från det första panelåret efter inflytt till Göteborg, och så länge de bodde i Göteborg. Personer som dog eller flyttade från Göteborg under undersökningsperioden uteslöts ur studiepopulationen (censurerades), och alla individer censurerades efter 1943.

Diagram 1.1 visar fyra typer av urvalspersoner. Johan bodde i Göteborg när han fyllde 16 år 1915 och är med i studiepopulationen ända till 1943 eftersom han inte flyttade från staden. Elsa var bosatt i Göteborg 1915 då hon var 36 år. Hon fanns med i mantalslängden för år 1931 men inte för år 1935, vilket berodde på att hon flyttade

Tabell 1.1. Totalpopulationen fördelad efter antal panelår (procent). Källa: Totalpopulationen, GOPP.

Antal panelår	1	2	3	4	5	6	7	8	Summa	N
Andel (%)	18,8	14,9	10,9	11,0	8,8	9,9	8,9	16,8	100,0	4 206

från Göteborg någon gång mellan dessa år. Karl fanns med i mantalslängden för år 1936 men inte för år 1931, därför att han flyttade till Göteborg mellan dessa år. Han bodde sedan kvar i Göteborg under hela undersökningsperioden och är med i mantalslängden för år 1943. Anna, slutligen, flyttade till Göteborg någon gång efter 1915 och finns med i mantalslängden för första gången året 1919, då hon var 60 år. Hon dog 1937 och observerades därför i mantalslängden 1935 men inte 1939.

Urvalspopulationen avtappas alltså, och fylls på, under hela perioden. Antalet urvalspersoner ökade med 80 procent mellan 1915 och 1943, vilket överensstämmer ganska väl med ökningen av stadens totala befolkning.⁷⁷

Tabell 1.1 visar vid hur många panelår studiepersonerna ingick i studien. Över 80 procent av urvalspersonerna observerades vid mer än ett panelår och kan följas över tid så länge de bodde i Göteborg. De 19 procent som endast finns med vid ett panelår inkluderas inte i longitudinella undersökningar i denna antologi men ingår i vissa beräkningar baserade på poolade data för perioder.

Huvudkällan för informationen om studiepopulationen är mantals- och inkomstlängderna, där vi hämtat information om personernas kön, födelsedatum, födelseort, civilstånd, yrkestitel, arbetsgivare samt inkomst av tjänst, fastighet, kapital och rörelse. Uppgifterna finns registrerade för alla panelår som personen bodde i Göteborg. Motsvarande information finns också registrerat för övriga familjemedlemmar som ingick i hushållet (make/maka, minderåriga barn, vuxna barn). Det innebär att vi vid varje observationstillfälle får en god bild av familjens och hushållets sammansättning och de olika hushållsmedlemmarnas yrken och inkomster. Tack vare att individerna har länkats till *Sveriges dödbok* och Göteborgs mantalskontors register över stadens invånare finns kompletterande uppgifter om dödsort

och dödsdatum samt bostadsadresser i Göteborg och uppgifter om utflyttning från Göteborg för alla urvalspersonerna.

Vi har gjort uttag av data från GOPP version 6.1 (kapitel 6 och 9) och version 7.0 (kapitel 2, 3, 4, 5, 7, 9) för samtliga urvalspersoner (totalpopulationen) eller för ungdomar (ungdomspopulationen), flyttare (flyttpopulationen) eller äldre (äldrekohorten). Ungdoms- och flyttpopulationen samt äldrekohorten beskrivs mer utförligt i kapitel 5, 6 och 9. En närmare presentation av GOPP ges i appendix 1 i slutet av boken.

Antologins kapitel

Denna antologi består förutom av denna introduktion av åtta empiriska kapitel som kan läsas fristående, samt av ett sammanfattande och avslutande kapitel.

I kapitel 2, ”Befolkning, bostäder och arbete i den mogna industristaden”, ger Tobias Karlsson och Christer Lundh en utförligare presentation av den tidigare forskningen om Göteborg, framförallt med avseende på stadens befolkningsutveckling, sociala struktur och arbets- och bostadsmarknad. Kapitlet bygger i stor utsträckning på tidigare forskning och offentlig statistik.

I kapitel 3, ”Inkomster över livs- och familjecykeln”, riktar Tobias Karlsson och Christer Lundh fokus mot inkomsternas förändring i förhållande till individers ålder samt olika familjetyper. På individplanet påminner inkomstprofilerna om de mönster som observerats från 1950-talet och framåt. Inkomsterna varierar även tydligt med olika faser i familjecykeln, som inleds med giftermålet och fortsätter tills familjen upplöses genom att en av makarna dör. Under en tidig fas i familjecykeln, när barnen är små, är familjens inkomster låga och konsumtionsutrymmet begränsat. Därefter kan äldre barn bidra med arbetsinkomster, vilket kan underlätta försörjningen av de yngre barnen. I en senare fas, när alla barnen är yrkesaktiva men fortfarande bor kvar i föräldrahemmet, bidrar de starkt till ett ökat välstånd för familjen. Den sista fasen infaller när den ena av makarna

har avlidit och den andra maken blir beroende av egen pension eller bidrag från barnen för sitt uppehälle.

I kapitel 4, ”Arbetsmarknadens delar: yrkesväxlingar och arbetsgivarbyten”, studerar Tobias Karlsson individens rörlighet mellan olika positioner på och utanför arbetsmarknaden, särskilt mellan arbetsplatser och mellan yrken under åren 1915–1943. Sambandet mellan rörlighet och ålder var påfallande – med hög rörlighet i unga år och låg rörlighet under yrkeslivets senare del. Han visar också att det fanns tydliga skillnader i rörlighet mellan stora och små företag respektive mellan män och kvinnor med olika klasstillhörighet.

I kapitel 5, ”Inflyttningar och internflyttningar”, undersöker Christer Lundh hur människor flyttade till och inom Göteborg under mellankrigstiden. Han använder adressuppgifterna i mantalskontorets centralregister för att visa hur ofta, hur långt och under vilken del av livet som människor flyttade. Han undersöker också om inflyttarna till Göteborg skilde sig från den inhemska befolkningen och om det fanns några könsmissiga och sociala skillnader i flyttningarna.

Det finns en hel del forskning om vad som avgjorde när ungdomar i jordbrukssamhället lämnade föräldrahemmet. Mindre är känt om hur övergången från ungdom till vuxenliv såg ut i industrisamhället. I kapitel 6, ”Vägen till vuxenlivet”, presenterar Christer Lundh och Stefan Öberg resultaten av en studie om steget från ungdom till vuxenliv i Göteborg. Deras resultat indikerar att flytten hemifrån var starkt förknippad med giftermål, något som skiljer sig från såväl det äldre agrara mönstret som de mönster vi ser i dagens moderna samhälle.

Vid sidan av industriellt arbete i hemmet utgjorde husligt arbete en viktig delarbetsmarknad för Göteborgs kvinnor under 1900-talets första hälft. En rad olika yrkestitlar förekommer i de historiska källorna. I kapitel 7, ”Kvinnor i avlönat husligt arbete”, använder Tobias Karlsson och Malin Nilsson mantals- och inkomstlängder för att beskriva inkomstskillnader och rörlighetsmönster hos innehavare av de två vanligaste yrkestitlarna: ”hushållerska” och ”hembiträde”. De finner inget stöd för att yrkestiteln ”hushållerska” representerade en högre social position i förhållande till ”hembiträde”, såsom det antas i ett väletablerat internationellt system för yrkesklassificering.⁷⁸

I skatte- och mantalslängderna saknas ofta uppgifter om yrke och inkomster för kvinnor som arbetade deltid, vilket gifta kvinnor ofta gjorde. I kapitel 8, ”Hemsömmerskornas yrkesliv”, använder Malin Nilsson en databas med intervjuer som gjordes med hemindustriarbetare i Göteborg 1912 för att få en djupare inblick i en viktig del av kvinnors arbetsmarknad. Intervjumaterialet ger en rik bild av hemindustriarbetarnas arbets- och familjesituation. Hon visar bland annat att gifta kvinnor som började i hemindustrin ofta hade erfarenhet av och ibland utbildning i det yrke de utövade i hemmet. Det var inte ovanligt att ogifta kvinnor som arbetade på fabrik fortsatte sitt värv i hemmet som gifta med samma arbetsgivare.

Kapitel 9, ”Mäns yrkesliv från medelålder till pensionering”, återkommer till betydelsen av ålder. Tobias Karlsson tar sig an frågan om hur den senare delen av mäns yrkesliv gestaltade sig och under vilka omständigheter de slutligen lämnade det yrkesaktiva livet. Han har använt Göteborgs befolkningspanel för att sätta in ett enskilt livsöde, baserat på Nordiska museets arbetarminnen, i ett större sammanhang. Det visar sig att de två typerna av källor kompletterar varandra, även om det kvantitativa materialet indikerar att det finns livsöden av en annan karaktär än det som presenteras i kapitlet.

I det avslutande kapitel 10, ”Levnadsbanor och rörlighet i den mogna industristaden”, summerar Tobias Karlsson och Christer Lundh resultaten i de olika bidragen och återknyter till frågeställningarna i kapitel 1.

Noter

- 1 Gutmann et al 2018; Ruggles 2014; Ruggles et al 2018.
- 2 Om hur svenska historiker arbetat med digitala metoder mer allmänt, se Kaiserfeld 1998 och Nygren et al 2014; och demografiska databaser i synnerhet, se Vikström, Edvinsson och Brändström 2002.
- 3 I Skånes ekonomisk-demografiska databas (SEDD) ingick ursprungligen enbart landsbygdsförsamlingar (Reuterswärd & Olsson 1993). I Demografiska databasen (DDB) i Umeå ingick även tidigt församlingar i två städer, Sundsvall och Linköping, men endast för 1800-talet; databasen kallas POPUM (Danell 1985). Rotemansdatabasen omfattar stora delar av Stockholms befolkning för perioden 1878–1926 (Geschwind & Fogelvik 2000) men har inte använts i större utsträckning för historiedemografisk forskning förrän relativt nyligen (två aktuella avhandlingar

- är Molitoris 2015 och Önnerfors 2021). Här kan också nämnas de digitaliserade folkräkningarna som innehåller tvärsnittsdata på individ- och hushållsnivå och som delvis kunnat länkas till varandra (Eriksson 2015). SEDD och DDB-POPLINK håller på att byggas ut till att omfatta data från 1900-talet och urbana miljöer: Landskrona, Umeå och Skellefteå (Dribe & Quaranta 2020; Edvinsson & Engberg 2020).
- 4 Attman 1963a; Attman 1963b; Olsson 1970; Olsson 1972; Wallentin 1978; Svensson 1983; Stråth 1982; Bohlin 1989; Hesselgren 1992; Fritz 1996; Olsson 1996; Gustafsson & Johansson 2003; Lane 2004; Hallén et al 2007; Gustafsson & Jansson 2010; Jansson 2011; Högman 2004; Sandberg & Waara 2014. Vi har också haft nytta av den rika stadsetnologiska forskning som finns om Göteborg, till exempel Brink 1982; Engelbrektsen 1982; Björklund 1984; Mörck et al 1986; Arvastson 1987; Skarin Frykman 1987; Brembeck 1988; Bjerrome & Sjölin 2003; Trossholmen 2009; för en översikt, se Ohlsson 2015. Nyttillskott bland Göteborgsstudierna är de böcker som publicerats i samband med stadens 400-årsjubileum, till exempel Andersson & Sandberg 2018; Christensen et al 2021; Klintberg & Nyberg 2019; Stenberg & Berglindh 2021.
 - 5 Hareven 1978; Hareven 1990; Laslett 1965; Laslett 1977; Hajnal 1965; Hajnal 1982; Laslett & Wall 1972; Anderson 1985; Goldscheider & Waite 1991; Lesthaeghe 2010.
 - 6 Boyer & Hatton 1997; Gordon, Edwards & Reich 1982; Erikson & Goldthorpe 1992; Mitch, Brown & van Leeuwen 2004; Thernstrom 1973.
 - 7 Flera av textrutorna bygger på livsberättelser sammanställda av Nilsson 1979. Vi gör inte anspråk på att dessa berättelser och de exempel vi valt skulle vara representativa för göteborgare i stort under den aktuella tidsperioden.
 - 8 Schön 2014.
 - 9 Nilsson 1989.
 - 10 Prado 2010.
 - 11 Bäcklund & Lilja 2014; Andersson, Eriksson & Lindmark 2010.
 - 12 Schön 2014.
 - 13 Lundh 2020.
 - 14 Schön 2014.
 - 15 Bengtsson & Ohlsson 1993; Molitoris & Dribe 2016; Daun 2016.
 - 16 Östberg 1997.
 - 17 Fritz & Karlsson 2006.
 - 18 Fritz 1996, s 195.
 - 19 Houltz 2003.
 - 20 Anderson 1985.
 - 21 Med ”kausal teori” syftar vi på idén att händelser som inträffar i särskilda livsfaser sätter spår och får bestående konsekvenser för levnadsbanornas fortsättning. Som exempel kan nämnas Elders (1978) studie av ungdomar under 1930-talet, där han visade att den stora depressionen hade större negativ påverkan på de framtida familjeförhållandena för personer som var minderåriga under depressionen än för de som var unga vuxna. Se även Elder 1994; Elder 1998 och Hareven 1978. Det finns också en växande litteratur om långsiktiga konsekvenser av erfarenheter under fostertiden och småbarnsåren, inte minst baserad på Skånes ekonomisk-demografiska databas (jfr Bengtsson & Lindström 2000; Quaranta 2013).
 - 22 Wells & Gubar 1966.

- 23 Murphy & Staples 1979.
- 24 Modell, Furstenberg & Hershberg 1976; Stevens 1990.
- 25 Aassve, Arpino & Billari 2013; Billari & Liefbroer 2007; Bongaarts & Watkins 1996; Hogan 1978; Modell 1980; Modell 1997; Neugarten, Moore & Lowe 1965.
- 26 Sjöberg 1996.
- 27 Dribe 2000; Lundh 1999a.
- 28 Laslett 1977.
- 29 Hajnal 1965; Hajnal 1982.
- 30 Lundh & Olsson 2002.
- 31 Wall 1989; Anderson 1985; Modell, Furstenberg & Hershberg 1976; Hogan 1978; Modell 1980; Modell 1997.
- 32 Uhlenberg 1978.
- 33 Hareven 1994; Anderson 1985.
- 34 Sandström 2012.
- 35 Wall 1989.
- 36 Janssens 1997.
- 37 Stanfors 2007.
- 38 Wegerman 2008.
- 39 Ryan 2001.
- 40 Karlsson, T 2010.
- 41 Lundh & Kurosu et al 2014.
- 42 Sorokin 1927; Erikson & Goldthorpe 1992; van Leeuwen & Maas 2010.
- 43 Maas & van Leeuwen 2004 har exempelvis, utifrån data från Sundsvall, betonat betydelsen av horisontell mobilitet under den svenska industrialiseringen. De småbönder och jordbruksarbetare som blev sågverksarbetare förändrade inte i grunden sin sociala position, menar Maas och van Leeuwen. Se även andra bidrag i boken *Origins of the Modern Career* (Mitch, Brown & van Leeuwen 2004) samt Rosenfield 1992 för diskussioner om begreppet ”karriär” och exempel på hur karriärer har gestaltat sig i olika historiska sammanhang.
- 44 van Leeuwen & Maas 2011; van Leeuwen, Maas & Miles 2002.
- 45 Holmlund 1984; Meidner 1954.
- 46 Björklund & Holmlund 1989.
- 47 Att exkludera kvinnor är vanligt även inom forskningen om social mobilitet, som påpekats av Hayes & Miller 1993 och många andra.
- 48 Det ska emellertid påpekas att de två synsätten inte är oförenliga. Författarna till denna antologi hämtar inspiration från bägge traditionerna.
- 49 Becker 1962.
- 50 Myrdal & Klein 1956. Antagandet om kvinnors högre rörlighet har sällan undersökts empiriskt på historiska data. Ett undantag är Owen 2001.
- 51 Leontaridi 1998.
- 52 Rosenfield 1992.
- 53 Kerr 1954; Gordon, Edwards & Reich 1982.
- 54 Doeringer & Piore 1972.
- 55 Kvinnor på interna arbetsmarknader anses däremot i regel ha placerats i befattningar med små karriärutsikter, så kallade *dead-end jobs* (Goldin 1990; Svensson 1995; Mårtensson 1999).
- 56 Blau & Duncan 1967; Kerr et al 1960; Ross 1958.

- 57 Hatton & Williamson 1998.
- 58 Erikson & Goldthorpe 1992 och många andra menar att det inte går att se några långsiktiga trender i den sociala rörligheten, däremot fluktuationer. Dribe 2003a,b och andra har visat att den geografiska mobiliteten i det förindustriella samhället har visat sig vara väl så hög som senare, även om inslaget av kortväga flyttningar var större längre tillbaka i tiden. Frågan om anställningsrelationernas varaktighet i det tidiga industrisamhället är omdebatterad (Carter & Savoca 1990; Jacoby & Sharma 1992; Brown & Neumeier 2001; Hamilton & MacKinnon 1996). Huberman 1996 har visat hur implicita kontrakt uppstod relativt snabbt i den brittiska textilindustrin.
- 59 Lenski 1966.
- 60 Braverman 1977; Goldin & Katz 2008.
- 61 Sundstrom 1988; Jacoby 2004; Howlett 2000; Seltzer & Sammartino 2009.
- 62 Lundh 2020.
- 63 Jacoby 1983; Holmlund 1984.
- 64 Helldahl 2008.
- 65 Meidner 1954.
- 66 Meidner 1954, s 236.
- 67 Furåker 1976.
- 68 Se Daun 2016 för ett aktuellt exempel.
- 69 Inom ramen för Vetenskapsrådets infrastrukturprojekt SwedPop håller databasen på att byggas ut med åren 1944–1967, ett arbete som förväntas vara färdigt 2026.
- 70 Hareven 1994.
- 71 Edvinsson & Engberg 2020.
- 72 Dribe & Quaranta 2020; Dribe & Svensson 2019.
- 73 Helgertz et al 2020.
- 74 Gustafsson & Johansson 2003.
- 75 Karlsson & Lundh 2015.
- 76 Se appendix för en utförligare beskrivning av GOPP och kapitel 2 för en beskrivning av hur Göteborgs administrativa gränser förändrats över tid.
- 77 SCB, Historisk statistik, del 1, tab 13.
- 78 van Leeuwen & Maas 2011.

Befolkning, bostäder och arbete i den mogna industristaden

Tobias Karlsson & Christer Lundh

I detta kapitel tecknas en bild staden Göteborg och dess befolkning, bostäder och arbetsmarknad. Fokus ligger på perioden 1900–1950 och på aspekter av särskilt betydelse för att förstå människors levnadsbanor och rörelsemönster.

Göteborg – Västsveriges centrum

Göteborg anlades på 1600-talet vid Göta älvs mynning på det smala landområde som då var Sveriges enda kontakt med Västerhavet. Försörjningen för Göteborgs invånare var inledningsvis baserad på fiske och handel. I början av 1800-talet syntes inte mycket av den industriella prägel som staden senare kom att få. ”Fabriker hafva nästan aldrig i Göteborg haft någon framgång”, konstaterade skriftställaren Per Adolf Granberg i en historik 1815.¹ Detta förändrades några decennier senare, när Göteborg på allvar gick in i den industriella revolution som hade sitt centrum i England. Utvecklingen blev då mer dynamisk än i de flesta andra svenska städer. I *Tjänstekvinnans son* låter August Strindberg sin huvudperson göra följande iakttagelse vid ett besök i staden på 1870-talet: ”I sanning, här låg cellen till ett nytt centrum, och nu förstod han, att Stockholm icke längre var Nordens medelpunkt, utan att Göteborg höll på att bli det”.²

Bild 2.1. Torghandel på Kungstorget, Inom Vallgraven, år 1946. Foto: Otto Thulin, Göteborgs stadsmuseum.

Riktigt så långt gick inte utvecklingen, men klart är att Göteborgs betydelse i förhållande till Stockholm ökade. Det avspeglades inte minst i befolkningsstorleken. I början av 1800-talet hade Stockholm hela sex gånger så många invånare som Göteborg, och en bit in på 1900-talet endast dubbelt så många. Under denna period befäste också Göteborg sin position som Västsveriges centrum, med fler invånare än alla näraliggande städer tillsammans. Kring Göteborg fanns några viktiga folkrika grannkommuner, som Lundby, Örgryte, Västra Frölunda, Backa, Partille och Mölndal. Dessa blev en del av en dynamisk storstadsregion, några av dem kom att formellt inlemmas i staden.³

Några demografiska basfakta

Enligt folkräkningen 1910 var 168 000 personer bosatta i Göteborgs stad.⁴ Inom loppet av en generation hade Göteborgs befolkning då mer än fördubblats. Det var en större befolkningstillväxt än genomsnittet för landets städer.⁵ I slutet av vår undersökningsperiod, vid andra världskrigets slut, hade folkmängden nära nog fördubblats igen.

Diagram 2.1. Folkökning i Göteborgs stad 1910–1945. Anm: Örgryte införlivades 1922 och Västra Frölunda 1945. Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1947*, tab 32, s 27–28.

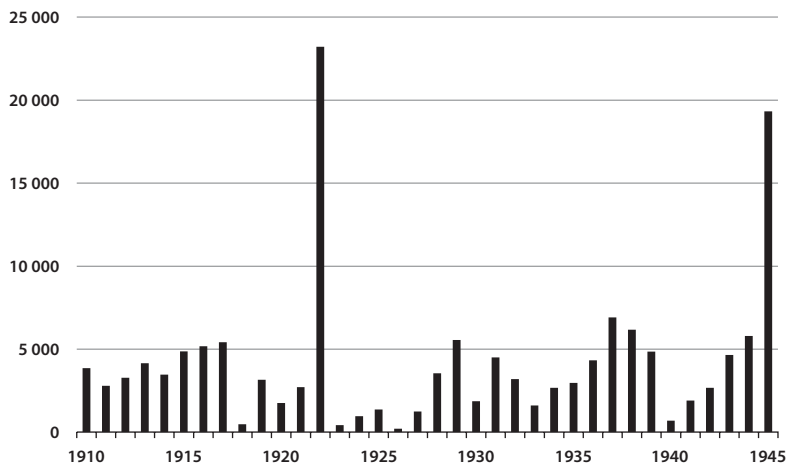
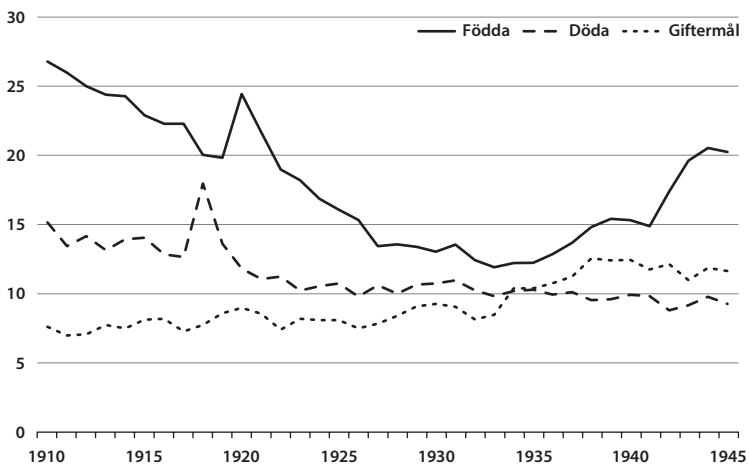

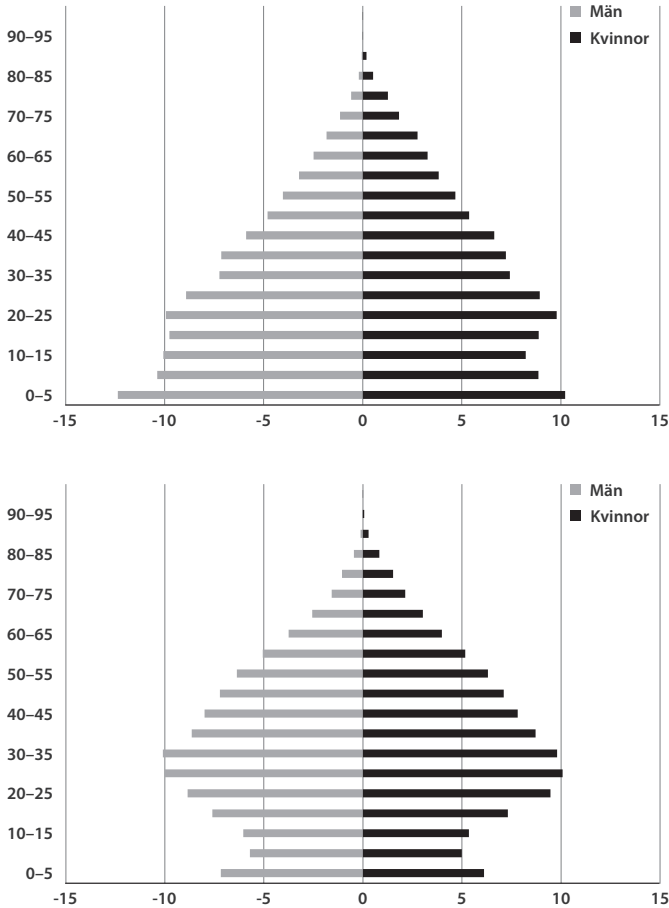
Diagram 2.2. Antal levande födda, döda och giftermål per 1 000 personer i medelbefolkningen, Göteborg 1910–1945. Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1947*, tab 32, s 27–28.

Här ser vi alltså ett Göteborg som var del av en strukturell samhälls-
omvandling (urbanisering, industrialisering).

Under perioden 1910–1945 uppgick befolkningsökningen i Göte-
borg i absoluta tal till 152 000 personer. Drygt en fjärdedel av ökningen

Diagram 2.3. Ålderspyramid för Göteborgs befolkning 1900 (överst) och 1940 (nederst). Källa: BiSOS A, *Folkräkningen 1900*; SOS, *Folkräkningen 1940*.

berodde på att angränsande församlingar inkorporerades med Göteborgs stad (se diagram 2.1). Resten av folkökningen, i genomsnitt cirka 3 000 personer per år, berodde i lika grad på födelseöverskott och nettoinflyttning till Göteborg. Som framgår av diagrammet var de årliga variationerna dock stora. Under första och andra världskriget, liksom under de ekonomiska depressionerna i början av 1920-talet och 1930-talet, var ökningen långsammare.

Tabell 2.1. Göteborgs befolkning efter födelseort, 1910–1930 (procent). Anm: Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1947*, tab 29, s 26.

Födelseort	1910	1920	1930
Göteborgs stad	52	52	55
Göteborgs och Bohus län	16	16	13
Älvsborgs län	11	10	9
Övriga Sverige	19	21	21
Utrikes	2	2	2
Summa	100	100	100

Mönstret för befolkningsförändringen var detsamma som i Sverige som helhet, med en sjunkande dödlighet under mellankrigstiden, vilket delvis kan tolkas som att de negativa effekterna på hälsan av industrialiseringen hade börjat klinga av i takt med att arbets-, boende- och stadsmiljön förbättrades och levnadsnivån höjdes.⁶ På 1910-talet var den genomsnittliga livslängden i Göteborg 52 år för män och 56 år för kvinnor.⁷ En generation senare, på 1940-talet, var motsvarande siffror 67 och 71 år. Under samma period hade spädbarnsdödligheten mer än halverats. Fertiliteten sjönk och nådde sin bottennivå under trettioårsdepressionen för att därefter öka igen. Giftermålstalet ökade under hela perioden, vilket indikerar att möjligheterna att gifta sig ökade trots att giftermålsåldern var hög under hela perioden.

Som en följd av befolkningsförändringarna omformades befolkningspyramiden. Redan 1910 hade den klassiska pyramidformen börjat förändras på så sätt att andelen barn hade börjat minska. Den kombinerade effekten av minskad fertilitet och inflyttning av vuxna som sökte utkomst i Göteborg blev en fortsatt förändring av ålderspyramiden. År 1940 var de största åldersgrupperna 25–35-åringar och pyramidformen hade mer eller mindre upphört att existera.

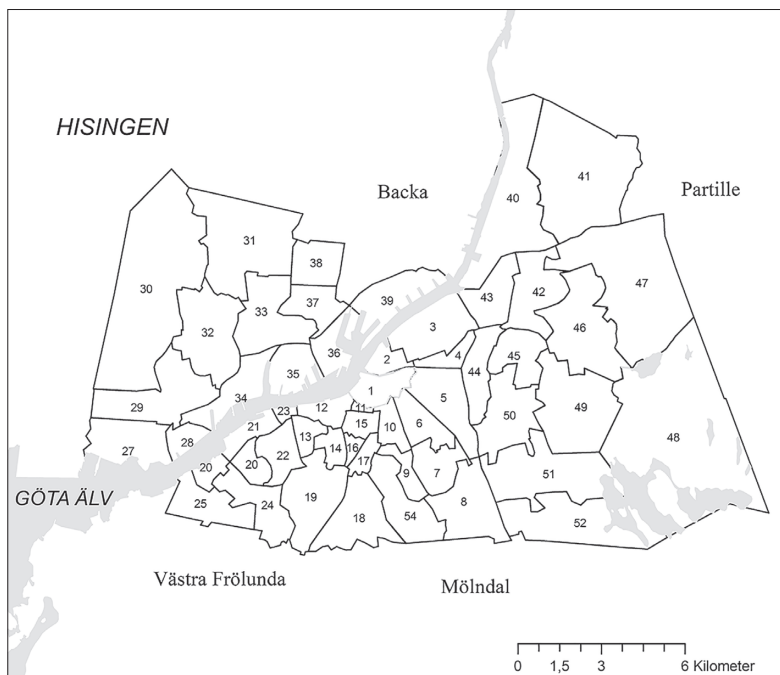
Att det under lång tid hade skett en inflyttning till Göteborg framgår av tabell 2.1, som visar att nästan 50 procent av Göteborgs invånare 1910–1930 var födda utanför Göteborg. Motsvarande andel i Stockholm var dock ännu högre, nästan 60 procent.⁸ Stockholm var den stora migrationsmagneten, som attraherade inflyttare från hela landet under mellankrigstiden.⁹ Inflyttningen till Göteborg

kom huvudsakligen från närområdet; det gällde särskilt personer med arbetarklassyrken. Mellan 22 och 27 procent av stadens befolkning kom från de angränsande länen Älvsborg och Göteborgs och Bohus, och ytterligare 10–13 procent från Hallands, Värmlands och Skaraborgs län.

Stadens geografiska expansion

Göteborgs befolkning växte inte bara på grund av födelseöverskott och inflyttning utan också till följd av att staden växte geografiskt genom att inkorporera omkringliggande församlingar. ”Staden spränger sina gränser”, som Martin Fritz träffande har uttryckt det.¹⁰ År 1900 bestod Göteborg av nio territoriella församlingar: Annedal, Gamlestad, Gustavi Domkyrko, Haga, Karl Johan, Kristine, Oscar Fredrik, Masthugg och Vasa. Lundby på Hisingen inkorporerades 1906 och Örgryte 1922. År 1929 klövs Vasa i två delar: Vasa och Johanneberg. I slutet av vår undersökningsperiod, 1945, inkorporerades Västra Frölunda. Mölndal (som tidigare kallats Fässberg) och Partille var två angränsande församlingar som förblev fristående.

Inlemmandet av nya församlingar hängde samman med att förstäder vars befolkning i huvudsak arbetade i Göteborg växte fram i grannsocknarna, där reglerna för bostadsbyggande var friare och tomtpriserna lägre.¹¹ Ett tidigt exempel på detta fenomen är området Majorna, som inlemmades i staden 1868.¹² Lundby, som inlemmades 1906, var på grund av sin närhet till Göteborgs hamn intressant för stadens beslutsfattare. Större tveksamhet rådde när det gällde att införliva Örgryte, där stadsdelar som Gårda och Krokslätt vuxit snabbt. Det var framförallt Örgrytes industriidkare som drev på för att socknen skulle bli en del av Göteborg. Införlivningen innebar på kort sikt striktare byggregler och på längre sikt ett investeringsprogram som innefattade gator, avlopp, elledningar och gatubelysning. Det skulle emellertid dröja länge innan standarden på infrastruktur och bebyggelse i en stadsdel som Gårda uppnådde samma nivå som i andra delar av Göteborg. Ännu 1950, närmare 30 år efter Örgrytes införlivande, uppmärksammade den lokala pressen missförhållanden i Gårda.¹³

Karta 2.1. Göteborgs stadsdelar och stadens omgivning 1925. Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1925*. Linjekarta: Per Hallén.

Förklaring: (1) Inom Vallgraven, (2) Nordstaden, (3) Gullbergsvass, (4) Stampen, (5) Heden, (6) Lorensberg, (7) Johanneberg, (8) Krokslätt, (9) Landala, (10) Vasastaden, (11) Pustevik, (12) Masthugget, (13) Stigberget, (14) Olivedal, (15) Haga, (16) Kommendantsängen, (17) Annedal, (18) Änggården, (19) Slottsskogen, (20) Majornas 1:a rote, (21) Majornas 2:a rote, (22) Majornas 3:e rote, (23) Majornas 4:e rote, (24) Kungsladugård, (25) Sandarna, (27) Rödjan, (28) Färjestaden, (29) Bräcke, (30) Biskopsgården, (31) Tolered, (32) Kyrkbyn, (33) Rambergsstaden, (34) Sannegården, (35) Lindholmen, (36) Lundbyvassen, (37) Brämaregården, (38) Kvillebäcken, (39) Tingstadsvassen, (40) Gamlestaden, (41) Kviberg, (42) Bagaregården, (43) Olskroken, (44) Gårda, (45) Lunden, (46) Källtorp, (47) Sävenäs, (48) Delsjön, (49) Torp, (50) Bö, (51) Skår, (52) Kallebäck, (54) Guldheden.

Stadens infrastruktur

Göteborg fungerade redan tidigt som en nod i ett system av sjötransporter.¹⁴ Övergången från segel- till ångsjöfart under andra hälften av 1800-talet medförde ökad aktivitet i sjöfarten, inte minst vad gällde transporter av varor och människor över Atlanten. Göteborg blev

Sveriges viktigaste hamnstad. Med det följde förbättrade anslutningar till övriga landet. Från Göteborg utgick järnvägslinjer till Stockholm, Borås, Bergslagen, Skåne, den norska gränsen och skogsområden i norr.

Länge var transportsystemet främst inriktat på varuförmedling och långväga persontransporter, men 1879 fick Göteborg sin första – hästdragna – spårvägslinje mellan Brunnsparken och Stigbergsliden. Inledningsvis var biljettpriser och avgångstider knappast anpassade för arbetspendling, men det förändrades i samband med spårvägar-
nas elektrifiering 1902. Nu tillkom fasta hållplatser och tidigare morgonavgångar, turtätheten ökade och biljettpriserna sänktes.¹⁵ Stadens politiker använde spårvägsnätet för att styra stadens utveckling. Linjer drogs inte enbart mellan befintliga befolkningskoncentrationer utan linjer byggdes också för att tillgängliggöra nya bostadsområden. I slutet av 1940-talet gjorde göteborgarna i genomsnitt en spårvagnsresa per dag.¹⁶ Under 1930-talet kompletterades spårvägsnätet med busslinjer. Ekonomisk-historikern Kent Olsson har gjort bedömningen att det kommunala trafiknätet knöt ”samman bostäder och arbetsplatser”, och rent av ”genom sin existens skapa[de] den arbetsmarknad som för oss definierar staden som företeelse”.¹⁷ Vid det laget hade också cykeln blivit ett populärt forskaffningsmedel och användes sannolikt i stor utsträckning för resor till och från arbetet.¹⁸

Bostädernas storlek, standard och kostnader

Bostadsbyggandet höll inte jämna steg med den snabba befolkningstillväxten under 1800-talets senare del och 1900-talets första årtionden.¹⁹ En genomsnittlig årlig nettoinflyttning till Göteborgs stad om 3 000 personer vidmakthöll bristen och trångboddheten, som ansågs vara värre i Göteborg än i andra storstäder.²⁰ Trångboddheten är ett återkommande tema i minnesuppteckningar från 1900-talets första hälft, något som exemplifieras i textrutan på sida 45. Lokalpolitikerna var tveksamma till att på politisk väg stimulera byggandet. Istället hoppades de på enskilda initiativ i form av välgörenhet, bostadskooperativ och företagsbostäder.

Under den senare delen av 1910-talet började emellertid de lokala politikerna bli mer aktiva för att få igång byggandet, exempelvis genom att subventionera bostadslån och bygga i egen regi. Även hyresgäströrelsen och fackföreningsrörelsen initierade bostadsbyggande i Göteborg under mellankrigstiden.²¹ Nybyggnationen i kombination med att det genomsnittliga hushållet krympte gjorde att trångboddheten minskade. Utvecklingen på bostadsmarknaden påverkade möjligheterna för unga att flytta hemifrån och etablera egna hushåll, vilket behandlas närmare i kapitel 6.

Vittnesmål om trångboddhet och robust hemtrevnad

Jag är född på Paradisgatan 10 i Masthugget i ett hus som kallades "Bokhållarns". Det hände 1901. Där fanns två stora landshövdingehus och två gårdshus [...]. I det ena gårdshuset fanns bara spisrum. I landshövdingehuset och det ena gårdshuset fanns bara enrumslägenheter. Spisrummen var något typiskt för den tiden. Det var de allra fattigaste som bodde där. I det rummet försiggick allting. Man lagade maten där. Åt och sov där o.s.v. I köket fanns en slasktratt och en vattenkran. Ett skafferi var det enda skåputrymme som fanns. Det fanns också en tambur som var avsedd som genomgång från svalen in i rummet. Eftersom den alltid var fylld med sängkläder och gångkläder kunde man emellertid inte gå den vägen. I stället gick man direkt in i köket. I husen bodde många familjer med många barn. (Nilsson 1979, s 51)

I berättelser från 1900-talets första årtionden finns emellertid också talrika exempel på vad etnologen Gösta Arvastson (1987, s 45) kallat "robust hemtrevnad":

Någon originalitet i inredningen hade man inte. Det var en viss standard. Det fanns en soffa, bord och stolar och en säng plus någon piedestal i rummet. I köket var det i allmänhet en träsoffa, slagbord och stolar. [...] På väggen hade vi ett porträtt av Oscar II och en bonad med några visdomsord broderade. Vi hade också en fyrkantig klocka som var väldigt vanlig på den tiden. Det var en sådan som kom med någon sjöman eller någon hemvändande Amerikafarare. (Nilsson 1979, s 26)

Arvastson menar att denna typ av vittnesmål indikerar ett arv från det äldre bondesamhället som var särskilt viktigt att slå vakt om i tider då osäkerheten på arbetsmarknaden var stor.

Tabell 2.2. Bostadslägenheternas fördelning efter antalet rum, Göteborg 1915–1945 (procent). Anm: 1915, 1930 och 1939 ingår enbart egentliga bostadslägenheter. 1945 inkluderas också ”blandade lägenheter” (för bostad och rörelseverksamhet). Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: *Tredje allmänna bostadsräkningen i Göteborg 1915*, s 22; *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 23.

Typ av bostadslägenhet	1915	1920	1930	1939	1945
Enkelkök, enkelrum med eller utan kokvrå	9	9	8	10	9
2 och fler rum med eller utan kokvrå	1	1	2	3	2
1 rum och kök	51	51	48	44	42
2 rum och kök	18	18	21	25	27
3 rum och kök	8	8	8	10	11
4 rum och kök	5	4	5	5	5
5 rum och kök	3	3	3	2	2
6+ rum och kök	4	5	3	2	2
Samtliga	100	100	100	100	100

Bostadsbristen framgår av det mycket låga antalet lediga lägenheter. Vid bostadsräkningen 1915 fanns endast 170 bostadslägenheter lediga i hela Göteborg, och vid räkningen 1920 hade antalet sjunkit till 28 stycken. Med byggandet under 1920- och 1930-talen gjorde att det 1939 fanns 2 300 lediga lägenheter, vilket motsvarade 3 procent av bostadsbeståndet. Vid 1945 års bostadsräkning kunde man dock konstatera att antalet outhyrda lägenheter var nere på samma nivå som under första världskriget.²²

Tabell 2.2 visar hur beståndet av bostadslägenheter fördelade sig efter antalet rum och kök. Smålägenheternas dominans är slående. Vid vår periods början utgjordes 60 procent av bostadsbeståndet av lägenheter som var på ett rum och kök eller mindre, 18 procent av tvårumslägenheter och 9 procent av tretrumslägenheter. De större lägenheterna, huvudsakligen belägna i stenshusbebyggelsen i Lorentsborg, Johanneberg, Vasastaden och Olivedal, utgjorde alltså mindre än 15 procent av bostadsbeståndet.

Problemet med trångboddhet kan föras tillbaka till bostadsbristen i början av undersökningsperioden och det faktum att lägenheterna i allmänhet var små. Smålägenheterna befolkades av arbetarfamiljer

Tabell 2.3. Antal boende per rum/kök, Göteborg 1915–1945. Anm: I källan anges antalet boende per eldstad, dvs per rum inklusive köket. Källa: *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, tab NN, s 59.

Antal boende per rum eller kök	1910	1920	1930	1939	1945
Enkelkök, enkelrum, 1 rum och kokvrå	1,89	2,05	1,75	1,45	1,44
1 rum och kök	2,08	2,03	1,74	1,35	1,32
2 rum och kök	1,47	1,45	1,30	1,17	1,09
3 rum och kök	1,14	1,11	1,01	0,98	0,91
4 rum och kök	0,91	0,89	0,84	0,80	0,75
5 rum och kök	0,81	0,79	0,77	0,72	0,67
6 rum och kök	0,76	0,73	0,71	0,66	0,62
7+ rum och kök	0,68	0,64	0,63	0,60	0,56
Samtliga lägenhetskategorier	1,49	1,45	1,29	1,13	1,08

som inte hade råd att hyra en större lägenhet. Med tiden byggdes fler större lägenheter och realhyran sjönk.

I bostadsräkningarna redovisas olika mått på boendetätheten, exempelvis antal boende per lägenhet eller antal boende per eldstad. Normalt fanns en eldstad i varje rum samt en i köket, vilket gör att fyra boende i en lägenhet om ett rum och kök motsvarar en täthet på två personer per eldstad. År 1910 bodde i genomsnitt drygt fyra personer i varje lägenhet. Tabell 2.3 visar att det i lägenheter med ett rum och kök eller mindre i snitt bodde två personer per rum eller kök. I större lägenheter bodde en person per rum eller kök.

Boendetätheten minskade under undersökningsperioden. Enligt bostadsräkningen 1945 bodde det i snitt tre personer per lägenhet och en person per rum eller kök. I lägenheter med ett rum och kök användes dock fortfarande ofta köket som sovplats. I större lägenheter behövde man inte göra det.

Tabell 2.4 visar den genomsnittliga boendetätheten i olika stadsdelar i Göteborg. Att det bodde mindre än en person per rum eller kök i Vasastaden, Lorensberg, Heden och Johanneberg beror på att lägenheterna i allmänhet var större där. På motsvarande sätt berodde den högre boendetätheten i till exempel Stigberget, Landala, Gamlestad och Lundby på mängden små lägenheterna i dessa områden.

Tabell 2.4. Antal boende per rum/kök i olika stadsdelar, Göteborg 1910–1945. Anm: I källan anges antalet boende per eldstad, dvs per rum inklusive köket. Källa: *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 60.

Stadsdel	1910	1920	1930	1939	1945
Inre staden	1,12	1,23	1,10	1,00	0,96
Haga	1,40	1,35	1,20	1,06	1,03
Pustervik och Masthugget	} 1,20	1,17	1,10	1,07	1,03
Olivedals stenhuskvarter m m			1,10	1,05	1,00
Olivedals landshövdingehuskvarter	} 2,01	1,88	1,54	1,27	1,24
Stigberget			1,63	1,32	1,30
Majornas 3–4 rotar	} 1,75	1,72	1,52	1,31	1,22
Majornas 1–2 rotar			1,42	1,20	1,17
Kungsladugård			1,52	1,30	1,22
Sandarna och Nya Varvet					1,23
Änggården	} 1,62	1,47	0,96	0,75	0,75
Annedal			1,22	1,08	1,01
Landala	2,19	1,98	1,52	1,23	1,06
Vasastaden	} 0,88	0,83	0,83	0,85	0,81
Lorensberg			} 0,75	0,76	0,73
Johanneberg				0,92	0,88
Heden	1,10	1,07	0,95	0,90	0,84
Stampen och Gullbergsvass	1,62	1,48	1,30	1,11	1,04
Olskroken	} 1,94	1,83	1,56	1,30	1,23
Bagaregården			1,41	1,25	1,11
Källtorp			1,42	1,18	1,13
Gamlestaden			1,92	1,57	1,52
Kviberg, Utby m m			1,17	0,98	0,92
Lundby stadsområde	} 1,94	1,94	1,76	1,40	1,33
Lundby egna hem			} 1,59	1,08	1,02
Lundby landsbygd				1,09	1,03
Örgryte villaområde m m			0,97	0,80	0,77
Lunden			1,70	1,39	1,33
Gårda			1,54	1,21	1,13
Krokslätt			1,57	1,17	1,14
Västra Frölunda tätbebyggelse					0,87
Västra Frölunda landsbygd					0,96
Hela staden	1,49	1,45	1,29	1,13	1,08

Tabell 2.5. Andel trångbodda hushåll och personer, Göteborg 1920–1945 (procent).
Källa: *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 61.

Lägenhetstyp	1920	1930	1939	1945
Hushåll				
Enkelkök, enkelrum, 1 rum och kokvrå	27	18	9	9
1 rum och kök	36	23	7	5
2 rum och kök	15	9	3	2
3 rum och kök	5	3	2	1
Personer				
Enkelkök, enkelrum, 1 rum och kokvrå	53	40	21	22
1 rum och kök	56	41	13	11
2 rum och kök	28	19	7	4
3 rum och kök	11	7	5	4

Sambandet mellan lägenhetstyp och boendetäthet stod sig under hela undersökningsperioden även om utvecklingen gick mot minskad täthet. Tillkomsten av villabebyggelse i Änggården och Örgryte bidrog till denna trend.

Ett annat sätt att få en bild av omfattningen av trångboddheten är att skatta den utifrån bestämda definitioner av vad som är trångt. Tabell 2.5 visar andelen trångbodda hushåll och personer 1920–1945. Undersökningen begränsas till lägenheter om maximalt tre rum och kök. Trångboddhet definieras som att det bodde maximalt två personer per eldstad, det vill säga per rum inklusive köket. Ett hushåll bestående av sex personer i en tvårumslägenhet betraktas sålunda inte som trångbott. Det gör däremot tre personer i ett enkelrum eller fem personer i en enrumslägenhet.

Tabell 2.5 visar att över en tredjedel av hushållen och hälften av personerna som bebodde en enrumslägenhet var trångbodda 1920. Nästan lika stor var trångboddheten bland hushåll och personer i enkelrum. I tvårumslägenheter var trångboddheten påtaglig, om än betydligt mindre än i enrumslägenheter. Trångboddheten minskade under undersökningsperioden. För kategorin ett rum och kök minskade exempelvis andelen trångbodda hushåll från 36 procent 1920 till 5 procent

Bild 2.2. Göteborgare i kö för att rösta om förbud mot rusdrycksförsäljning vid Djurgårdsskolan i Majorna den 27 augusti 1922. I bakgrunden syns ett av stadens karaktäristiska landshövdingehus, med första våningen i sten och de två andra i trä. Foto: okänd, Göteborgs stadsmuseum.

1945. Andelen trångbodda personer minskade under samma period från 56 procent till 11 procent.

Den lägre boendetätheten mot slutet av undersökningsperioden berodde dels på att hushållens storlek hade minskat, dels på att det hade byggts större lägenheter. I bostadsräkningen 1945 diskuterades att det kanske var dags att lansera en ny gräns för vad som skulle betraktas som trångboddhet: högst två personer per rum och ingen i köket. Enligt denna definition var 44 procent av hushållen i enrumslägenheter och 16 procent av hushållen i tvårumslägenheter att betrakta som trångbodda.²³

Skillnaden i trångboddhet mellan olika stadsdelar i Göteborg följde i stort sett det mönster som visas i tabell 2.4. Bostadsräkningen 1915 betraktade mer än hälften av de boende i Landala, Gullbergsvass, Olskroken, Majorna, Masthuggsbergen och Lundby som trångbodda.²⁴ Vid bostadsräkningen 1930 hade andelen trångbodda i dessa

stadsdelar sjunkit till 40–45 procent.²⁵ I räkningarna 1939 och 1945 var det endast Gamlestaden och Lundby som stack ut som ovanligt trångbodda.²⁶ Stadsdelar med mycket liten andel trångbodda hushåll och personer var dels sådana där det fanns stora lägenheter, som Vasastaden, Lorensberg, Johanneberg och Heden, dels nybyggda villaområden, som Änggården, Kviberg, Utby och Örgryte.

I större städer som Göteborg hade kommuner och privata bolag sedan 1800-talet byggt vatten- och avloppsnät, liksom gas-, telefon- och elektricitetsnät, en infrastruktur som fick stor betydelse för bostädernas utrustning och standard under vår studieperiod. Bostadsräkningarna innehåller en del uppgifter om vilka bekvämligheter bostadslägenheterna var utrustade med. Enligt räkningen 1915 fanns elektriskt ljus installerat i 56 procent av det totala beståndet av bostadslägenheter. Skillnaden var dock stor mellan små och stora lägenheter: knappt hälften av smålägenheterna (upp till två rum och kök) hade elektriskt ljus, men nästan 90 procent av de större lägenheterna.²⁷

Elektrifieringen gick fort under mellankrigstiden och i bostadsräkningen 1939 konstaterades att så gott som alla bostadslägenheter var försedda med elektriskt ljus. Under 1930-talet hade flertalet lägenheter i städerna och större orter el- eller gasspis.²⁸ I 6 procent av bostadshusen i Göteborg fanns hiss, huvudsakligen i stenhusen i Olivedal, Vasastaden, Lorensberg, Johanneberg och Heden.²⁹ Bostadsräkningen 1945 rapporterade att det fanns kylskåp i 15 procent av bostadslägenheterna. Variationen mellan stadsdelar och lägenhetstyper var emellertid stor: kylskåp förekom mest i större lägenheter och villaområden, exempelvis Johanneberg (79 procent), Lorensberg (57 procent) och Örgryte (49 procent). Omvänt förekom kylskåp nästan inte alls i äldre stadsdelar, till exempel i Olivedals landshövdingehusvarter, Gamlestaden, Lundby stadsområde och Lunden.³⁰

Enligt 1920 års bostadsräkning var det så få som 625 bostadslägenheter i Göteborg som hade en hall. Huvudsakligen rörde det sig om större lägenheter. I bostadsräkningen 1930 hade antalet lägenheter med hall ökat till 6 545, vilket innebar att var tionde lägenhet hade hall. Inte bara större lägenheter utan också ett stort antal smålägenheter var nu försedda med hall.³¹

Tabell 2.6. Andel bostadslägenheter med enskilt badrum, Göteborg 1915–1945 (procent). Källa: *Tredje allmänna bostadsräkningen i Göteborg 1915*, s 22, 33; *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 33.

Typ av bostadslägenhet	1915	1920	1930	1939	1945
Enkelkök och enkelrum		1	3	20	18
1 rum och kök		1	7	14	13
2 rum och kök		3	20	48	50
3 rum och kök		13	36	68	68
Mindre än 4 rum och kök	2				
4 rum och kök	43	35	65	84	82
5 rum och kök	60	62	77	91	90
6+ rum och kök	80	82	89	95	93
Samtliga	9	9	20	36	37

Redan under första världskriget hade tre fjärdedelar av bostäderna i större städer indraget vatten och avlopp, som användes för matlagning och hygien. Tvättning utfördes utomhus eller i kollektiva eller fastighetsanknutna tvättstugor – elektrisk tvättmaskin i den egna lägenheten var mycket ovanligt.³² Enligt bostadsräkningen för Göteborg saknade så sent som 1939 nästan hälften av lägenheterna vattenklosett. Det fanns istället gemensamma klosetter i huset eller avträde på gården.³³ Tabell 2.6 visar den procentuella andelen lägenheter med enskilt badrum uppdelat på olika lägenhetstyper. Som framgår av tabellen var det vid undersökningsperiodens början främst de större lägenheterna som var försedda med badrum, medan smålägenheterna nästan helt saknade denna bekvämlighet. Under perioden ökade dock andelen lägenheter med badrum för alla kategorierna. Inte desto mindre saknade 85 procent av enrumslägenheterna och hälften av tvårumslägenheterna enskilt badrum år 1945.

När det gäller lägenheternas uppvärmning skedde stora förändringar. Vid periodens början värmdes lägenheterna huvudsakligen genom vedeldning i eldstäder i de olika rummen och köket. Endast 6 procent av lägenheterna hade centralvärme, främst de större lägenheterna (se tabell 2.7). Centralvärme kom under de följande decennierna att inkluderas vid nyproduktion av bostadshus och installerades också

Tabell 2.7. Andel bostadslägenheter med centralvärme, Göteborg 1915–1945 (procent). Källa: *Tredje allmänna bostadsräkningen i Göteborg 1915*, s 22, 33; *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 33.

Typ av bostadslägenhet	1915	1920	1930	1939	1945
Enkelkök och enkelrum	8	18	30	58	67
1 rum och kök	1	3	17	46	51
2 rum och kök	5	6	32	71	75
3 rum och kök	8	10	40	80	83
4 rum och kök	22	22	58	88	91
5 rum och kök	17	22	54	91	94
6+ rum och kök	20	30	65	94	95
Samtliga	6	9	29	62	67

i befintliga hus. År 1945 hade två tredjedelar av alla lägenheter centralvärme. Skillnaderna mellan större och mindre lägenheter fanns dock kvar. Bara hälften av enrumslägenheterna hade centralvärme 1945, jämfört med över 90 procent av de större lägenheterna.³⁴

Vid bostadsräkningen 1945 gjordes ett försök att uppskatta hur stor del av lägenhetsbeståndet som inte levde upp till vad man vid denna tid betraktade som godtagbar bostadsstandard: golvet nivå skulle vara minst 30 cm över marken, takhöjden skulle vara minst 210 cm, alla boningshus skulle vara möjliga att värma upp och såväl vatten- som avloppsledning skulle finnas i lägenheten.³⁵ Lägenheter som inte uppfyllde alla dessa krav betecknades som bristfälliga, och det gällde omkring 6 procent av lägenheterna i Göteborg, av vilka flertalet utgjordes av enkelkök, enkelrum och enrumslägenheter. Tre fjärdedelar av bristlägenheterna saknade centralvärme.³⁶

Det stora flertalet bostadslägenheter uthyrdes via den fria marknaden. Hyran varierade efter lägenhetens storlek och standard, exempelvis om det fanns centralvärme och enskilt badrum. Tabell 2.8 visar medelhyrorna för olika lägenhetstyper med och utan centralvärme. Jämfört med en lägenhet på ett rum och kök var en femrumslägenhet fyra gånger så dyr 1915. Den relativa kostnaden för ett extra rum minskade emellertid med tiden. Bekvämligheter som centralvärme medförde en betydligt högre hyra under hela perioden. Byggåret

Tabell 2.8. Medelhyror för hyreslägenheter i Göteborg 1915–1945. Anm: För 1915 och 1920 har värdet för enkelkök, enkelrum och 1 rum och kokvrå beräknats som det ovägda medeltalet för enkelkök, enkelrum och 1 rum och kokvrå. Källa: *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, tab R, s 38.

Medelhyra (kronor)	1915	1920	1930	1939	1945
Utan centralvärme					
Enkelkök, enkelrum, 1 rum och kokvrå	113	190	612	646	658
1 rum och kök	216	329	432	437	443
2 rum och kök	388	565	764	715	711
3 rum och kök	570	821	1 145	1 007	994
4 rum och kök	766	1 118	1 497	1 275	1 267
5 rum och kök	969	1 429	1 894	1 649	1 636
Med centralvärme					
Enkelkök, enkelrum, 1 rum och kokvrå	295	550	1 168	1 204	1 256
1 rum och kök	358	710	839	747	772
2 rum och kök	595	1 115	1 284	1 138	1 174
3 rum och kök	840	1 486	1 698	1 612	1 638
4 rum och kök	1 051	1 904	2 159	2 034	2 051
5 rum och kök	1 368	2 325	2 707	2 491	2 534

påverkade hyran i nyare fastigheter men hade föga betydelse i äldre fastigheter utan centralvärme.³⁷

Förhållandet mellan hyresvärd och hyresgäst reglerades i lagen om nyttjanderätt till fast egendom från 1907. Lagen gav hyresgästen rätt att säga upp kontraktet om lägenheten var hälsovådlig men innehöll i övrigt få regleringar. I samband med att bostadsfastigheter bytte ägare följde ofta kontraktssuppsägningar och krav på hyreshöjningar från den nye ägaren. Inom arbetarrörelsen och andra kretsar riktades kritik mot det ojämlika förhållandet mellan hyresvärd och hyresgäst. I många städer, inklusive Göteborg, bildades hyresgästföreningar.³⁸ De första föreningarna blev i regel kortlivade men under första världskrigets dyrtid ökade återigen hyresgästerna organisationsaktivitet, något som bland annat manifesterades i bildandet av Göteborgs hyresgästförbund 1916. Följande år infördes en temporär hyresreglering på riksnivå. Förbudet mot ockerhyror upphörde 1923,

i efterdyningarna av de allmänna prisfall som följt i den ekonomiska krisens spår 1921–1922. I Göteborg blev följden en kraftig höjning av hyrorna.³⁹ Nybyggnationen ökade visserligen men de nyproducerade lägenheterna var dyrare än det äldre beståndet. I början av 1930-talet hade det därför uppstått en situation då det samtidigt rådde utbudsöverskott (på större, moderna lägenheter) och utbudsunderskott (på mindre, omoderna lägenheter).

Arbetarbefolkningen bodde i billigare smålägenheter medan hushåll med högre inkomster hyrde de större lägenheterna. Medelhyran för en lägenhet på ett rum och kök utan centralvärme motsvarade 13 procent av den genomsnittliga årsarbetsinkomsten för en industriarbetare år 1915, medan hyran för en femrumslägenhet med centralvärme motsvarade hela 85 procent av årslönen.⁴⁰ Lönerna steg mer än hyrorna under perioden, framförallt under 1930-talet, vilket fick till följd att realhyran för en genomsnittlig industriarbetare minskade med 25–30 procent för enrumslägenheter och 35–40 procent för större lägenheter.

Den mogna industristadens näringar, företag och yrken

Göteborg blev under 1900-talets första hälft en mogen industristad. 1910-talet brukar beskrivas som särskilt viktigt i stadens ekonomiska utveckling; då etablerades en näringsstruktur som kom att prägla staden under flera decennier.⁴¹ Vad historikerna tänker på är främst den mekaniska verkstadsindustrins ökade betydelse, däribland stålfartygsvarven och framförallt Svenska kullagerfabrikens (SKF) dramatiska tillväxt.⁴² Vid starten 1907 hade SKF en handfull anställda, mindre än tio år senare var de 4 000, varav en stor del fanns i Göteborg. SKF var genomgående stadens största arbetsplats under den tidsperiod vi studerar och var bland arbetarna känd som ”sista hjälpen”.⁴³ Den som inte fick jobb någon annanstans kunde ofta räkna med en plats i den jättelika fabriksanläggningen i Gamlestaden. Verkstadsindustrins relativt sena, men snabba, tillväxt har framhållits som en förklaring

Bild 2.3. Svenska kullagerfabriken i Gamlestaden växte under några få år från en småskalig verksamhet till att bli Göteborgs största arbetsplats. Denna bild är tagen 1922. Foto: Göteborgs konstförlag, Göteborgs stadsmuseum.

till att Göteborgs arbetarrörelse fick en mer radikal prägel än exempelvis arbetarrörelsen i Malmö.⁴⁴

Industrialiseringen hade emellertid inletts redan i slutet av 1800-talet. SKF var en avknoppning från bomullsspinneriet Gamlestadens fabriker, som i början av 1900-talet sysselsatte 1 300 arbetare, till största delen kvinnor.⁴⁵ Antalet höll sig på denna nivå ända fram till 1950-talet. På 1930-talet startade företaget en konfektionsfabrik, vilket speglade en allmän utveckling mot mer integrerade produktionsprocesser i textilindustrin.⁴⁶ Inom sömnadsindustrin var annars Wettergren & Co det dominerande företaget, med närmare 2 000 anställda före första världskriget, men marknadsläget gjorde att personalen minskade till omkring 1 250 anställda under mellankrigstiden.⁴⁷ En hel del av sömmerskorna på Wettergrens arbetade i hemmet,⁴⁸ något som behandlas närmare i kapitel 8 i denna antologi.

Den mogna industristadens arbetsmarknad var diversifierad (se tabell 2.9). Ungefär hälften av männen och en tredjedel av kvinnorna

Tabell 2.9. Sysselsättningsstruktur i Göteborg 1920, 1930 och 1940 (procent). Anm: Örgryte ingår i uppgifterna för 1920. Personer med yrkestitlar som anger tidigare yrkesverksamhet (f d) eller har obestämda yrkestitlar har uteslutits från tabellen. För 1940 har 3 700 individer med ospecificerade yrkestitlar uteslutits. Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1925*, tab 14; *Statistisk årsbok för Göteborg 1947*, tab 14.

Yrkesgrupp	År		
	1920	1930	1940
Män			
Jordbruk	1	1	1
Industri	52	52	50
Handel	19	21	18
Kommunikationer	20	19	19
Allmän tjänst och fria yrkesutövare	6	7	8
Husligt arbete	1	0	0
Övrigt	0	0	3
N	68 350	78 211	93 759
Kvinnor			
Jordbruk	0	0	0
Industri	37	35	32
Handel	25	31	33
Kommunikationer	4	3	4
Allmän tjänst och fria yrkesutövare	10	11	16
Husligt arbete	24	19	13
Övrigt	0	0	0
N	36 940	47 874	47 901

arbetade i industri och hantverk. Bortsett från trädgårdsmästerier fanns jordbruket inte representerat på arbetsmarknaden i Göteborg. Jämfört med andra större städer hade Göteborg fler sysselsatta inom samfärdsel, med yrken som järnvägstjänsteman, spårvagnskonduktör och telefonist. Av särskild betydelse för Göteborgs del var naturligtvis alla de jobb som fanns i och i anslutning till hamnen. Göteborgs hamn hade ursprungligen legat utanför de administrativa gränserna i Majorna men hade flyttats till stadskärnans närhet, och under mellankrigstiden gjordes betydande investeringar.⁴⁹ Hamnens storlek och läge gjorde Göteborg till det naturliga centret för den svenska

handelsflottan. Under 1900-talets två första decennier fördubblades antalet anställda i Göteborgs handelsflotta från 3 000 personer till 6 000.⁵⁰ Broströmkoncernen etablerade linjetrafik till England med lönsamma transporter av spannmål från Ryssland och svensk järnmalm och växte till landets största rederi. Även andra rederier med bas i Göteborg, såsom Transatlantic och Svenska Lloyd, bedrev transocean sjöfart med moderna järnångare före första världskriget. Övergången från ångfartyg till dieseldrivna fartyg gick under mellankrigstiden något långsammare i Göteborg än i Stockholm.⁵¹ Broströmkoncernen klarade emellertid denna övergång bra och stärkte sin position i förhållande till andra rederier i staden.

Göteborg uppstod och formades som en handelsstad.⁵² Denna karaktär kvarstod långt in på 1900-talet, även om skillnaderna mellan de större städernas sysselsättningsstruktur minskade.⁵³ Under hela vår undersökningsperiod stod yrken som förknippas med handel för en stor del av sysselsättningen på Göteborgs arbetsmarknad. Grosshandlarna spelade länge en framträdande roll i stadens politiska, ekonomiska och sociala liv, men deras betydelse minskade under 1900-talet. Detaljhandeln blev i Göteborg, liksom på andra håll, alltmer specialiserad. Inslaget av självhushållning minskade, vilket bland annat kom till uttryck i att handelsbodas fick ge vika för specialbutiker. Texttrutan på sida 59 beskriver floran av specialbutiker på en gata i Annedal. Ett annat relativt nytt inslag i stadens detaljhandel var varuhusen. Två välkända exempel var Meeths och Grand Bazaar.⁵⁴

En växande näringsgren var den som betecknas ”allmän tjänst och fria yrken” i tabell 2.9. Ökningen speglade välfärdssektorns begynnande expansion när det gällde skolor och sjukvård. Under 1900-talets första hälft var utbildningssystemet heterogent och segregerat med avseende på klass och kön. Visserligen sjönk andelen barn i skolåldern, men stadens geografiska expansion innebar att nya skolor behövde öppnas.⁵⁵ Ambitionerna i fråga om lärartäthet ökade också. Antalet barn per lärare minskade från 35 till 25. Fler lärare behövdes också i de olika yrkesutbildningar som blev vanligare under mellankrigstiden, exempelvis inom industri, hantverk, handel och husligt arbete.

Skildring av småföretagsamheten på Albogatan

Vid sidan av de stora välkända, företagen i Göteborg fanns en rik flora av små företag, inte minst inom dagligvaruhandeln. Här följer ett vittnesmål om näringslivet på en gata i Annedal. Berättaren är en kvinna född 1901.

Det var tätt mellan affärerna. I samma hus som vi bodde fanns en hökarbod, som man sa. Tvärs över gatan fanns en liknande affär. Eftersom konkurrensen var stor hade man nästan alltid öppet i affärerna. Om man behövde någonting efter sedan det var stängt kunde man gå in bakvägen. [...] Mellan Haga Kyrkogatan och Västergatan fanns bara på Albogatan följande affärer. Jag har nämnt de båda hökarbutikerna, d.v.s. speceriaffärerna, som fanns dels i huset där vi bodde, och dels mitt emot. Längre ner på Albogatan fanns en speceriaffär till, dessutom fanns två mjölkbutiker, en charkuteriaffär med tillhörande fabrik, två bagerier, en kortvaruaffär och en pantlånare. (Nilsson 1979, s 256)

Sjukvården i Göteborg kännetecknades under studieperioden av expansion och en utveckling mot koncentration och stordrift.⁵⁶ Vid seklets början fanns ett antal specialiserade sjukhus, varav flera finansierats av donationer. Den nya tidens idéer, som påverkats av rationaliseringsrörelsen, innebar emellertid att olika former av vård och omsorg skulle samlas i sjukhusområden, så kallade koncernsjukhus. I Göteborgs fall genomfördes under 1930-talet en stor satsning på Sahlgrenska sjukhuset som stadens centralsjukhus. ”Mentalsjukhuset” i Lillhagen och omvandlingen av den tidigare kombinerade fattig- och försörjningsanstalten Gibraltar till Vasa sjukhus var andra viktiga inslag i välfärdssektorns utveckling. De sjuksystrar som i stor utsträckning bemannade såväl de äldre specialistsjukhusen som de nya storsjukhusen förväntades länge vara ogifta och bo på eller i nära anslutning till sina arbetsplatser.

Den bild av sysselsättningsstrukturen som ges i tabell 2.9 är av naturliga skäl förenklad. En dimension som inte framgår av tabellen är den ökade andelen tjänstemän. Ännu i slutet av 1800-talet var tjänstemännen lätträknade, även vid de större företagen. De fåtaliga bokhållarna hade ofta nära personliga band med företagets högsta

ledning och ägare. Som ett led i de allmänna tendenserna till rationalisering och specialisering uppstod under 1900-talet på företagen hela staber av tjänstemän som bland annat svarade för organisering, planering och marknadsföring. Ekonomisk-historikern Eva Hesselgren har uppmärksammat denna utveckling på Gamlestadens fabriker.⁵⁷

På det tidiga 1900-talets arbetsmarknad var distinktionen mellan arbetare och tjänstemän viktig. Arbetarna betalades veckovis, inte sällan på ackord, de hade osäkra anställningsvillkor och arbetet kunde vara tungt och hälsovådligt. Tjänstemännen betalades månadsvis, hade speciella förmåner, såsom sjuklön, och deras arbetsuppgifter innebar inte att de riskerade sin hälsa eller till och med att förlora liv och lem. Anställningstryggheten var hög, åtminstone för män som fått ordinarie anställning. För kvinnor i tjänstemannayrken kunde emellertid äktenskap eller barn innebära att de med automatik förlorade sin anställning, något som mer sällan var fallet i arbetaryrken. Det dröjde dock till 1938 innan det blev förbjudet att avskeda kvinnor som gifte sig eller fick barn.⁵⁸

Hur stor andel av arbetsstyrkan som utgjordes av tjänstemän skilde sig åt mellan olika företag. År 1920 var antalet tjänstemän per arbetare nästan tre gånger så högt vid Götaverken som vid Eriksberg.⁵⁹ Inom bank- och försäkringssektorn, till exempel i Göteborgsbaserade företag som Skandinaviska Enskilda Banken, brand- och livförsäkringsbolaget Svea och sjöförsäkringsbolaget AB Ocean, fanns stora arbetsplatser vars personalstyrka till övervägande delen utgjordes av tjänstemän på olika nivåer. Mellan 1900 och 1920 trefaldigades antalet anställda i denna bransch.⁶⁰

Diversifieringen innebar alltså att arbetsmarknaden inte bara omfattade olika näringsgrenar, branscher och yrken utan också anställningar med olika slags villkor. Här fanns såväl arbetsplatser som erbjöd stadigvarande och relativt trygga anställningar som arbetsplatser där efterfrågan påverkades kraftigt av konjunkturer och årstidsväxlingar. Socker- och porterbryggeriet i Klippan brukar lyftas fram som ett typexempel på en trygg arbetsplats.⁶¹ Här byggde ägarfamiljen upp ett omfattande nät av sociala välfärdsinrättningar. Företaget verkade på en marknad med stabil eller växande efterfrågan

där det var viktigt att driften var kontinuerlig. Sockerbruksarbetarna behövde knappast oro sig för arbetslöshet. I samma område som sockerbruket fanns också träfartygsvarv som sysselsatte många timmermän. Liksom sockerbruksarbetarna tillhörde timmermännen de mer välavlönade arbetargrupperna, men de kunde inte räkna med samma grad av stabilitet i sysselsättningen. Detsamma gällde yrkesgrupper inom sjöfart och exportproduktion.

När det gäller skillnader i anställningsvillkor finns intressanta geografiska variationer som hänger samman med arbetsplatsernas lokalisering. Hisingen på Göta älvs norra strand hade ett större inslag av exportinriktad och konjunkturkänslig industriproduktion medan stadsdelarna söder om älven hade fler jobb i mer stabila hemmamarknadsindustrier.⁶² I stadens västra delar bodde och arbetade också de flesta av hamnarbetarna, vars liv präglades av lösa anställningsrelationer. Österut fanns de stora textilfabrikerna som sysselsatte många kvinnor och där arbetet präglades av övervakning och kontroll.⁶³ Men även mellan företag i samma bransch och samma stadsdel kunde anställningsvillkoren skilja sig åt. Götaverken anses exempelvis ha erbjudit mer stabila anställningar än Eriksberg och Lindholmen.⁶⁴

Under 1900-talets första halva var ungefär hälften av Göteborgs befolkning yrkesaktiv. För män i åldern 15–65 var andelen så hög som 96 procent och för kvinnor var den 47 procent.⁶⁵ Vad gäller kvinnornas sysselsättning visar ekonomisk-historikern Linda Lanes analys, baserad på data från åren 1925, 1931 och 1937, tydligt att den viktigaste faktorn var om de var gifta eller inte.⁶⁶ Gifta kvinnors yrkesaktivitet påverkades av mannens inkomster: ju högre inkomst maken hade, desto lägre var sannolikheten att frun var yrkesaktiv.⁶⁷

Innebörden av dessa statistiska resultat blir tydlig i etnologiska undersökningar. Den familjefader som saknade tillräckliga inkomster för att försörja sin familj fick sin ”prestige raserad” och betraktades som ”tragisk”, menar Romulo Enmark, vars forskning bygger på ett stort antal intervjuer gjorda i mitten av 1980-talet med äldre invånare i Annedal.⁶⁸ Enmark urskilde i intervjuerna tre huvuduppgifter för gifta kvinnor: att transformera (omvandla pengar och råvaror till sådant

Tabell 2.10. Sysselsättning efter näringsgren och församling i Göteborg 1920 (procent). Anm: Örgryte införlivades i Göteborg 1922. Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1925*, tab 14.

Församling	Jordbruk med binärningar	Industri och hantverk	Handel och samfärdsel	Allmän tjänst och fria yrken	Husligt arbete	Summa
Gustavi Domkyrko	0	28	44	9	19	100
Kristine	1	36	49	5	9	100
Gamlestad	1	60	30	5	4	100
Vasa	1	34	36	12	18	100
Haga	0	42	41	8	8	100
Annedal	0	42	36	13	9	100
Oscar Fredrik	0	43	40	8	8	100
Masthugg	0	54	36	4	5	100
Karl Johan	1	50	39	5	5	100
Lundby	3	69	22	3	3	100
Örgryte	2	65	25	4	4	100
Hela staden	1	47	36	7	9	100

som går att konsumera), att förvalta (städa, tvätta och reparera) och att vårda (ta hand om familjemedlemmarna på olika sätt och skapa hemtrevnad i bredare bemärkelse).⁶⁹ Till dessa huvuduppgifter lade Enmark en fjärde uppgift: att komplettera mannens inkomster i de fall han var arbetsoförmögen, frånvarande eller död.

Utvecklingen av Göteborgs sysselsättningsstruktur, som sammanfattas i tabell 2.9, bekräftar bilden av ett moget industrisamhälle. Under den period som vi behandlar i denna bok inträffade inga revolutionerande förändringar i den övergripande sysselsättningsstrukturen. Ungefär hälften av de yrkesaktiva männen och en dryg tredjedel av kvinnorna var sysselsatta inom yrken vars primära uppgift var att tillverka varor av olika slag (industri). Den största förändringen vi kan se är att en ökande andel kvinnor sysselsattes inom handel och offentlig förvaltning samtidigt som kategorin husligt arbete minskade i betydelse.

Däremot inträffade naturligtvis förskjutningar inom näringsgrenar och yrkesgrupper. Stadens närings- och industristruktur innebar också att den ekonomiska aktiviteten var nära kopplad till världs-

marknaden. Göteborgs arbetsmarknad kan förmodas ha varit mer konjunkturkänslig än den i Stockholm, där inslaget av tjänstemän med stabila anställningar var stort, och i städer som Malmö, vars industri var mer inriktad mot hemmamarknaden.⁷⁰ Ibland var närheten till världsmarknaden i huvudsak av godo, som under perioden 1890–1920. Med undantag för den råvarubrist som avspärningarna under första världskriget orsakade i vissa branscher kännetecknades perioden av expansion och avsaknad av djupa ekonomiska kriser.

Mellankrigstiden var annorlunda. I början av 1920-talet drabbades Sverige av en djup depression. I verkstadsindustrin minskade sysselsättningen med 50 procent; vid enskilda företag, som SKF, kunde nedskärningarna vara ännu mer omfattande. Krisen gick över relativt snabbt men arbetslöshetsnivån höll sig strax under 10 procent under resten av 1920-talet. Situationen på arbetsmarknaden förvärrades igen i samband med den stora depressionen i början av 1930-talet. Denna kris var dock inte riktigt lika djup som 1920-talskrisen, åtminstone inte om man använder arbetslösheten bland metallarbetare som indikator: den var under 1920-talet uppe på 64 procent, men under 1930-talets krisår var den som högst 32 procent.⁷¹ Liksom efter 1920-taskrisen föll arbetslösheten tillbaka, men Sverige nådde inte de nivåer av ”full sysselsättning” som kom att känneteckna tiden efter andra världskriget.

Kent Olsson menar att arbetslösheten under mellankrigstiden ”troligen var mer omfattande och svårhanterlig än vad [den fackliga arbetslöshetsstatistiken] berättar”.⁷² Han har också visat att den traditionella bilden av arbetslösheten kompliceras av data från arbetsförmedlingen och inkomstlängder. Utifrån uppgifter från arbetsförmedlingen om antalet lediga platser och antalet arbetssökande framstår 1930-talskrisen som djupare än 1920-talskrisen.⁷³ Vidare var det tydligt att köerna till arbetsförmedlingens kontor växte under andra världskriget, vilket hängde samman med den minskade hamn- och byggaktiviteten.⁷⁴ Slutligen gav arbetsförmedlingens statistik över antalet lediga platser och antalet jobbsökande en skarp bild av männens och kvinnornas arbetsmarknad.⁷⁵

Efterfrågan på manlig arbetskraft var betydligt mer konjunkturkänslig än efterfrågan på kvinnlig arbetskraft. För männen uppstod under de två kriserna och andra världskriget stora gap mellan antalet lediga platser och antalet arbetssökande. För kvinnorna var det snarare frågan om en trendmässig ökning av både antalet lediga platser och antalet platssökande. Dessa skillnader hänger samman med den rådande könsarbetsdelningen. Kvinnor var i högre utsträckning sysselsatta i tjänsteproduktionen och i industrier vars produktion var inriktad på hemmamarknaden, och dessa verksamheter påverkades mindre av konjunkturväxlingar. Men, som Lane har påpekat, kunde könssegregeringen också innebära att kvinnor missgynnades.⁷⁶ Ett tydligt exempel kan hämtas från Gamlestadens fabriker: när importen av råbomull ströps på sommaren 1917, i samband med USA:s inträde i första världskriget, blev alla kvinnliga arbetare permitterade med två tredjedels lön – samtidigt som männen fick gå kvar med full lön och utföra reparationsarbete.⁷⁷

Tabell 2.10 visar att sysselsättningens fördelning efter näringsgren skilde sig åt mellan Göteborgs församlingar. I vissa delar av Göteborg var arbetarbefolkningen stor, till exempel i Gamlestaden, Lundby och Örgryte men också i Masthugget och Majorna (Karl Johans församling). Sysselsättningen inom handel och samfärdsl var jämnare fördelad över staden, men de centralt belägna församlingarna (Domkyrko och Kristine) var tydligt överrepresenterade. Tjänstefolk i husligt arbete bodde huvudsakligen i de centrala delarna av Göteborg (Domkyrko, Vasa) där det fanns hushåll med höga inkomster och stora lägenheter med pigkammare.

Fattiga och rika

Det var inte bara näringsgrenstillhörigheten som skilde sig åt mellan församlingarna, utan också individers och hushålls inkomster och förmögenheter. Tabell 2.11 visar den genomsnittliga årsinkomsten och förmögenheten för män och kvinnor sammantaget enligt folkräkningen 1920. Det är tydligt att församlingar där en stor andel av befolkningen var sysselsatt i industrin uppvisade lägre medelinkomst

Tabell 2.11. Genomsnittlig inkomst och förmögenhet efter församling, Göteborg 1920 (kronor). Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1925*, tab 15.

Församling	Medelinkomst kronor	Förmögenhet kronor
Gustavi Domkyrko	5 216	19 686
Kristine	3 327	4 441
Gamlestad	2 869	811
Vasa	5 494	17 869
Haga	2 880	3 641
Annedal	3 342	3 563
Oscar Fredrik	3 325	2 906
Masthugg	2 542	1 168
Karl Johan	2 871	1 402
Lundby	2 787	1 103
Örgryte	3 212	3 523

och lägre förmögenhet, och vice versa. De högsta medelinkomsterna och förmögenheterna fanns i Domkyrkoförsamlingen och Vasa församling, där andelen industrisysselsatta var 10–30 procentenheter lägre än i staden som helhet.⁷⁸ Arbetarna bodde huvudsakligen i arbetarkvarter i andra delar av staden.

På individnivå var de socioekonomiska skillnaderna i staden mycket större än vad dessa församlingsgenomsnitt antyder. Om man jämför inkomster och förmögenheter inom specifika yrkesgrupper kan man få en bild av hur stor den sociala gradienten var. Tabell 2.12 visar medelinkomster och förmögenheter i ett urval tämligen vanliga, om än inte nödvändigtvis representativa, yrkesgrupper.⁷⁹

Den översta panelen i tabellen visar medellöner och förmögenheter för företagare och arbetare inom industri och hantverk. I de utvalda exemplen tjänade företagaren tre till åtta gånger så mycket som sina anställda arbetare. Medan arbetarna hade mycket blygsamma förmögenheter hade företagarna tillgångar som motsvarade två till fyra årslöner.

För att ge en uppfattning om de relativa inkomsterna och förmögenheterna kan arbetare vid mekaniska verkstäder och gjuterier (rad 2

Tabell 2.12. Medelinkomst och förmögenhet för olika yrkesutövare i Göteborg 1920 (kronor).
 Källa: *Statistisk årsbok för Göteborg 1927*, tab 14.

Näringsgren och yrke	Medelinkomst kronor	Förmögenhet kronor	Andel kvinnor procent	N
Industri och hantverk				
Företagare vid mekaniska verkstäder och gjuterier	18 466	58 532	1	109
Arbetare vid mekaniska verkstäder och gjuterier	3 013	28	5	7 309
Företagare inom elektromekanisk industri	13 010	45 227	0	22
Arbetare inom elektromekanisk industri	2 862	112	2	627
Företagare vid snickerier och svarverier	7 550	24 136	0	118
Arbetare vid snickerier och svarverier	2 824	274	1	1 533
Företagare inom sömnad	9 497	33 374	50	326
Arbetare inom sömnad	1 713	97	87	5 428
Företagare, hatt- och mösstillverkning	13 895	28 256	56	39
Arbetare, hatt- och mösstillverkning	1 711	88	91	453
Byggnadssnickare och timmermän	2 947	406	0	704
Handel				
Grosshandlare, direktörer i grosshandelsbolag, handelsagenter och dyl	30 941	163 359	2	939
Butikspersonal inom handel	1 881	240	76	3 863
Tjänstemän, bank- och försäkringsverksamhet	7 318	13 678	26	1 321
Transporter				
Chaufförer i åkeri och dyl	3 337	132	0	425
Fartygseldare	3 263	31	0	582
Befattningshavare vid järnväg	4 785	1 336	3	2 614
Stuveriarbetare och transportarbetare	3 520	58	0	2 485
Offentlig sektor				
Underofficerare	5 640	2 286	0	77
Präster i Svenska kyrkan	11 432	13 340	0	47
Folk- och småskollärare	5 741	2 530	75	902
Advokater	33 984	110 873	0	71
Läkare	31 710	105 089	9	124
Husligt arbete				
Tjänare hos företagare	1 257	61	100	559
Tjänare hos ingenjörer, verk- och kontorspersonal	1 146	64	100	295

i tabellen) användas som en referenskategori. Byggnadssnickare, chaufförer och fartygseldare tjänade ungefär lika mycket som referenskategori; lokförare 60 procent mer; banktjänstemän, underofficerare och lärare dubbelt så mycket; och präster fyra gånger mer. Andra manligt dominerade yrkesgrupper kunde ha betydligt högre inkomster än arbetare vid mekaniska verkstäder. En advokat, läkare eller grosshandlare tjänade till exempel tio gånger mer. De yrkesgrupper som hade ungefär samma inkomster som referenskategori hade i allmänhet inga förmögenheter, medan grupper med högre inkomster kunde ha något slags förmögenhet. En stor inkomst var i allmänhet positivt korrelerat med en stor förmögenhet.

Enligt den officiella lönestatistiken tjänade vuxna kvinnliga arbetare vid mekaniska verkstäder betydligt mindre än vad de vuxna manliga arbetarna gjorde, och liknande förhållanden rådde i andra branscher.⁸⁰ Eftersom referenskategori bara innehöll 5 procent kvinnor uttrycker medelinkomsten för referenskategori huvudsakligen löneläget för män. Yrkeskategorier med en hög andel kvinnor, som sömnad, hatt- och mösstillverkning och butikspersonal inom handeln, visar å andra sidan huvudsakligen kvinnolönernas nivå. Som framgår av tabellen motsvarade en kvinnolön ungefär 60 procent av lönen för en arbetare vid mekanisk verkstad. Folk- och småskolläraryrket utgjorde emellertid ett undantag. Yrkesgruppen bestod till 75 procent av kvinnor men hade likväl en medelinkomst som var dubbelt så hög som den för industriarbetarna i referensgruppen. I kapitel 3 görs en mer detaljerad analys av kvinnolönerna, exempelvis inkomstkarriärerna och skillnaderna mellan ogifta och gifta kvinnor.

Ginikoefficienten är ett nyckeltal som uttrycker hur ojämnt inkomsterna är fördelade i en befolkning. Skalan går från noll till ett, där ett högre värde innebär större ojämlikhet. Om alla inkomsttagare tjänar lika mycket är ginikoefficienten 0; om en person har alla inkomsterna är den 1. I Sverige idag ligger koefficienten kring 0,3. Björn Gustafsson och Mats Johansson har gjort en skattning av ginikoefficienten för Göteborg år 1925 baserat på den disponibla inkomsten för cirka 1 200 hushåll.⁸¹ De fann att ginikoefficienten var

0,47, vilket tyder på att Göteborg 1925 var mer ojämlikt än USA är idag, snarare i nivå med Chile.

Ett annat sätt att studera ojämlikhet är att fokusera på relativ fattigdom, ofta definierat som en inkomst under 60 procent av medianinkomsten. År 1925 levde mer än 20 procent av hushållen i Göteborg i relativ fattigdom.⁸² Bland ensamstående med barn var andelen närmare 50 procent. De fortsatte att vara en utsatt grupp, men överlag minskade den relativa fattigdomen i Göteborg trendmässigt fram till slutet av 1940-talet. Björn Gustafsson och Birgitta Jansson menar att det berodde på bland annat krympande inkomstklyftor och sjunkande arbetslöshet.⁸³ Även Kent Olsson har funnit att inkomstklyftorna krympte för vissa yrkesgrupper under den aktuella perioden.⁸⁴ År 1925 hade ett hushåll företrätt av en manlig läroverksadjunkt tre gånger så höga inkomster som ett hushåll företrätt av en byggnadssnickare.⁸⁵ I slutet av 1930-talet hade läroverksadjunktens hushåll dubbelt så höga inkomster som byggnadssnickaren. Inkomstgapet var sålunda fortfarande stort, men betydligt mindre än 1925.

Boendesegregationen är ett återkommande tema i historieskrivningen om Göteborg.⁸⁶ I äldre tid, då bebyggelsen var samlad inom vallgravarna, var det fysiska avståndet litet mellan fattiga och rika. Det fanns emellertid ett klart mönster: de rika bodde söder om hamnkanalen och de fattiga norröver. När staden växte blev förstäderna, med undantag för Vasastaden och Lorensberg, i huvudsak arbetarklassområden.⁸⁷ Inom Örgryte rymdes såväl den utpräglade arbetarstadsdelen Gårda som exklusiva villaområden.

Klasskillnaderna manifesterades i bebyggelsen; kontrasterna var stora mellan stenstaden längs Kungsportsavenyn och Vasagatan å ena sidan och arbetarstadsdelarnas träbebyggelse å andra sidan.⁸⁸ Den geografiska klasstrukturen framträder tydligt i mantalslängderna.⁸⁹ I det nyuppförda villaområdet kring Götaplatsen bodde de allra mest förmögna familjerna, exempelvis Herbert Metcalfe (vd Svenska Lloyd) och Axel Carlander (vd Gamlestadens fabriker). I hushållen hos dessa, de allra rikaste göteborgarna, fanns en hel del tjänstefolk, såsom husor, hembiträden, trädgårdsarbetare och chaufförer. I det likaledes nyanlagda området Johanneberg, vars befolkning huvud-

sakligen var en blandning av socialgrupp 1 och 2, fanns tjänstefolk ibland men långtifrån alltid. I arbetarstadsdelar som Bagaregården och Gamlestaden var det vanligt att hemmavarande tonårsbarn förvärvsarbetade, något som knappast förekom i mer välbeställda hushåll.⁹⁰

Slutsatser

I detta kapitel har vi vävt samman samtida statistiska undersökningar med social- och ekonomisk-historisk forskning om Göteborg under den första delen av 1900-talet. Denna sammanställning tjänar som avstamp och vägledning för antologins följande kapitel.

En komprimerad sammanfattning skulle kunna lyda på följande sätt: Göteborg hade under den aktuella perioden dels brist på bostäder, dels en relativt stabil sysselsättningsstruktur som dock var känslig för ekonomiska kriser. Bostadsbristen bildar en fond för undersökningarna såväl om inflyttning till Göteborg (kapitel 5) som om övergången från ungdom till vuxendom (kapitel 6). Sysselsättningsstrukturen och kriserna är viktiga att ha i åtanke när man undersöker yrkesväxlingar och arbetsgivarbyten mer allmänt (kapitel 4) och specifikt med avseende på kvinnor i husligt arbete (kapitel 7) och hemindustri (kapitel 8) samt ungdomar (kapitel 6) och äldre (kapitel 9). De klyftor mellan rika och fattiga som beskrivits i detta kapitel bidrar också till att motivera de fördjupade undersökningar av inkomstutvecklingen under livs- och familjecykeln som följer i kapitel 3.

Noter

- 1 Granberg 1815.
- 2 Strindberg 1913, s 56.
- 3 Olsson 2012.
- 4 SOS *Folkräkningen 1910*.
- 5 Nilsson 1989.
- 6 Lundh & Prado 2015.
- 7 Olsson 1996, s 373.
- 8 Johansson & Persson 2004, s 27.
- 9 Hofsten 1940; Johansson & Persson 2004.
- 10 Fritz 1996, s 23.

- 11 Andersson 2016, s 236–237.
- 12 Hallén et al 2007.
- 13 Andersson 2016, s 238.
- 14 Andersson et al 1996.
- 15 Andersson 2016, s 239.
- 16 Olsson 1996, s 41.
- 17 Olsson, 1996, s 42.
- 18 Thorburn 2000.
- 19 Attman 1963a, s 255–281; Attman 1963b, s 199–209.
- 20 Nyström 1990, s 44.
- 21 Karlsson 1993.
- 22 *Hyres- och bostadsräkningen 1939/1940*, s 53*; *Bostadsräkningen 1945*, s 84.
- 23 *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 61–67.
- 24 *Tredje allmänna bostadsräkningen i Göteborg 1915*, tab S, s 49*.
- 25 *Bostadsräkningen 1930 i Göteborg*, tab V, s 53*.
- 26 *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, tab RR, s 62.
- 27 Hagberg 1986, s 32; *Tredje allmänna bostadsräkningen i Göteborg 1915*, s 32.
- 28 Hagberg 1986, s 50; *Hyres- och bostadsräkningen 1939/1940 i Göteborg*, s 61*.
- 29 *Hyres- och bostadsräkningen 1939/1940 i Göteborg*, tab 6, s 13.
- 30 *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 34–35.
- 31 *Bostadsräkningen 1930 i Göteborg*, s 32*–34*.
- 32 Hagberg 1986, s 24, 45–46, 50–51.
- 33 *Hyres- och bostadsräkningen 1939/1940 i Göteborg*, s 60*.
- 34 *Bostadsräkningen 1945 i Göteborg*, s 33.
- 35 *Bostadsräkningen 1945*, s 31.
- 36 *Bostadsräkningen 1945*, s 31–32.
- 37 *Bostadsräkningen 1945*, s 42.
- 38 Rolf 2020, s 103–106, 206ff.
- 39 Olsson 1996, s 360.
- 40 Beräkningen bygger på hyresuppgifterna i tabell 2.8 och genomsnittliga löner för manliga vuxna arbetare vid mekaniska verkstäder hämtade från den officiella lönestatistiken (Historiska lönedatabasen, HILD).
- 41 Fritz 1996, s 190ff.
- 42 Fritz & Karlsson 2006.
- 43 Fritz 1996, s 258.
- 44 Stråth 1982.
- 45 Attman 1963b, s 96; Hesselgren 1992.
- 46 Daun 2019, s 20.
- 47 Attman 1963b, s 107–108; Klintberg & Nyberg 2019, s 138.
- 48 Nilsson 2015.
- 49 Björklund 1984; Hallén & Olsson 2011; Hamark 2014.
- 50 Fritz 1996, s 284.
- 51 Olsson 1996, s 91–100.
- 52 Fritz 1996.
- 53 Olsson 1996. Det ska sägas att Stockholm hela tiden hade en ännu högre andel sysselsatta inom handel. Huvudstadens storlek gjorde att där fanns en betydande marknad för relativt specialiserade och dyra konsumtionsvaror.

- 54 Fritz 1996, s 194.
- 55 Olsson 1996, s 168.
- 56 Olsson 1996, s 375.
- 57 Hesselgren 1992.
- 58 Frangeur 1998.
- 59 Fritz 1996, s 249.
- 60 Fritz 1996, s 294–295.
- 61 Hallén et al 2007, s 257ff.
- 62 Hallemar & Forsell 2017.
- 63 Franzén 2010, s 66.
- 64 Svensson 1983.
- 65 Vår beräkning gjordes på följande sätt. Täljaren består av summan av yrkesaktiva inom olika yrken, med undantag för gruppen ”f.d. yrkesutövare m.fl.” som främst innehåller äldre personer och personer med obestämda yrken. Nämnaren består av folkmängden i åldern 15–65 år (*Statistisk årsbok för Göteborg 1925*, tab 14, s 17). Det faktum att det inte går att eliminera yrkesaktiva som är yngre än 15 år eller äldre än 65 år gör att andelen förvärvsarbetande överskattas. Å andra sidan finns det i den eliminerade gruppen ”f.d. yrkesutövare m.fl.” en del personer som arbetade och borde ha tagits med. Förmodligen tar dessa två svagheter i beräkningen ut varandra.
- 66 Lane 2004, s 109–111.
- 67 Lane 2004, s 112. Det samtida kriteriet för att räknas som yrkesaktiv var att arbeta minst halvtid.
- 68 Enmark 1986, s 54–55.
- 69 Enmark 1986, s 66–67.
- 70 Fritz 1996, s 191; Olsson 1996, s 81–82.
- 71 Olsson 1970, s 19.
- 72 Olsson 1996, s 384. En annan forskare vars resultat pekar i denna riktning är ekonomisk-historikern Hans Wallentin (1978). Han har utifrån inkomstlängder uppskattat att arbetslöshetsnivån låg kring 25 procent för arbetarbefolkningen i Göteborg under hela 1920-talet.
- 73 Olsson 1996, s 378–380.
- 74 När det gäller sjömän förekom tillfällig inflyttning till Göteborg från andra orter under perioder med arbetsbrist. Olsson (1996, s 383) menar dock att den uppfattning som ibland vädrades i den lokalpolitiska debatten om att staden ”översvämmades av arbetslösa utifrån” inte stämde.
- 75 De offentliga arbetsförmedlingarna hade vid denna tid separata avdelningar för män och kvinnor.
- 76 Lane 2004, s 56–57, 64–70.
- 77 Fritz 1996, s 207, 210.
- 78 Samma mönster fanns i icke-territoriella Garnisonsförsamlingen och Tyska församlingen.
- 79 Vi har utslutit fall där företagare hade mycket stora förmögenheter som skulle kunna vara resultatet av en nyligen genomförd företagsförsäljning.
- 80 HILD.
- 81 Gustafsson & Johansson 2003.
- 82 Gustafsson & Jansson 2010.

- 83 Gustafsson & Jansson 2010.
- 84 Olsson 1972.
- 85 Olsson 1996, s 365.
- 86 Andersson & Sandberg 2018; Åberg 1998, s 49; Hallén et al 2007; Olsson 1996, s 39.
Historikern Sten O Karlsson (2010, s 255) har kopplat ihop boendesegregationen med den göteborgska arbetarrörelsens radikala karaktär. Han har framlagt hypotesen att arbetarbefolkningens koncentration och relativa isolering gjorde att det kunde växa fram en särpräglad ”radikalt antiauktoritär offentlighet”. För att pröva denna hypotes skulle det behövas komparativa studier av boendesegregation i olika städer.
- 87 Andersson & Sandberg 2018, s 186.
- 88 Nyström 1990, s 42.
- 89 Olsson 1996, s 368–372.
- 90 Olsson 1996, s 371.

Inkomster över livs- och familjecykeln

Tobias Karlsson & Christer Lundh

Klyftorna mellan rika och fattiga var betydande i det tidiga 1900-talets Göteborg. I detta kapitel riktar vi uppmärksamheten mot hur inkomsterna varierade med ålder för individer ur olika grupper och mellan olika faser i familjecykeln. Hur såg de typiska inkomstkarriärerna ut för män och kvinnor och för arbetare och tjänstemän? Hur förändrades hushållets samlade inkomster och levnadsstandard när barn kom till, växte upp och lämnade föräldrahemmet?

Inkomstprofiler

Åldersspecifika inkomstprofiler är intressanta i sig eftersom de ger en bild av individers och familjers livscyklar, och de har också betydelse för en rad problemställningar i den ekonomiska och sociala historien. Inte minst inom den arbetsmarknadshistoriska forskningen studeras löneskillnader mellan olika grupper. Ökad kunskap om sambanden mellan ålder och inkomster på individnivå gör det enklare att dra slutsatser om exempelvis varför lönegapet mellan män och kvinnor ökade under vissa perioder och minskade under andra perioder. Det samma gäller skillnader mellan arbetares och tjänstemäns löner. Om det är så att arbetar- och tjänstemannahushåll har olika inkomstprofiler kan inkomstspridningen i ett samhälle påverkas av förändringar i ålderssammansättning och hushållsstruktur.

Även om vi i detta kapitel inte ställer inkomster i relation till individers och hushålls utgifter bidrar resultaten slutligen också till forskningen om levnadsstandard och sparande, som ofta har ett uttalat livscykelperspektiv.¹

Vi inleder detta kapitel med ett avsnitt om arbetsinkomsternas förändring över individens livscykel mer generellt, utifrån tidigare forskning på data från olika tidsperioder och sammanhang. Därefter går vi in i de mönster som framträder i Göteborg, baserat på data från Göteborgs befolkningspanel (GOPP).² Här riktar vi blicken mot skillnader mellan män och kvinnor samt mellan verkstadsarbetare och ingenjörer, två yrkesgrupper som får representera arbetare och tjänstemän. Längre fram i kapitlet skiftar vi fokus från individen till hushållet, först genom att studera inkomstskillnader mellan gifta och ogifta personer, därefter genom att visa hur inkomsterna, och barnens bidrag till dessa inkomster, förändrades över familjecykeln.

Arbetsinkomstens förändring över individens livscykel

Forskare har länge intresserat sig för sambandet mellan ålder (eller erfarenhet) och inkomster. Inriktningen fick ett uppsving i USA på 1950-talet och handlade då mycket om att studera avkastningen på investeringar i ”humankapital”, exempelvis skolutbildning och lärande på arbetsplatsen (*on-the-job training*). Dessa forskare, med Gary Becker i spetsen, hade tillgång till data på individnivå från amerikanska folkräkningar som innehöll uppgifter om ålder, utbildning och inkomster.³ Deras studier visade hur inkomsterna förändrades över livscykeln på ett sätt som överensstämde med de teoretiska förväntningarna: i yngre år drog man på sig kostnader för investeringar i humankapital, och när man blev äldre gav humankapitalet avkastning. Resultaten åskådliggjordes av konkava kurvor i diagram över sambandet mellan ålder och inkomst: en stark inkomstökning i unga år och avtagande ökningstakt med stigande ålder. Mot slutet av yrkeslivet började årsinkomsterna sjunka till följd av att äldre personer arbetade färre veckor per år. För arbetare med 5–7 års skolgång, det

vill säga motsvarande svensk folkskola, uppnåddes den maximala årsinkomsten mellan 35 och 40 år.⁴ Fram till 60-årsåldern förblev inkomsten i det närmaste oförändrad för att därefter börja falla.

Utifrån sina studier av sambandet mellan ålder (eller erfarenhet) och inkomst föreslog Jacob Mincer en empirisk modell enligt vilken den procentuella förändringen av en individs inkomst bestämdes av antalet skolår och erfarenheten.⁵ Erfarenheten skulle representera de investeringar i humankapital som gjordes på arbetsplatsen och ingick i ekvationen både som en linjär och som en kvadrerad term. Detta för att åstadkomma den konkava inkomstprofilen som kunde observeras i data.

Den så kallade Mincerekvationen fick på grund av sin enkelhet, och den ökade tillgången på mikrodata, ett massivt genomslag. En forskningsöversikt 2018 samlade över 1 000 empiriska uppskattningar av avkastningen på utbildning som genomförts på data från 139 länder från 1950 till 2014, och nästan alla dessa uppskattningar antog att sambandet mellan ålder/erfarenhet och inkomster hade den konkava form som Mincer föreslog.⁶

En viktig fråga för ekonomisk-historiker är om det samband mellan ålder och inkomster som kunnat iaktas från 1950-talet och framåt även gällde under äldre tider. Det finns ett par intressanta studier på data från 1800-talet, den tidigindustriella epoken, som tyder på att sambandet har förändrats. Timothy Hatton har analyserat två amerikanska arbetsstatistiska undersökningar från 1890-talet och menar att den typiske arbetarens inkomstkarriär bestod av två distinkta faser.⁷ Under den första fasen, ungefär fram till 25 års ålder, steg arbetarens inkomst mycket snabbt. Vid 25 års ålder vidtog en plåtå, och inkomsten låg kvar på en jämn nivå fram till arbetslivets slut. Ett liknande mönster fann Maria Stanfors och Joyce Burnette i data från en arbetsstatistisk undersökning av den svenska tobaksindustrin år 1898. Där nådde emellertid arbetarna sin inkomstplåtå tidigare, vid 23 års ålder, när de i genomsnitt hade arbetat i industrin i fyra år.⁸ I en annan studie baserad på arbetsstatistik över löner för svenska verkstadsarbetare kring sekelskiftet 1900, visade Fay Lundh

Nilsson att redan vid denna tid hade teknisk vidareutbildning en positiv inverkan på lönen.⁹

Jan Kuuse publicerade i sin avhandling 1970 korstabuleringar av ålder och arbetsinkomst under perioden 1925–1960 i fyra svenska städer (Stockholm, Göteborg, Malmö och Norrköping).¹⁰ Han jämförde män i tre yrken: murare, textilarbetare och folkskollärare. Murarna och textilarbetarna uppnådde sina maximala inkomster i 30-årsåldern, varefter de låg kvar på samma inkomstnivå till 60-årsåldern, då inkomsterna föll kraftigt i samband med pensioneringen.¹¹ Lärarna, som hade ett lönesystem med ålderstillägg, uppnådde sina maximala inkomster senare, i 50-årsåldern, och upplevde inte samma dramatiska inkomstsänkningar i 60-årsåldern eftersom de omfattades av tjänstepensionsförmåner.¹² Kuuse observerade också skillnader mellan de två arbetargrupperna: murarnas sysselsättning var mer präglad av konjunktur- och säsongsvariationer än textilarbetarnas, och den senare gruppen verkade i en mer ”åldersvänlig arbetsmiljö” och hade en planare inkomstprofil än murarna.¹³

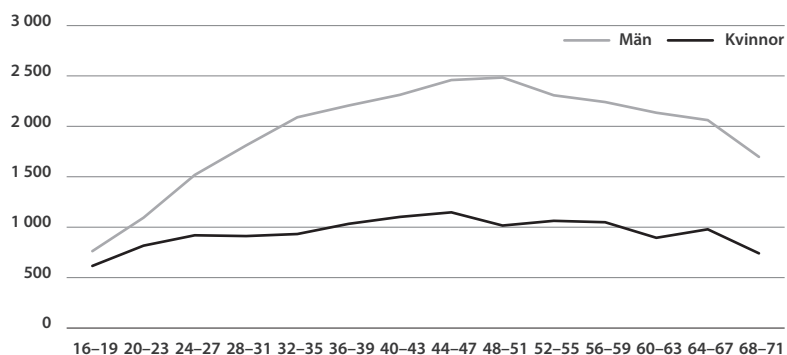
Utifrån tidigare forskning kan vi ana en skillnad i de typiska inkomstkarriärerna mellan det tidiga och det sena industrisamhället. I det tidiga industrisamhället, där få hade utbildning över grundskolenivå, var det arbetsplatsanknutna lärandet för de flesta koncentrerat till en kort period i unga år. Redan i början av 20-årsåldern var den genomsnittliga arbetaren fullärd. I det sena industrisamhället, där skolgången var längre, pågick också det arbetsplatsanknutna lärandet under en längre period och inkomstplatån inträdde betydligt senare. Förändringen kan ha berott dels på att yrken i allmänhet fick ett större inslag av lärande, dels på att själva yrkessammansättningen förändrades, det vill säga att andelen med relativt högkvalificerade jobb ökade.

Låt oss nu se hur sambandet mellan ålder och arbetsinkomster såg ut i den mogna industristaden Göteborg under perioden 1915–1943. Vi börjar med att betrakta denna period som en helhet. Vi slår alltså ihop observationer från alla panelår men räknar om inkomsterna till 1914 års prisnivå.¹⁴ Diagram 3.1a visar den genomsnittliga reala arbetsinkomsten i 1914 års prisnivå, för män och kvinnor, uppdelat

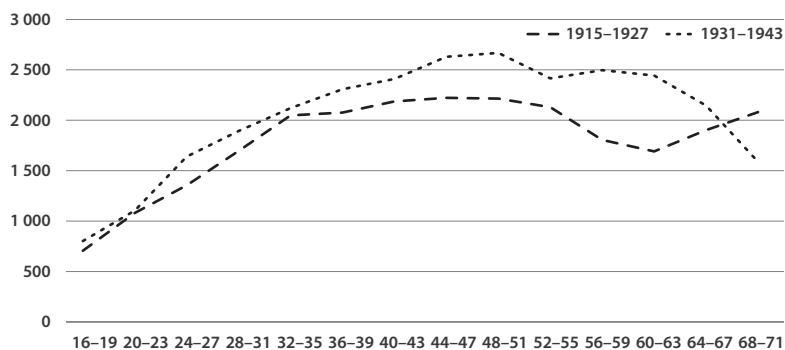
INKOMSTER ÖVER LIVS- OCH FAMILJECYKELN

Diagram 3.1. Genomsnittlig arbetsinkomst för män och kvinnor i olika åldrar, Göteborg 1915–1943 (kronor i 1914 års prisnivå). Källa: Totalpopulationen, GOPP.

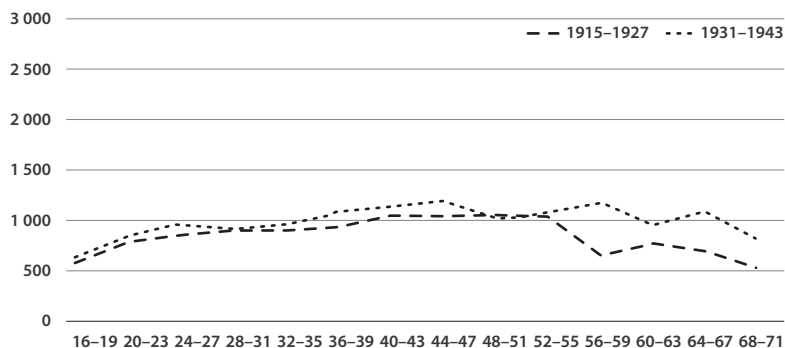
a) Män och kvinnor 1915–1943

b) Män, uppdelat på perioder

c) Kvinnor, uppdelat på perioder

på åldersgrupper.¹⁵ Här ser man skillnaderna i inkomstnivå mellan män och kvinnor och förändringar över livscykeln. Inkomsterna är genomsnitt för respektive åldersgrupp för perioden som helhet. Eftersom Göteborgs befolkning växte har vi fler observationer i GOPP från de senare panelåren än för de tidigare.

I diagram 3.1b och c delar vi upp observationerna på panelåren före respektive efter 1931 för män och kvinnor för att fånga upp förändringar i undersökningspopulationens storlek och sammansättning samt den långsiktiga lönetrenden. I Diagram 3.1b ser vi att män tenderade att ha något högre genomsnittliga realinkomster från 1931 och framåt, särskilt efter 35-årsåldern.¹⁶ Under den senare perioden var inkomsttillväxten mer utdragen över livscykeln. Det är fullt väntat i ljuset av tidigare historisk forskning om sambandet mellan ålder och inkomst. Inkomstprofilerna för männen i GOPP blir med tiden alltmer lika de profiler amerikanska forskare hittade på 1950-talet. Det kan delvis bero på ett ökat inslag av tjänstemän i befolkningen, men också på att kollektivavtalen, som fick högre täckningsgrad över tid, påverkade äldre mäns inkomster särskilt positivt.¹⁷

För kvinnor (diagram 3.1c) var sambandet mellan ålder och inkomst påfallande stabilt över tid. Den förändring som möjligen inträffar är att realinkomsterna för äldre kvinnor (över 55) var högre efter 1931.

De mönster vi har funnit ligger närmare en senindustriell inkomstprofil än en tidigindustriell. I Göteborg minskade arbetsinkomsterna dock mer markant i slutet av arbetslivet än vad forskarna i efterkrigstidens USA observerade.

När män och kvinnor jämförs i samma diagram, som i 3.1a, är nivåskillnaderna det mest slående. Män tjänade betydligt mer i alla åldersgrupper, möjligtvis med undantag för gruppen 16–19 år. I förhållande till mäns inkomster ser kvinnors inkomstprofil nästan helt platt ut. Så var det emellertid inte. Maria Stanfors och Joyce Burnette fann i sin studie av svenska tobaksarbetare i slutet av 1800-talet att inkomstprofilerna var påfallande lika för män och kvinnor,¹⁸ och detsamma gäller i våra data från Göteborg under mellankrigstiden.

Diagram 3.2. Genomsnittlig arbetsinkomst för män och kvinnor i olika åldrar, Göteborg 1915–1943 (index). Anm: Index 48–51 år = 100 för män, index 44–47 år = 100 för kvinnor. Källa: Totalpopulationen, GOPP.

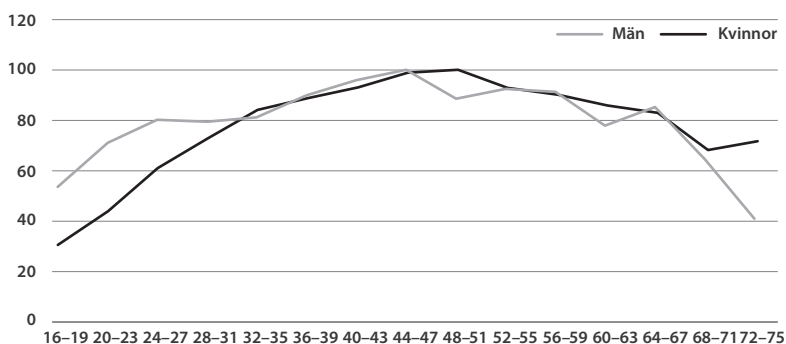

Diagram 3.2 visar arbetsinkomsten i relation till den högsta nivån under det typiska livsforloppet för män respektive kvinnor. Kvinnornas inkomstkurva under livsloppet hade ungefär samma form som männens, men nivån var lägre. Kvinnor nådde sin maximala inkomstnivå vid åldern 44–47 år och låg under större delen av sitt vuxna liv på en inkomstnivå som översteg 70 procent av den maximala inkomsten. Som pensionärer och unga vuxna hade de dock betydligt lägre arbetsinkomster än vad de maximalt tjänat. Män tjänade som mest i åldern 48–51 år. Jämfört med denna maximinivå var inkomsten i början av arbetslivet (16–23 år) betydligt lägre, 30–45 procent. Även efter pensioneringen var inkomsten betydligt lägre. Inkomstnivån för de mellanliggande åldersklasserna (24–39 och 56–67 år) var cirka 75–80 procent av maximum.

Inkomstskillnaderna mellan unga kvinnor och unga män i Göteborg var betydligt mindre än för högre åldersklasser. Ett sådant mönster har även iakttagits i andra studier. I London 1930 tjänade en 16-årig kvinnlig textilarbetare över 90 procent av lönen för en jämnårig manlig arbetare; i 30-årsåldern var kvinnans lön endast 60 procent av mannens lön.¹⁹ Vad gäller ungdomslöner har ekonomisk-historikern Claudia Goldin utifrån en amerikansk horisont påmint om att många av de allra mest kvalificerade jobben, såsom springpojke och kontors-

bud, var reserverade för unga män medan unga kvinnors ofta hade halvkvalificerade positioner som maskinskrivare eller stenograf.²⁰

Även om mycket av forskningen om sambandet mellan ålder och inkomst har gällt män finns empiriska studier och teorier som inkluderar kvinnor, och som har jämfört könen. Sådan forskning utgår ofta från att kvinnor investerar mindre i lärande på arbetsplatsen, alternativt erbjuds färre möjligheter till sådant lärande, på grund av att de förväntas lämna yrkeslivet eller arbeta deltid i samband med familjebildning.²¹

En central fråga i forskningen om avkastningen på investeringar i humankapital har varit betydelsen av skolutbildning. I de mantals- och inkomstlängder som bildar underlag till GOPP finns tyvärr ingen information om individers utbildning. Indirekt kan vi dock undersöka frågan genom att studera yrkesgrupper med olika krav på utbildning.

Det fanns relativt stora genomsnittliga inkomstskillnader mellan olika yrkesgrupper i Göteborg, och det fanns, som Kuuse visade i sin jämförelse av folkskollärare, murare och textilarbetare i fyra städer 1925–1960, även skillnader i hur inkomstnivån förändrades över livscykeln. För att få syn på skolutbildningens betydelse har vi undersökt arbetsinkomsten för personer som någon gång i vuxen ålder titulerades ”verkstadsarbetare” respektive ”ingenjör”, med antagandet att ingenjörerna åtminstone hade examen från läroverk eller motsvarande. Vi följde personerna genom undersökningsperioden, även vid tidpunkter då de hade en annan yrkestitel, och registrerade deras arbetsinkomster i 1914 års prisnivå. Resultatet visas i diagram 3.3 och 3.4.

Av diagram 3.3 framgår att ingenjörer hade betydligt högre arbetsinkomster än verkstadsarbetare. I de lägre åldersklasserna rörde det sig om upp till dubbelt så mycket och i åldersklasserna över 30 år om två till tre gånger så mycket. Denna högre inkomst kan ses som en utbildningspremie: genom att utbilda sig till ingenjörer i unga år fick dessa individer senare i livet en avkastning på investeringen i sitt humankapital i form av högre arbetsinkomst.

Diagram 3.4 visar den relativa inkomstutvecklingen över livscykeln för de båda yrkesgrupperna, med åldern 40–43 satt till 100.

Diagram 3.3. Genomsnittlig arbetsinkomst för ingenjörer och verkstadsarbetare i olika åldrar, Göteborg 1915–1943 (kronor i 1914 års prisnivå). Källa: Totalpopulationen, GOPP.

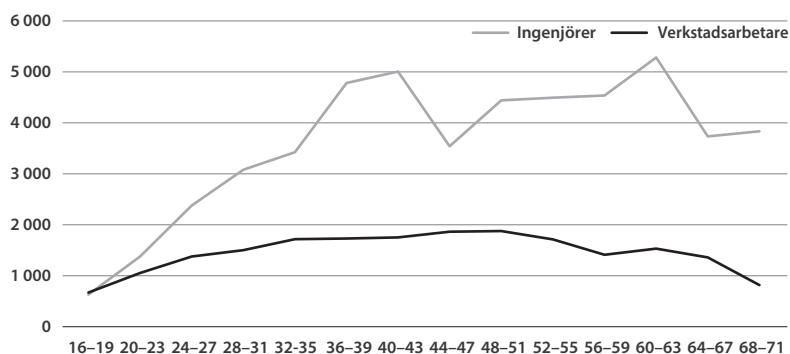
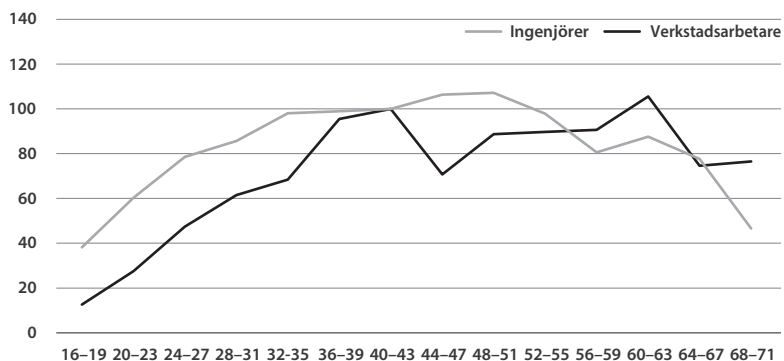

Diagram 3.4. Genomsnittlig arbetsinkomst för ingenjörer och verkstadsarbetare i olika åldrar, Göteborg 1915–1943 (index). Anm: Index 40–43 år = 100. Källa: Totalpopulationen, GOPP.

Vi ser att fram till 40-årsåldern tjänade verkstadsarbetare en större andel av sin maximiinkomst än ingenjörer: en verkstadsarbetare i åldern 24–27 år tjänade 80 procent av vad han skulle tjäna i åldern 40–43 år, en ingenjör bara knappt hälften. Å andra sidan höll sig en ingenjör som väl nått den maximala inkomstnivån kvar där betydligt längre än verkstadsarbetare, vars inkomst började minska från 50-årsåldern. Skillnaden mellan ingenjörers och verkstadsarbeters inkomstprofiler kan förklaras dels av att ingenjörer i ungdomen

Bild 3.1. Ett arbetslag inne i ett fartygsskrov på Eriksbergs varv omkring 1910. Foto: okänd, Göteborgs stadsmuseum.

studerade och praktiserade för att öka värdet på sitt humankapital, vilket senare i livet gav avkastning i form av högre lön, dels av att ingenjörernas humankapital inte sjönk i värde med åldern lika snabbt som verkstadsarbetarnas, vilket hade större inslag av fysisk styrka och precision.

Om man jämför de personer som ingick i denna specialstudie, 34 ingenjörer och 136 verkstadsarbetare, är det uppenbart att de som blev ingenjörer studerade och praktiserade i yngre år, medan de som blev verkstadsarbetare började i liknande yrken eller helt okvalificerade yrken när de var unga.

Giftermålet – olika spår för män och kvinnor

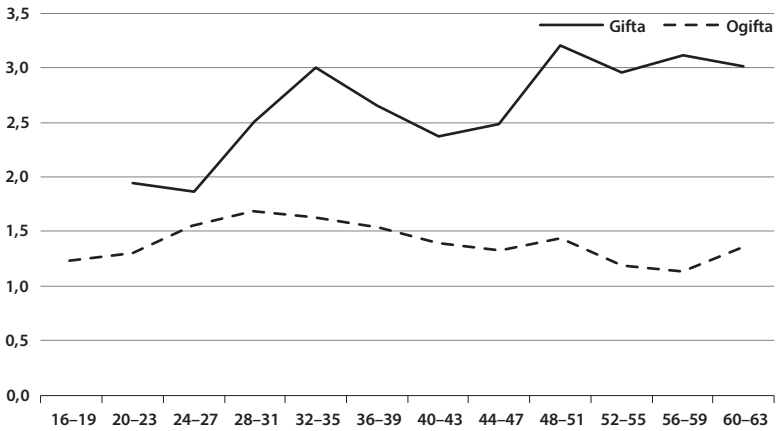
Giftermålet var den viktigaste markören för övergången till vuxenlivet. Giftermålsåldern i vårt land var traditionellt hög, cirka 26 år för kvinnor och 28 för män. Så var det också i Göteborg. När man gifte sig förväntades man kunna bilda ett nytt, eget hushåll.

Baserat på data från GOPP för hela perioden 1915–1943 har vi beräknat att gifta män i snitt tjänade 65 procent mer än ogifta män. Övertaget var mindre i unga år och som störst efter 40-årsdagen. Gapet mellan gifta och ogifta män vidgades fram till 1940-talet, varefter det minskade något.²² Inkomstskillnaderna berodde delvis på gruppernas ålders- och yrkessammansättning, men det fanns sannolikt också andra förklaringar.

Att gifta män tjänar mer än ogifta är ett av de mest robusta resultaten i såväl modern som historisk forskning om lönens bestämningsfaktorer.²³ Fenomenet kallas i den teoretiska litteraturen *marriage premium*.²⁴ Man kan tänka sig åtminstone tre slags förklaringar. För det första kan det röra sig om att äktenskapet gör män mer produktiva: i förhållande till sina ogifta bröder får de tillgång till bättre boende, kost och omvårdnad och kan därför prestera bättre. Denna förklaring bygger på att det är mannen som är familjeförsörjare och kvinnan som har huvudansvaret för hushållet. Så var det tveklöst i Göteborg under den period vi undersöker.²⁵ För det andra kan giftermålet fungera som en selektering: de män som gifte sig var de som hade de egenskaper som krävs för familjebildning, till exempel förmågan att dra in arbetsinkomster till hushållet. För det tredje kan de gifta männens högre inkomster vara ett utslag av arbetsgivares favoritism: arbetsgivare kan exempelvis premiera gifta män för att begränsa personalomsättningen. Vi kan inom ramen för detta kapitel inte avgöra vilken av dessa förklaringar som är rimligast, troligen är alla relevanta.

Så långt om männen. För kvinnor fick giftermålet andra konsekvenser. De flesta kvinnor arbetade så länge de var ogifta, oavsett om de var kvar i föräldrahemmet, vilket de flesta var, eller bodde som inhyses eller i egen lägenhet. I samband med giftermålet, och framförallt i samband med det första barnets ankomst, slutade kvinnor att förvärvsarbeta utanför hemmet och stannade hemma med barnen så länge de var små. Senare kunde de återgå till förvärvsarbete om det behövdes, och bland dem som blev änkor var det vanligt att arbeta eller ta emot inneboende i hushållet. Mönstret motsvarade normerna i den så kallade enförsörjar- eller familjeförsörjarmodellen, med en arbetsdelning mellan makarna: mannen förvärvsarbetade utanför

Diagram 3.5. Kvoten mellan arbetsinkomsten för män och kvinnor, uppdelat på gifta och ogifta i olika åldrar, Göteborg 1915–1943. Källa: Totalpopulationen, GOPP.

hemmet och stod för hushållets inkomster, kvinnan hade ansvar för barnen, kost och husrum.²⁶ Denna könsarbetsdelning innebar att de flesta gifta kvinnor i Göteborg inte deklarerade några inkomster av tjänst alls men det fanns naturligtvis gifta kvinnor som avvek från normen.

I den moderna forskningen förväntas kvinnor som kombinerar familjeliv och förvärvsarbete ha lägre inkomster, inte minst till följd av att de ofta deltidsarbetar. En historisk studie baserad på den ovan nämnda undersökningen av tobaksarbetare i slutet av 1800-talet fann dock tecken på att arbetande mödrar kunde kompensera för kortare veckoarbetstid genom att arbeta intensivare.²⁷

I allmänhet var det svårt för kvinnor att kombinera förvärvsarbete och ansvar för hemmets obetalda sysslor. I vårt material tjänade de gifta kvinnor som deklarerade inkomster av tjänst eller rörelse i genomsnitt 15 procent mindre än de ogifta. Att gifta män premierades inkomstmässigt medan gifta kvinnor straffades påverkar vår tolkning av inkomstgapet mellan män och kvinnor.

Män tjänade i genomsnitt mer än dubbelt så mycket som kvinnor (jämförelsen gäller personer med inkomster över noll kronor). Störst var skillnaden för gifta; i vissa åldersgrupper tjänade gifta män tre

Bild 3.2. Interiör från den SJ-anställda banarbetaren Ahlströms hem, en lägenhet med ett rum och kök i Olskroken, omkring 1914. Foto: okänd, Göteborgs stadsmuseum.

gångar så mycket som gifta kvinnor. En viktig förklaring var sannolikt att gifta kvinnor ofta jobbade deltid. Inkomstgapet mellan ogifta män och kvinnor uppgick till 40 procent för perioden som helhet. Det överensstämmer med Sakari Heikkinens och Christer Lundhs studie baserad på den officiella lönestatistiken om inkomstgapet mellan manliga och kvinnliga arbetare i jordbruket under denna period (här var både män och kvinnor i allmänhet ogifta).²⁸

Inkomstkurvan under livscykelns såg olika ut för män och kvinnor. Minst var inkomstskillnaden bland yngre: ogifta män i åldern 16–23 år tjänade 20–30 procent mer än jämnåriga ogifta kvinnor. Med åldern ökade inkomstskillnaden mellan män och kvinnor för att vara ganska stabil tills pensionen närmade sig.

Lönegap mellan män och kvinnor fanns också på yrkesnivå. De varierade med fördelningen mellan gifta och ogifta inom yrket, yrkesutövarnas ålder och befattningarnas arbetsinnehåll. Bland industriarbetare tjänade män 70–90 procent mer än kvinnor, bland folkskol-

lärare 75 procent mer och bland banktjänstemän 60 procent mer. Det fanns yrkesgrupper där inkomstgapet var mindre, exempelvis tjänade manliga handels- och affärsbiträden bara 40 procent mer än kvinnliga.

Faser i familjecykeln

Familjens livscykel inleds med giftermålet och fortsätter tills familjen upplöses, exempelvis genom en av makarnas död. Hur faserna i familjens livscykel har sett ut med avseende på försörjningsmönster och familjemedlemmarnas roller har skiftat över tid. I det för- och tidigindustriella samhället förväntades alla bidra till försörjningen efter förmåga. I det mogna industrisamhället förväntades maken förvärvsarbeta och maken ta huvudansvaret för det obetalda reproduktiva arbetet i hemmet. Även barnens roll i familjen förändrades. Det barnarbete som vi förknippar med för- och tidigindustriella samhällen minskade till följd av regleringar, teknisk utveckling och skolreformer.²⁹ Istället för att barnen skulle bidra till familjens försörjning lade föräldrarna mer resurser på barnen, exempelvis genom att låta dem gå i skolan.³⁰ Det dröjde dock länge innan skolgången omfattade hela tonårs- och ungdomstiden fram till myndighetsåldern för bredare grupper. I det mogna industrisamhället fanns särskilda ungdomsjobb, exempelvis som springpojke och kontorsbud – jobb som var lågt avlönade konjunktur känsliga.³¹

När det gäller familjens inkomster kan vi tänka oss att under fasen när barnen är små är inkomsterna och konsumtionsutrymmet begränsade. I en senare fas kan äldre barn bidra med arbetsinkomster, vilket kan underlätta försörjningen av de yngre barnen. Senare, när alla barnen är stora nog att förvärvsarbeta men fortfarande bor kvar i föräldrahemmet, bidrar de starkt till ett ökat välstånd för familjen. Högre giftermålsålder och hushåll med många vuxna ogifta barn (se kapitel 6) indikerar att detta var en strategi som familjer använde under mellankrigstiden för att underlätta föräldrarnas pensionering.

Inkomstskillnader mellan olika hushållstyper i svenska städer under 1900-talets första halva har undersökts tidigare, men sällan

med syftet att belysa inkomstskillnader över familjecykeln.³² Det finns emellertid ett par studier som vi vill nämna.

Ekonomisk-historikern Martin Järnek har undersökt hur hushållens inkomstutveckling varierat med hushållsföreståndarnas ålder för ett slumpmässigt urval från Malmö för åren 1925, 1948 och 1964.³³ År 1925 uppnådde det typiska Malmöhushållet sin högsta sammanlagda disponibla inkomst när hushållsföreståndaren var i 50-årsåldern. År 1948 var hushållsföreståndaren något yngre, 45–50 år, när den maximala inkomsten uppnåddes. Intressant att notera är att hushållsföreståndarens individuella inkomsttopp bägge åren inträffade ungefär fem år före hushållets inkomsttopp. Från det att hushållsföreståndaren passerat 50 började alltså andra familjemedlemmars inkomster utgöra en allt större andel av hushållets samlade kassa.³⁴

Järnek bryter inte ned sina resultat på yrken. Skillnader mellan hushåll som företräds av innehavare av olika yrken är däremot centrala i Kent Olssons undersökning av mantals- och inkomstlängder i Göteborg åren 1919, 1925, 1929, 1938 och 1960.³⁵ Hans undersökning omfattar delvis samma geografiska område och period som GOPP men skiljer sig i fråga om urvalsprinciper. Istället för ett slumpmässigt urval studerar Olsson nio yrkesgrupper som representerar olika inkomstskikt: civilingenjörer, läroverksadjunkter, läroverksingenjörer, kontorister, brevbärare, svarvare, byggnadssnickare, byggnadsarbetare och textilarbetare.³⁶ Vidare urskiljer Olsson fem hushållstyper: ensamstående, gifta utan barn, gifta med barn under 16 år, gifta med minst ett barn som fyllt 16 år samt ofullständiga hushåll.³⁷ Ur ett livscykelperspektiv är denna indelning av hushållen inte optimal. De ensamstående kan exempelvis inkludera såväl personer som ännu inte bildat familj som personer vars make/maka avlidit och vars barn flyttat ut. Två av hushållstyperna – hushåll med barn under respektive över 16 år – kan emellertid belysa inkomstutvecklingen över en del av familjens livscykel.

Hushåll med barn under 16 år hade i Olssons undersökning betydligt lägre inkomster än hushåll där minst ett av barnen hade fyllt 16. För familjer företrädda av manliga svarvare kunde detta inkomstgap uppgå till 35–40 procent under 1920- och 1930-talen.³⁸ Skillnader i samma

Tabell 3.1. Medianinkomster samt makans och barnens andel av de totala inkomsterna för olika hushållstyper och åldersgrupper, Göteborg 1915–1943 (kronor; procent). Anm: Endast hushåll där urvalspersonen är gift. Med ålder avses urvalspersonens ålder. Medianinkomsterna har deflaterats med KPI för 1914. Källa: GOPP, Totalpopulationen.

Typ nr	Beskrivning	Ålder	N	Hushållets inkomster		
				Median (kr)	Maka (%)	Barn (%)
1	Utan barn	20–29	394	2 206	20	–
2	Med barn under 16	20–29	689	1 796	5	–
3	Med barn över 16	20–29	2	–	–	–
4	Med barn under och över 16	20–29	1	–	–	–
5	Utan barn	30–39	511	2 283	17	–
6	Med barn under 16	30–39	1 580	2 079	4	0
7	Med barn över 16	30–39	16	2 480	1	16
8	Med barn under och över 16	30–39	87	2 383	2	16
9	Utan barn	40–49	330	2 277	12	–
10	Med barn under 16	40–49	717	2 171	4	0,3
11	Med barn över 16	40–49	263	3 174	7	23
12	Med barn under och över 16	40–49	568	3 007	4	23
13	Utan barn	50–59	252	1 848	9	–
14	Med barn under 16	50–59	113	2 215	4	–
15	Med barn över 16	50–59	546	3 632	4	36
16	Med barn under och över 16	50–59	345	3 345	2	38

storleksordning fanns mellan hushåll med underåriga och äldre barn bland andra arbetargrupper. Hur inkomsterna förändrades mellan familjecykeln övriga faser är svårare att få en bild av utifrån Olssons undersökning. I GOPP finns emellertid information inte bara om enskilda individer utan också om deras hushåll.

De gifta individer som ingår i undersökningen levde i hushåll som i genomsnitt omfattade 3,5 personer.³⁹ Om vi begränsar oss till de 5 000 observationer som gällde gifta personer med barn i hushållet, minderåriga och vuxna, är hushållsstorleken naturligtvis större, i genomsnitt 4,2 personer.

För att få en uppfattning om hur de sammantagna inkomsterna varierade över familjecykeln har vi delat in de gifta urvalspersonernas hushåll i om det fanns barn under respektive över 16 år i hushållet

samt i fyra åldersgrupper utifrån urvalspersonens ålder (20–29, 30–39, 40–49, 50–59). Vi får då 16 hushållstyper, varav vi har beräknat reala medianinkomster för 14; typ nr 3 och 4 i tabell 3.1 representerat med endast några få observationer har uteslutits.

Trots att tabell 3.1 beskriver hushållen efter mycket enkla kriterier ger den en uppfattning om den rika variation av hushållstyper som fanns i mellankrigstidens Göteborg. Bland hushåll i 20-årsåldern tjänade de som inte hade barn klart mer än de som hade barn, vilket är rimligt med tanke på att kvinnor utan barn oftare förvärvsarbetade. De hushåll i 30-årsåldern som fortfarande inte hade barn hade något högre inkomster än de talrika hushåll som hade minst ett underårigt barn, men skillnaden var inte så stor som i 20-årsåldern. I 30-årsåldern hade mannen i typfallet skaffat sig en bättre position på arbetsmarknaden och tjänade mer än i 20-årsåldern.

Även bland hushåll i 40-årsåldern var hushåll med barn under 16 år talrikast. I denna hushållstyp stod maken för ungefär 4 procent av inkomsterna, att jämföra med 7 procent i de hushåll där det fanns minst ett barn över 16. Denna hushållstyp hade också de högsta medianinkomsterna, vilket barnens förvärvsarbete bidrog till i hög grad (23 procent av inkomsterna).

Bland urvalspersonerna i 50-årsåldern var hushållstypen med barn över 16 den mest frekventa och likaså den med de högsta medianinkomsterna. Barnen stod för över en tredjedel av inkomsterna (36 procent).

Sammanfattningsvis kan sägas att hushållets maximala medianinkomster uppnåddes i 50-årsåldern i de fall då det fanns hemmavarande barn över 16 år. Kvinnornas bidrag till hushållets inkomster minskade vanligtvis med åldern och i och med att barn tillkom och blev äldre. När data tabuleras såsom i tabell 3.1 finns inget som tyder på att de gifta kvinnornas andel av hushållets inkomster ökade med stigande ålder. Det kunde säkert hända att makor i denna fas ökade sitt arbetskraftsutbud för att i någon mån kompensera för makens sjunkande inkomst, särskilt om denne drabbades av arbetslöshet eller sjukdom, men i typfallet deklarerade inte kvinnor i detta skede av familjecykeln några inkomster. Sannolikt yttrade sig ett ökat arbets-

kraftsutbud bland kvinnor i denna ålder främst i deltidarbete eller informellt arbete av det slag som historikern Ann-Kristin Högman visat i en studie av äldre ogifta kvinnor i Göteborg på 1920-talet.⁴⁰ Detsamma gäller sannolikt barns förvärvsarbete före 16 års ålder.⁴¹ I GOPP finns endast enstaka exempel på att barn deklarerade inkomster. Från och med 16 års ålder var det däremot vanligt att hemmavarande barn bidrog till hushållets försörjning. Även om det, särskilt när det gäller pojkar, inte var reguljära anställningar av det slag som vuxna hade (se kapitel 6) gjorde de hemmavarande barnens arbete väsentlig skillnad för hushållets ekonomi.

Barnens fortsatta betydelse för familjens försörjning tycks vara ett kännetecken för det mogna industrisamhällets familjecykel, såsom den framträder i Göteborg. Det var dock inte frågan om barnarbete i fabriker utan snarare om ungdomar som bodde kvar i hemmet. Hemmavarande barn bidrog till 17 procent av alla de hushållsinkomster som vi kan observera i GOPP. Barnens bidrag varierade från att vara litet till att utgöra hushållets totala inkomst.

Hushållet var en institution som överförde resurser från föräldrarna till barnen, i form av mat och logi när de bodde i föräldrahemmet och långsiktigt genom gåvor och arv. Men det fanns också en överföring från barn till föräldrar när barnen blivit vuxna, särskilt om de bodde med föräldrarna. Det finns i GOPP flera exempel på att vuxna barn flyttade tillbaka till föräldrahemmet när den ena föräldern dött eller båda var gamla och skröpliga.

Genom att man delade på kostnaderna för boende och mat kunde familjens resurser växa. Hur överskottet fördelades inom familjen kan vi inte veta; förmodligen kunde både barn och föräldrar tjäna på affären. I etnologisk forskning finns exempel på att hemmavarande barn behöll en större andel av sina inkomster med stigande ålder: föräldrarna tog hand om 12-åringens intjänade slantar, men den hemmaboende 17-åringen fick behålla en större andel av sin lön.

Mantals- och inkomstlängder ger inga direkta uppgifter om hushålls levnadsstandard och kapacitet att spara (se textrutan på sida 91), men vi kan diskutera levnadsstandard utifrån antaganden om familjemedlemmarnas konsumtionsbehov vid olika åldrar. Genom

Snörmakare minns hur han sparade ihop till sin första bostad

Möjligheterna att spara skiftade över livs- och familjecykeln, vilket framgår av berättelsen av en gift man i Olivedal.

Jag har nämnt om att pappa bodde i köket i vår lägenhet på Vegagatan. Jag gjorde emellertid fram till 1926–1927 en, enligt min mening, verklig prestation. Jag sparade ihop 1 250 kr till en insats i HSB. Under den tiden fick vi försaka allt annat. Resultatet blev att vi fick en HSB-lägenhet på 2 rum och kök. Pappa fick då det ena rummet. Han bodde kvar tills han 1930 kom in på Vasa sjukhus. (Nilsson 1979, s 50)

Mannen i ovanstående vittnesmål var född 1891 och var enligt egen utsago "den sista snörmakaregesällen som utbildades i stan" (Nilsson 1979, s 46). Han var i 35-årsåldern när han lyckades spara ihop till en insatslägenhet, något som sannolikt underlättades av att han under denna period befordrades till verkmästare. Sparbeloppet motsvarade drygt hälften av en normal årslön för en yrkesarbetare. Det framgår inte av berättelsen huruvida pappan bidrog med inkomster till hushållets ekonomi.

att utifrån hushålls storlek och sammansättning beräkna så kallade *konsumtionsenheter* visade Olsson att det i allmänhet fanns ett negativt samband mellan hushållstorlek och levnadsstandard i Göteborg under hans undersökningsperiod, 1919–1960.⁴² Men som historikern Johannes Daun har framhållit får vi inte glömma att hushåll har en förmåga att anpassa sig efter rådande ekonomiska omständigheter.⁴³ Den stora barnfamiljen kunde anpassa sin konsumtion för att få hushållskassan att räcka till, exempelvis genom att minska inslaget av kött och mejeriprodukter i kosten.⁴⁴ Att ta in inneboende när barnen flyttade hemifrån kunde vara ett sätt för äldre par eller ensamstående kvinnor att få in extrainkomster.⁴⁵

Slutsatser

I detta kapitel har vi undersökt inkomstskillnader på individ- och hushållsnivå över livscykeln. Kapitlets huvudsakliga bidrag består i att urskilja mönster i sambanden mellan ålder och inkomst, uppdelat

på kön, yrke, civilstatus samt familjesituation, och sätta dessa mönster i relation till tidigare forskning.

På individnivån fann vi mönster som påminner mer om de inkomstprofiler över livet som rådde under efterkrigstiden, med en relativt utdragen period av inkomstillväxt, än om 1800-talets inkomstprofiler, med en kortare period av tillväxt i början av 20-årsåldern. Män och kvinnor hade liknande inkomstprofiler, men kvinnors inkomster låg på en lägre nivå och varierade mindre under livscykeln, något som sannolikt hängde samman med att kvinnors arbeten inte medgav lika stora möjligheter till arbetsplatsanknutet lärande.

Äktenskapet påverkade mäns och kvinnors inkomster på olika sätt. Gifta män hade högre inkomster än ogifta, och gifta kvinnor hade mindre tid till förvärvsarbete och lägre inkomster. Familjens inkomster under olika faser påverkades mycket av mannens inkomster, men i förekommande fall också av hemmavarande barn. Det senare förtjänar att betonas. Även om det rena barnarbetet i Göteborgs fabriker hade upphört under vår undersökningsperiod var ungdomars förvärvsarbete fortsatt betydelsefullt också i det mogna industrisamhället.

De mönster som vi presenterat i detta kapitel ska ses som ett avstamp för vidare forskning. När det gäller individers inkomstutveckling är en viktig fråga huruvida den påverkades positivt eller negativt av rörlighet på arbetsmarknaden. När det gäller hushållens inkomster över familjecykeln går det att vidareutveckla de grundläggande samband som vi dokumenterat i detta kapitel, exempelvis genom att studera i vilken mån mönstren rubbades i samband med ekonomiska kriser i samhället eller dödsfall i hushållet, samt att gå vidare med analyser av hushållens levnadsstandard och sparande. Verkligheten rymmer betydande variationer när det gäller hushållstyper och inkomstförhållanden som väntar på att utforskas.

Noter

- 1 För aktuell forskning om sparande över livscykeln på data som helt eller delvis omfattar den tidsperiod som behandlas i denna bok, se Andersson, Eriksson &

- Lindmark 2010, Bäcklund & Lilja 2014; Bäcklund & Lilja 2019, Lilja & Bäcklund 2013a,b samt Kenttä 2020.
- 2 För närmare presentation av GOPP, se kapitel 1 och appendix.
 - 3 Becker 1964.
 - 4 Mincer 1974, s 66.
 - 5 Mincer 1974.
 - 6 Psacharopoulos & Patrinos 2018. För en kritisk diskussion om detta antagande, se Murphy & Welsch 1990.
 - 7 Hatton 1997.
 - 8 Stanfors & Burnette 2015.
 - 9 Lundh Nilsson 2007.
 - 10 Kuuse 1970.
 - 11 Hatton 1997 och Stanfors & Burnette 2015 fann att arbetare nådde sin maximala inkomst när de var något yngre än vad Kuuse föreslog.
 - 12 Den folkpension som arbetarna hade att försörja sig på var så låg att den fram till 1946 inte ens behövde deklareraras.
 - 13 Kuuse 1970, s 67.
 - 14 Se även kapitel 9, diagram 9,3, där inkomstutvecklingen för en kohort män studeras över tid.
 - 15 Observera att underlaget för beräkningar av inkomster i detta kapitel enbart inkluderar personer med en inkomst över noll.
 - 16 Undantaget är bland de allra äldsta (68–71 år). Denna skillnad kan dock vara utslag av en rent slumpmässig variation, det rör sig om ett litet antal observationer för bägge delperioderna.
 - 17 Ulf Olsson (1970, s 90) har i en studie av verkstadsindustrin visat att lönerna för arbetare över 60 i förhållande till lönerna för gruppen 21–59 år ökade markant under 1920- och 1930-talen. Från att ha varit ungefär 80 procent 1920 uppgick de till drygt 95 procent i början av 1940-talet. Olssons resultat tyder på att inkomstprofilerna över tid närmade sig den senindustriella typen och att det inte enbart berodde på att tjänstemännen blev fler. Se även Johnson (2003, s 241), som funnit en liknande utveckling bland manliga arbetare i England under perioden 1833 till 1930, dock för det mer begränsade åldersspannet 10–50 år. År 1833 tjänade en 50-årig manlig arbetare i genomsnitt 80 procent av vad hans kollegor i åldern 30–34 år gjorde; 1930 tjänade 50-åringen lika mycket som de.
 - 18 Stanfors & Burnette 2015.
 - 19 Johnson 2003, s 243.
 - 20 Goldin 2006.
 - 21 Ibland föreslås det motsatta orsakssambandet: att kvinnors yrkesliv är kortare på grund av att de inte får några chanser att vidareutbilda sig och göra karriär (Owen 2001).
 - 22 Totalpopulationen, GOPP.
 - 23 För exempel på historisk forskning som visat att gifta män har högre inkomster än ogifta, även efter kontroll för andra karaktäristika, se Lundh Nilsson 2007 samt Stanfors et al 2014, som bygger på svenska arbetsstatistiska undersökningar från sekelskiftet 1900. Samma mönster uppträder i flera av de yrkesgrupper i Chicago 1960 som undersökts av Rees & Shultz (1970, s 168–169).
 - 24 Korenman & Neumark 1991.

- 25 Lane 2004.
- 26 Janssens 1997; van Poppel et al 2009.
- 27 Burnette & Stanfors 2012.
- 28 Heikkinen & Lundh 2021.
- 29 Olsson 1980; de Coninck-Smith 1997.
- 30 Alter 1988; Daun 2016.
- 31 Håkansson & Karlsson 2018.
- 32 Skiftande metodik gör det även svårt att jämföra studier av hushållens inkomster med varandra (Gaunitz 1973).
- 33 Järnek 1971.
- 34 Järnek 1971.
- 35 Olsson 1972.
- 36 För tre av yrkesgrupperna (läroverksadjunkter, kontorister och textilarbetare) skiljer han dessutom mellan hushåll företrädda av män respektive kvinnor.
- 37 De ofullständiga hushållen saknar en av makarna men har flera familjemedlemmar. De utgör alltså en restpost. Här kan vi såväl finna hushåll där hushållsbildarna separerat eller där en av hushållsbildarna avlidit.
- 38 Olsson 1972, s 179.
- 39 70 procent ingick i hushåll med 2–4 medlemmar. Mindre än 1 procent av observationerna refererade till hushåll med över 8 medlemmar. Cirka 8 procent av observationerna avsåg ensamhushåll, huvudsakligen änkefolk, frånskilda och gifta som inte bodde ihop med maken.
- 40 Högman 2004.
- 41 Etnologen Gösta Arvastson skriver (1987, s 70): ”Tillfälliga behov av pengar gjorde att även småpojkar sökte sig till arbetsplatserna.” Arvastson har hittat exempel på att pojkar i åttaårsåldern arbetade med tidningsutbärning i Göteborg.
- 42 Olsson 1972, s 214.
- 43 Daun 2016, s 186–198.
- 44 I en aktuell studie baserad på levnadskostnadsundersökningarna från 1913–1914, där ett antal hushåll från Göteborg ingår, ger ekonomisk-historikern Tony Kenttä (2020) en mer pessimistisk bild av hushållens möjligheter att anpassa sin konsumtion. Vissa av hushållen tvingades skuldsätta sig eller uppsöka en pantbank för att hantera tillfälliga inkomstminskningar.
- 45 Högman 2004.

Arbetsmarknadens delar

Yrkesväxlingar och arbetsgivarbyten

Tobias Karlsson

Social mobilitet och arbetskraftsmobilitet studeras vanligtvis var för sig. I det här kapitlet studerar jag bägge fenomenen, inom ramen för den lokala arbetsmarknad som Göteborg utgjorde under 1900-talets första hälft. Hur vanligt var det att göteborgare i olika åldrar rörde sig mellan yrken och sociala skikt? Hur vanligt var det att unga och äldre göteborgare bytte arbetsgivare eller gick från att vara anställda till att driva eget företag? I vilken mån var dessa typer av mobilitet överlappande? Skilde sig mönstren åt mellan män och kvinnor eller mellan stora och små arbetsplatser?

Rörlighet och segment på arbetsmarknaden

Jag kommer i detta kapitel att, med hjälp av Göteborgs befolkningspanel (GOPP),¹ i grova drag karaktärisera arbetsmarknadens flöden med avseende på kön, ålder, klass och företagsstorlek. Ambitionen är framförallt explorativ: det handlar om att identifiera och beskriva rörlighetsmönster som kan bli föremål för fortsatt analys. Med sitt helhetsgrepp blir kapitlet ett tydligt bidrag till forskningen om social mobilitet och arbetskraftsmobilitet. Undersökningar av social mobilitet förbiser ofta horisontella yrkesväxlingar och studier av arbetskraftsmobilitet uppmärksammar sällan rörlighet inom lokala arbetsmarknader.²

Kapitlet bidrar också till att fördjupa kunskapen om Göteborgs, och mer allmänt den mogna industristadens, arbetsmarknad. Som fram-

Bild 4.1. Personal från Danska bageriet uppställda i samband med Jubileumsutställningen 1923. Foto: Anders Wilhelm Karnell, Göteborgs stadsmuseum.

kom i kapitel 2 växte det i Göteborg fram en relativt diversifierad arbetsmarknad under den aktuella perioden. Här fanns dels ett antal större arbetsgivare inom industrin, som SKF, Gamlestadens fabriker och varven, dels mängder av tjänsteföretag av varierande storlek.

I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet genomfördes ett antal statistiska undersökningar av arbetsförhållandena inom olika näringsgrenar.³ De ger en ögonblicksbild av arbetskraftens anställningstid och år i yrket kring sekelskiftet 1900 men säger inget om hur rörligheten förändrades över tid. Något som framkom i undersökningarna var dock att det fanns ett missnöje bland arbetsgivarna över vad de uppfattade som en överdriven ”vandringlust”. Det tycks alltså ha funnits yrkesgrupper som uppvisade hög rörlighet mellan arbetsplatser. Samtidigt kan yrkeskontinuiteten ha varit hög. När det gäller bagarna i Göteborg – en av de yrkesgrupper som blev föremål för arbetsstatistiska undersökningar – konstaterar Birgitta Skarin Frykman att de hade ”ett stabilt förhållande till yrket som sådant”; för många ”blev det en livskarriär”.⁴

I Sverige började Verkstadsföreningen på 1910-talet intressera sig för arbetskraftens omsättning och kunde från och med 1916 producera årliga sammanställningar för internt bruk samt mer detaljerade studier av rörelserna mellan företag på lokala arbetsmarknader. Deras data visar på ett tydligt samband mellan arbetskraftsrörlighet och konjunkturläge.⁵ Under goda år, till exempel i samband med första världskriget, var rörligheten hög. Under sämre år sjönk den betydligt. Till skillnad från i USA tycks det i Sverige inte ha funnits någon långsiktig trend i riktning mot minskad mobilitet. Snarare framträder ett U-format mönster: hög rörlighet i samband med första världskriget, relativt låg under stora delar av 1920- och 1930-talen och sedan stigande med början på 1940-talet.

Jan Bohlin har undersökt de två största Göteborgsvarvens personalomsättning för att ta reda på om det fanns en gemensam arbetsmarknad för varvsarbetare i staden. Liksom i verkstadsindustrin i stort fluktuerade personalomsättningen här med konjunkturerna. Det fanns emellertid skillnader mellan Götaverken och Eriksberg. Götaverken hade lägre andel av såväl frivilliga som ofrivilliga avgångar än Eriksberg, vilket Bohlin kopplar samman med produktionens inriktning.⁶ Bohlin finner även klara skillnader i rörlighet mellan olika yrkesgrupper inom varvsindustrin, beroende på efterfrågan och graden av specifikt humankapital. Vissa yrkesgrupper på varven, såsom plåtslagare och nitare, hade färdigheter som rimligtvis var användbara på olika arbetsplatser inom branschen; trots det var ”rörligheten mellan de tre varven var ganska ringa”, skriver Bohlin.⁷

Under 1940-talet förbättrades situationen på den svenska arbetsmarknaden generellt, arbetslösheten pressades ned. Mot denna bakgrund betraktade Rudolf Meidner arbetskraftens rörlighet, tillsammans med frånvarofrekvensen, som ett uttryck för en ”desorganisation” på arbetsmarknaden som på lång sikt riskerade att vålla problem.⁸ Hög rörlighet och hög frånvaro orsakade merkostnader för företagen, något som kunde försämra företagets konkurrenskraft.

I Meidners resonemang var distinktionen mellan arbetsplats- och yrkesrörlighet central. Någon egentlig statistik över yrkesväxlingar för perioden före 1947 hade han emellertid inte tillgå. Istället fick han

använda uppgifter om avflyttade medlemmar från arbetslöshetskassor och fackförbund för att få en uppfattning om rörligheten mellan näringsgrenar. Han menade att detta svårtolkade material åtminstone ”inte motsäger antagandet, att [näringsgrensrörligheten] ökat avsevärt” under krigsåren, men ansåg samtidigt att rörligheten mellan arbetsplatser var den viktigaste komponenten i arbetskraftens totala rörlighet.⁹

Meidners bild av den svenska arbetsmarknaden i början av 1950-talet ligger väl i linje med den samtida internationella, främst amerikanska, uppfattningen att arbetsmarknaden bestod av olika delmarknader.¹⁰ Meidner betonade dock att barriärerna i Sverige inte främst fanns mellan företag och deras interna arbetsmarknader, som i USA, utan mellan yrken, samt att barriärerna i Sverige inte främst var av institutionell natur.

I detta kapitel tar jag fasta på Meidners distinktion mellan olika typer av arbetskraftsrörlighet. Till skillnad från Meidner och andra använder jag ett källmaterial där det faktiskt är möjligt att skilja mellan exempelvis rörlighet mellan yrken och arbetsgivare. Staden Göteborg lämpar sig väl för vår undersökning. Den utgjorde en för svenska förhållanden stor urban arbetsmarknad där en mängd typer av yrken och arbetsplatser fanns representerade. Förutsättningarna för mobilitet borde rimligtvis ha varit bättre än i exempelvis de mellansvenska bruksorter som dominerades av en stor arbetsplats. I förhållande till andra större industriorter hade Göteborg vissa utmärkande egenskaper, till exempel i fråga om branschammansättning och inriktning, men sammantaget är det tydligt att den utveckling vi möter i staden uppvisar många allmängiltiga drag.

Urval och definitioner av olika typer av rörlighet

I detta kapitel avgränsar jag urvalet till individer som vid utgångsläget (år t) var i åldern 16 till 67 år, hade ett angivet yrke och befann sig i en anställningsrelation, och som fyra år senare ($t+4$) var vid liv och bodde kvar i Göteborg. Urvalet omfattar 3 920 observationer, varav 2 613 avser män och 1 307 kvinnor. En hel del kvinnor föll bort för att de vid utgångsläget saknade ett yrke eller uppgift om arbetsgivare. Särskilt

Tabell 4.1. Olika typer av arbetsmarknadsutfall år $t+4$, givet yrke och anställning år t .

Utfall nr	Beskrivning
1	Samma arbetsgivare, samma yrke (immobil)
2	Yrke men ingen arbetsgivare (arbetslös)
3	Inget yrke, ingen arbetsgivare (utanför arbetskraften)
4	Egen rörelse
5	Ny arbetsgivare, samma yrke
6	Samma arbetsgivare, nytt yrke
7	Ny arbetsgivare, nytt yrke

gifta kvinnors arbetskraftsdeltagande var lågt. Överlag medför min avgränsning att individer med svag förankring på arbetsmarknaden samt individer med hög geografisk mobilitet är underrepresenterade, det är viktigt att ha i åtanke vid tolkningen av vissa resultat.

För personerna i vårt urval har jag definierat sju ömsesidigt uteslutande utfall fyra år senare, varav sex representerar någon form av mobilitet. Utfallen sammanfattas i tabell 4.1. Personer som befann sig i samma position som fyra år tidigare i fråga om såväl arbetsgivare som yrkestillhörighet betecknar jag som immobila.¹¹ Det andra utfallet är att personen fortfarande hade ett yrke men saknade arbetsgivare. Det tolkar jag som att han eller hon hade blivit arbetslös under fyraårsperioden och inte lyckats få någon ny anställning. Det tredje utfallet, att det saknas uppgifter om yrke och arbetsgivare, tyder på att personen frivilligt eller ofrivilligt hade lämnat arbetskraften. Det fjärde utfallet är att personen övergått till att driva en egen affärsverksamhet av något slag, vilket indikeras av att det i mantalslängden finns uppgifter om inkomst från rörelse. Detta är också en form av utträde från lönearbetsmarknaden. Det femte utfallet är att personen har en ny arbetsgivare men samma yrke.¹² Det är en form av mobilitet som främst kan förväntas uppträda inom arbetsmarknadens sekundära sektor eller i hantverkaryrken där färdigheter går att överföra mellan arbetsplatser. Det sjätte utfallet är att individen är kvar hos samma arbetsgivare men utövar ett annat yrke (definierat som en annan huvudgrupp i den internationella yrkesklassificeringen HISCO). Denna form av mobilitet förknippar vi mest med interna arbetsmarknader,

Känd politiker beskriver sina olika jobb

Arne Berggren (f 1907) växte upp på Gårda till ljuven av pråmdragarnas sånger, förbipasserande tåg, fabriksvisslor och hästarnas gnägg. Hans yrkesliv, som sannolikt började 1919, tog honom emellertid till andra delar av staden:

Mitt första arbete var hos Wezäta som då låg på Drottninggatan. Det var ett intressant arbete, men vi hade resonerat om det hemma och man var rädd för blydagga. Det var ena skälet till att jag sluta. Det andra var att jag en lördag skulle göra ren en anilinfärgad maskin. Det var jobbarna som gjort ett fuskjobb. Då sa jag att det får de göra själva. På det sättet blev det en kontrovers. Jag sluta med en gång, men sa aldrig på företaget varför. Jag ville inte förråda någon. Nästa jobb var på Original Odnher. Där var jag i 3 1/2 år, men även där sluta jag på grund av en konflikt. Sedan var jag hos Pettersson och Katz och sålde kläder. Så blev det krig och jobbet tog slut även där. Sedan var jag lite varstans och hade kortare anställningar. Jag skulle tro att jag arbetade ungefär tre månader om året under några år.

Jag var ett par år engagerad av Arbetslöshetsnämnden. Då fick jag göra hembesök hos arbetslösa som begärt hjälp. (Nilsson 1979, s 178)

Berggren berättar sedan att han egentligen hade velat läsa vidare på Socialinstitutet men stoppades av att han saknade studentexamen. Därefter följer en beskrivning av hur hans politiska intresse för socialdemokratin väcktes och utvecklades i en tid av hårda motsättningar. Vi får inte veta vad som hände i Berggrens yrkesliv efter Arbetslöshetsnämnden.

Eftersom Berggren blev en framträdande politiker finns när det gäller hans livsberättelse även andra källor. På hemsidan *Det gamla Göteborg* framgår att han vid Original Odnher titulerades kontorsbiträde och att denna anställning varade från 1924 till 1926 (Svensson 2017). På Pettersson & Katz torde Berggren ha varit affärsbiträde, liksom på Carl O. Hellström och AB Valerius Hansson. Därefter följde en sejour som lagerarbetare vid AB Fyrtornet under åren 1927–1933. Enligt *Det gamla Göteborg* började Berggren som assistent på Göteborgs arbetslöshetskommitté 1933 och blev kvar där till 1935, då han började som instruktör på ABF. Där blev han kvar till 1944. Han valdes in i stadsfullmäktige 1939 och fick därefter ett antal uppdrag och blev vad vi skulle kalla heltidspolitiker. För eftervärlden har Berggren blivit förknippad med blocköverskridande samarbeten ("Göteborgsandan").

och den behöver inte innebära en uppåtgående social rörelse. Det kan också tänkas att individer klättrar nedåt i den interna arbetsmarkna-

dens yrkeshierarki i vissa situationer, exempelvis vid hög ålder eller i samband med personalnedskärningar. Det sjunde utfallet är när en individ uppträder med en ny arbetsgivare och ett nytt yrke. Denna typ av rörlighet är mest trolig bland ungdomar.

Påtagliga exempel på den sista typen av rörlighet finns i texttrutan på sida 100, som återger den sedermera kände politikern Arne Berggrens biografi. Innan hans karriär som politiker tog fart hann Berggren med övergångar från boktryckeriet Wezäta till räknemaskinstillverkaren Original Odhner, till anställningar i klädesaffärer, till lagerarbete på en konserverfabrik, till en tjänst som assistent på Arbetslöshetsnämnden, och slutligen till Arbetarnas bildningsförbund och politiska uppdrag.

Anställningarna på klädesaffärerna var troligtvis att betrakta som utfall 5. Berggrens formulering ”Sedan var jag lite varstans och hade kortare anställningar” antyder att det i hans livshistoria också förekom rörlighet som jag skulle klassa som utfall 2 eller 3, beroende på om han uppgav något yrke i mantalslängden och om han saknade arbetsgivare i slutet av året.

I livsberättelser kan tidsangivelser ofta vara oprecisa, ofullständiga och motsägelsefulla.¹³ Däremot innehåller de spännande uppgifter om motiven för att byta jobb. I Berggrens fall tycks oenighet med arbetskamrater ha bidragit till rörligheten i början av yrkeslivet. Den tredje anställningen avbröts däremot till följd av arbetsbrist. Jag hittar i denna livsberättelse inget exempel på ett jobbyte som motiverades av högre lön.¹⁴

Övergripande rörlighetsmönster

Tabell 4.2 ger en översiktlig bild av hur vanliga de sju utfallen var i Göteborg. En första iakttagelse är att drygt hälften av arbetskraften hade kvar samma arbetsgivare och samma yrke efter fyraårsperioden. Resterande fördelar sig mellan arbetslöshet, utträde från arbetskraften, byte av arbetsgivare, byte av yrke och byte av både yrke och arbetsgivare. Ytterst få (2 procent i genomsnitt över alla åren) lämnade en anställning för att söka sin utkomst från en egen rörelse. I enlighet

Tabell 4.2. Arbetsmarknadsutfall år $t+4$ givet yrke och anställning år t , uppdelat på kön och år, Göteborg 1915–1943 (procent). Källa: Totalpopulationen, GOPP.

År t	1 Immob	2 Arbetslös	3 Utanför	4 Egen	5 Arbg	6 Yrke	7 A&Y	N
<i>Män och kvinnor</i>								
1915	43	15	7	3	18	8	6	332
1919	47	16	9	1	16	3	6	432
1923	56	9	10	2	13	5	5	498
1927	53	11	7	1	16	7	5	564
1931	55	10	12	2	13	4	3	649
1935	53	7	10	2	18	4	6	671
1939	54	7	10	1	16	6	7	774
Medelvärde	52	11	9	2	16	5	5	
<i>Män</i>								
1915	43	15	1	4	22	8	7	245
1919	48	19	3	2	17	4	6	294
1923	58	11	5	2	12	7	6	332
1927	58	13	2	1	14	7	5	374
1931	61	14	4	2	11	6	3	417
1935	59	09	2	2	17	5	5	431
1939	59	09	3	1	16	7	6	520
Medelvärde	55	13	3	2	16	6	5	
<i>Kvinnor</i>								
1915	44	14	24	1	8	6	3	87
1919	46	11	20	0	14	1	7	138
1923	51	7	20	1	16	2	4	166
1927	44	6	18	3	20	5	4	190
1931	44	4	27	2	18	2	3	232
1935	42	5	25	1	19	2	7	240
1939	44	4	23	2	15	5	9	254
Medelvärde	45	7	23	1	16	3	5	

med vad Meidner förmodade var det vanligare att byta arbetsgivare än att byta yrke.¹⁵

Flödena på arbetsmarknaden i Göteborg förefaller ha varit relativt stabila över tid, särskilt efter 1923. Andelen arbetsgivarbyten (utfall 5

och 7) var högre i början och slutet av undersökningsperioden. Det är i linje med Verkstadsföreningens data över personalomsättning.¹⁶

Skillnaderna mellan mäns och kvinnors rörlighetsmönster är som väntat tydliga. En klart större andel av männen var helt immobila. Sett över hela undersökningsperioden var andelen immobila män 10 procentenheter högre än motsvarande andel för kvinnor. De män som lämnade anställningar uppträdde oftare som arbetslösa, kvinnor lämnar arbetskraften i avsevärt större utsträckning. Intressant att notera är att andelen kvinnor som under den fyraårsperiod som följde gick från en anställning till att stå utanför arbetsmarknaden var klart högst 1931, i samband med den stora depressionen. Det skulle kunna vara ett uttryck för det som i den arbetsmarknadsekonomiska litteraturen kallas *discouraged worker effect*, det vill säga att individer ger upp sina försök att hitta jobb i tider som präglas av arbetslöshet.¹⁷

Rörlighet inom ramen för den lokala arbetsmarknaden (utfall 5–7) var något vanligare bland män än kvinnor. Den skillnaden beror inte på att män bytte arbetsgivare oftare utan snarare på att de oftare bytte yrke. Detta mönster är rimligt mot bakgrund av att män hade fler möjligheter till yrkesväxlingar och att deras karriärer, åtminstone i teorin, kunde innehålla större inslag av vertikal mobilitet, det vill säga progression i riktning mot befattningar med högre lön och status enligt ett förutbestämt mönster. Kvinnor fanns oftare i arbetsmarknadssegment med så kallade *dead-end jobs*, befattningar som inte medförde möjligheter att göra karriär.

I de följande tre avsnitten tittar jag närmare på hur mäns och kvinnors rörlighet varierade med ålder, företagsstorlek och klass. En skillnad jämfört med ovanstående avsnitt är att jag i fortsättningen slår ihop observationer från de olika undersökningsåren.

Rörlighet över livscykeln

Forskare inom den neoklassiska traditionen förväntar sig ett negativt samband mellan ålder (eller fas i livscykeln om man så vill) och arbetskraftsrörlighet. Sådana samband framträder mycket tydligt i våra data.

Bild 4.2. Sjuksal med manliga patienter och kvinnliga sjuksköterskor på Sahlgrenska sjukhuset omkring 1915. Sjuksköterskeyrket betraktades länge som ett kall men började professionaliseras under andra halvan av 1900-talet, något som bland annat innebar utbildning och enhetlig klädsel. Foto: Anna Backlund, Göteborgs stadsmuseum.

Diagram 4.1 visar andelen som bytte arbetsgivare från ett observationstillfälle till ett annat (utfall 5 och 7) uppdelat på ålder. Mönstret är påfallande lika för män och kvinnor. Från nära 30 procent i åldersgruppen 16–25 sjunker andelen till under 15 procent i 45–55-årsåldern.

Det tydligt negativa sambandet mellan ålder och rörlighet var tydligt också när det gällde yrkesväxlingar (utfall 6 och 7), som diagram 4.2 visar. Det var bland både män och kvinnor klart vanligast i unga år (16–25). För kvinnor bröts därefter sambandet tillfälligt, men från 45-årsåldern framträder återigen ett negativt samband mellan ålder och yrkesväxlingar bland kvinnor.

Små och stora arbetsgivare

I den ekonomisk-historiska litteraturen beskrivs ofta decennierna kring sekelskiftet 1900 som den andra industriella revolutionen.¹⁸ Nya teknologier var förknippade med stordriftsfördelar och krävde mobi-

Diagram 4.1. Andel som bytte arbetsgivare under en fyraårsperiod, män och kvinnor i olika åldersgrupper, Göteborg 1915–1943 (procent). Källa: Totalpopulationen, GOPP.

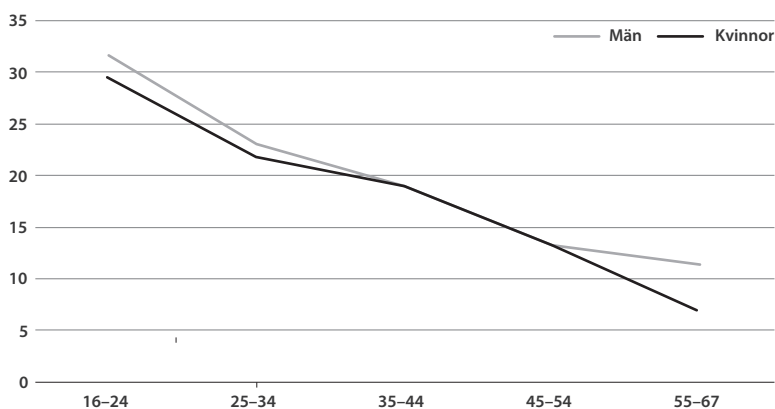
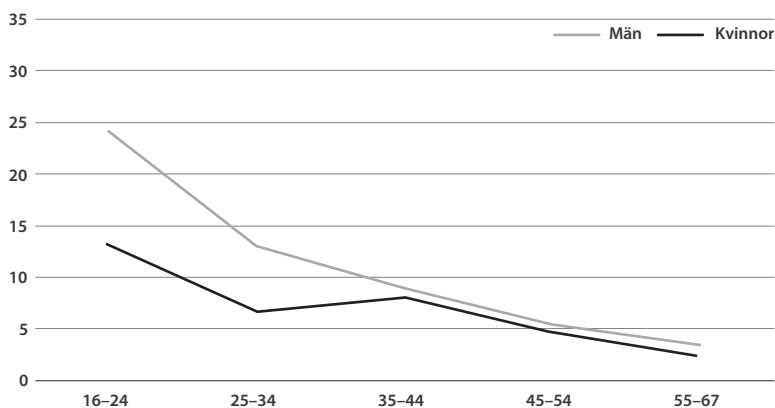

Diagram 4.2. Andel som bytte yrke under en fyraårsperiod, män och kvinnor i olika åldersgrupper, Göteborg 1915–1943 (procent). Källa: Totalpopulationen, GOPP.

lisering av mycket kapital. Det fanns en allmän strävan efter vertikal och horisontell integration. Företagsgrupper, koncerner och karteller bildades exempelvis inom livsmedels- och gummivaruindustrierna. Utvecklingen var emellertid inte ensidig. Parallellt med koncentrationstendenserna startades mängder med små företag, vilket gjorde att det genomsnittliga antalet anställda per företag sjönk.¹⁹ I Göteborg

gick det 63 arbetare på varje arbetsplats inom industri och hantverk år 1915. Tjugo år senare var motsvarande siffra 40.²⁰

Det skedde en polarisering av den ekonomiska strukturen; skillnaderna mellan stora och små företag växte. Med kapitalintensivare teknologi och en starkare position på produktmarknaden är det troligt att större företag kunde erbjuda bättre löne- och anställningsvillkor, vilket bör ha försvagat de anställdas incitament att byta arbetsgivare. Större organisationer kunde också erbjuda större möjligheter till yrkesväxlingar.

Jag har inte tillgång till årliga data om antalet anställda hos varje arbetsgivare i Göteborg under den aktuella tidsperioden. Istället har jag definierat stora arbetsgivare som företag som nämns i GOPP minst 50 gånger ett givet panelår. Eftersom vårt urval representerar ungefär 1 procent av stadens vuxna befolkning, kan man förmoda att dessa företag hade över 500 anställda. Vilka företag det rörde sig om skiftade något mellan åren, men flera återkom, exempelvis SJ, SKF, Götaverken, Gamlestadens fabriker och Wettergrens.

Enligt våra definitioner fanns ungefär 24 procent av arbetskraften i stora företag. Andelen var påtagligt stabil över tid: den var som högst 28 procent (1943) och som lägst 24 procent (1935).

Som framgår av tabell 4.3 fanns det tydliga skillnader i rörlighetsmönster mellan individer som i utgångsläget var anställda vid stora respektive små företag. Skillnaderna är i linje med våra förväntningar: män vid stora företag hamnade mer sällan i arbetslöshet och bytte mer sällan arbetsgivare, anställda vid stora företag bytte oftare yrke inom samma arbetsplats.

Sambanden mellan företagsstorlek och rörlighet tycks ha varit likartade för män och kvinnor, men bland kvinnorna syns ingen skillnad mellan stora företag och andra företag vad gäller risken att hamna i arbetslöshet. Däremot var flödet ut från arbetsmarknaden klart lägre från stora företag. Det skulle kunna bero på att några av de stora företagen i Göteborg erbjöd vissa möjligheter för kvinnor att kombinera förvärvsarbete och familjeliv. Så var det exempelvis på Gamlestadens fabriker.²¹

Tabell 4.3. Arbetsmarknadsutfall år $t+4$ givet yrke och anställning år t , uppdelat på män och kvinnor samt små och stora arbetsgivare, Göteborg 1915–1943 (procent). Källa: Totalpopulationen, GOPP.

	1	2	3	4	5	6	7	N
	Immob	Arbetslös	Utanför	Egen	Arbg	Yrke	A&Y	
<i>Män</i>								
Små arbetsgivare	48	14	3	2	20	5	6	1 759
Stora arbetsgivare	74	8	3	1	4	8	3	852
<i>Kvinnor</i>								
Små arbetsgivare	39	6	24	2	19	2	7	1 056
Stora arbetsgivare	66	6	16	0	5	6	2	251

Vid en närmare undersökning av rörligheten mellan arbetsgivare (utfall 5 och 7), sammanfattad i tabell 4.4, fann jag att denna typ av rörlighet till största delen försiggick mellan de arbetsgivare som definierats som små. Vidare kan jag observera att rörligheten från små till stora arbetsgivare var något större än vice versa, vilket är rimligt med tanke på att betydligt fler personer i urvalet var anställda vid små företag i utgångsläget. Koncentrationen till små företag gäller i speciellt hög utsträckning bland kvinnor, något som hänger samman med att många kvinnor var sysselsatta inom husligt arbete, där de jobbade ensamma eller tillsammans med enstaka kollegor i andras hem (mer om denna yrkesgrupp i kapitel 7).

Sammanfattningsvis finner jag visst stöd för att Göteborg under 1900-talets första halva hade en dual struktur. För det första var flödena från anställning till arbetslöshet klart mindre från stora företag än från små. För det andra var interna yrkesbyten vanligare vid stora företag än vid små. Dessa resultat är nya i den ekonomisk-historiska forskningen om Sverige under mellankrigstiden.

Rörlighet över klassgränser

Den typ av yrkesväxlingar som rönt störst intresse i forskningen är den som innebär att klassgränser överträds. En stor del av forskningen fokuserar på intergenerationell rörlighet, exempelvis genom att

Tabell 4.4. Rörlighet inom och mellan små och stora arbetsgivare från år t till $t+4$, Göteborg 1915–1943 (procent). Källa: Totalpopulationen, GOPP.

	liten→liten	liten→stor	stor→stor	stor→liten	N
<i>Män</i>	76	12	3	8	542
<i>Kvinnor</i>	87	8	1	5	311

jämföra fäders och söners klasstillhörighet, vanligtvis operationaliserad med yrkestitlar och ett klassschema. Sådana studier har gett fascinerande insikter i hur möjligheterna att göra klassresor har skiftat över tid. Forskningen har dock haft mindre att säga om individuella klassresor – om personer som rör sig från en klass till en annan under sitt yrkesliv.

I detta avsnitt ska vi studera rörligheten över klassgränser med hjälp av en förenklad variant av klassschemat HISCLASS.²² Detta schema består av tolv klasser som jag här slagit ihop till tre och benämner ”hög”, ”mellan” och ”låg”.²³ I det övre skiktet finns yrken som avdelningschef, bokhållare, direktör, disponent, livförsäkringsagent, lärare eller lärarinna, sjökaptan och verkmästare. I mellanskiktet finns yrken som affärsbiträde, bagare, elektriker, kontorist och skraddare. I det lägre skiktet finns yrken som fabriksarbetare, hantlangare och hembiträden. Även om denna uppdelning är grov – inom grupperna ryms betydande variation i inkomst och social prestige – så bör den fånga en väsentlig aspekt: skillnader i humankapital. Yrkena i det övre skiktet kräver relativt hög utbildning; de i mellanskiktet kräver viss utbildning, antingen skolutbildning eller yrkesutbildning; de i det lägre skiktet kräver i stort sett ingen utbildning. Innan jag studerar rörligheten över klassgränser ska jag titta på arbetskraftsrörligheten i de tre skikten.

De mönster som framträder i tabell 4.5 motsvarar vad som kan förväntas utifrån grundläggande humankapitalteori. Om vi antar att mängden generellt humankapital är positivt korrelerad med mängden företags- och yrkesspecifikt humankapital, det vill säga att yrken som kräver lång utbildning också har betydande inslag av lärande på arbetsplatsen eller i yrket, kan vi förvänta oss att individer i det högre skiktet är minst rörliga på den lokala arbetsmarknaden. Så ser

Tabell 4.5. Arbetsmarknadsutfall år $t+4$ givet yrke och anställning år t , uppdelat på män och kvinnor samt socioekonomisk klass, Göteborg 1915–1943 (procent). Källa: Totalpopulationen, GOPP.

	1	2	3	4	5	6	7	N
	Immob	Arbetslös	Utanför	Egen	Arbg	Yrke	A&Y	
Män								
Hög	61	11	3	5	11	6	2	410
Mellan	61	11	2	2	17	4	4	928
Låg	51	14	3	1	15	8	7	1272
Kvinnor								
Hög	65	4	11	1	13	3	3	96
Mellan	50	6	22	1	15	1	5	483
Låg	38	7	25	2	18	4	7	728

det ut att vara i tabell 4.5, även om skillnaderna mellan män i det övre skiktet och mellanskiktet inte alltid är tydliga: andelen immobila i dessa två skikt var 61 procent, att jämföra med 51 procent i det lägre skiktet. Bland kvinnorna var motsvarande andelar 65, 50 respektive 38 procent. Även klass och andelen som byter arbetsgivare eller yrke samvarierar negativt (hög klass, låg rörlighet), såväl för män som för kvinnor. Det framgår om utfallen 5, 6 och 7 summeras.

Så till frågan om rörlighet mellan grupperna. Jag släpper nu in företagare i urvalet – det handlar i huvudsak om köpmän och handlande av olika slag.²⁴ Om jag inte gjorde det skulle jag missa ett potentiellt sett viktigt sätt att klättra, eller falla, socialt: att starta en egen verksamhet. För personer i det undre och mellersta skiktet erbjöd det en möjlighet att göra en klassresa, men å andra sidan kunde konkurser tvinga in individer i det övre skiktet i yrken med lägre social status.

Tabell 4.6 visar andelarna män och kvinnor som stannade i sin klass (se diagonalen) eller rörde sig till en annan klass under en fyraårsperiod. Eftersom potentialen för rörlighet begränsas av gruppernas relativa storlek i utgångsläget (år t) anges dessa inom parentes. Personer som rör sig uppåt återfinns i matrisernas nedre vänstra hörn och de som rör sig nedåt i matrisernas övre högra hörn. Som väntat stannade majoriteten i sin sociala klass under en fyraårsperiod. Den

Tabell 4.6. Övergångar mellan socioekonomiska grupper från år t till $t+4$, Göteborg 1915–1943 (procent). Anm: De socioekonomiska gruppernas relativa storlek (i procent) år t anges inom parentes. Källa: GOPP.

		Hög	År $t+4$ Mellan	Låg
Män				
	Hög (17)	16	1	0
År t	Mellan (36)	2	31	2
	Låg (47)	1	5	41
Kvinnor				
	Hög (9)	8	0	0
År t	Mellan (36)	1	32	2
	Låg (56)	1	5	50

andel som avancerade socialt var ungefär lika stor bland män som bland kvinnor, och den vanligaste typen av avancemang gick från det lägre skiktet till mellanskiktet (5 procent av alla observationer). De största nedåtgående flödena, för bägge könen, gick från det mellersta till det lägre skiktet.

Slutsatser

I detta kapitel har jag studerat arbetskraftens rörlighet och arbetsmarknadens segmentering i Göteborg 1915–1943. För ändamålet har jag använt en unik databas som låtit oss följa individer över tid på en lokal arbetsmarknad som kännetecknades av en relativt stabil industriell struktur och mer enhetliga arbetsvillkor till följd av kollektivavtalssystemets utbredning, men också av två ekonomiska kriser, arbetslöshet och rationaliseringar.

Jag har studerat arbetskraftsmobilitet i vid bemärkelse men fokuserat på rörlighet mellan yrken och arbetsplatser. Denna rörlighet uppvisade i Göteborg en vågrörelse: en större andel av arbetskraften bytte arbetsgivare och yrke framförallt i början av undersökningsperioden och i viss mån i slutet. Jag fann visst stöd för Meidners hypotes att arbetsgivarrörlighet på den svenska arbetsmarknadsmarknaden vid denna tid var vanligare än yrkesrörlighet.

Individer som befann sig i ett tidigt skede av livscykeln stod för en stor del av rörligheten. Det stämmer väl överens med mönstret för bostadsbyten (se kapitel 4), liksom med vad man kan förvänta sig utifrån grundläggande arbetsmarknadsekonomisk teori. Skillnaderna mellan män och kvinnor var små vad gällde arbetsgivarbyten över livscykeln. Däremot var det vanligare att unga män bytte yrke, något som sannolikt avspeglar de skilda karriärmöjligheter som Göteborgs arbetsmarknad erbjöd män och kvinnor.

En stor del av den arbetsgivarrörlighet som kunde observeras ägde rum mellan relativt små arbetsplatser. Rörligheten mellan små och stora företag samt mellan stora företag var av liten omfattning. Dessa resultat är intressanta eftersom de tyder på att det fanns en dual arbetsmarknad, trots frånvaron av företagsinterna arbetsmarknader. I den amerikanska forskningen är en huvudförklaring till arbetsmarknadens segmentering att företrädesvis stora företag införde senioritetsbaserade förmåner för att uppmuntra långsiktiga anställningsrelationer. På den svenska arbetsmarknaden tycks dylika arrangemang ha tillhört undantagen. Här skedde snarare en utjämning av löner mellan företag och åldersgrupper. Icke desto mindre verkar stora företag ha erbjudit högre löner och andra fördelar som gjorde att den som en gång vunnit en anställning där ogärna sökte sig till mindre arbetsgivare.

När det gäller skillnader mellan socioekonomiska grupper har jag visat att rörligheten i viss mån var koncentrerad till individer som befann sig i samhällets mellanskikt eller lägsta skikt. Även detta stämmer med förväntningarna, såväl utifrån humankapitalteori som utifrån institutionell teori. Flödena mellan de tre klasser som jag hade definierat var begränsade, vilket inte är underligt med tanke på att rörligheten studerats under fyraårsperioder. En fördjupad undersökning av den intergenerationella sociala rörligheten bör också ta fram ett mått på hur stor andel av göteborgarna som under olika faser av livet gjorde klassresor under loppet av längre tid, med större spann mellan observationstillfällena, exempelvis från ungdomsåren till medelåldern och från medelåldern till ålderdomen.

Med tanke på att många av de mönster vi sett i detta kapitel överensstämmer med de teorier och den tidigare forskning som finns förefaller det vara fruktbart att använda mantalslängder som källa för fortsatt forskning om arbetskraftens rörlighet. Jag har redan nämnt några frågor som bör utredas vidare. En viktig fråga handlar om den uppdelning i en konkurrensutsatt respektive en skyddad sektor som ofta görs i forskning om den svenska arbetsmarknadens historia.²⁵ Enligt den gängse uppfattningen var löneläget under 1920-talet klart högre i den skyddade sektorn, så det vore intressant att undersöka flödet av arbetskraft från den konkurrensutsatta till den skyddade sektorn.

Resultaten i detta kapitel öppnar också upp för spännande undersökningar av rörlighetens konsekvenser på individnivå, exempelvis med avseende på inkomstutveckling.

Noter

- 1 För närmare presentation av GOPP, se kapitel 1 och appendix.
- 2 Ett undantag är Rees & Shultz 1970.
- 3 Se till exempel Elmquist 1901–1904. Detta material har blivit föremål för en rad sentida analyser, varav Lundh Nilsson 2007 och Eriksson 2015 torde vara de som närmast berör arbetskraftens rörlighet.
- 4 Skarin Frykman 1985, s 185.
- 5 Holmlund 1984; Meidner 1954.
- 6 Bohlin 1989, s 264. För mer om Götaverken, se kapitel 9.
- 7 Bohlin 1989, s 265.
- 8 Meidner 1954, s 171.
- 9 Meidner 1954, s 171.
- 10 Reynolds 1951; Kerr 1954.
- 11 Dessa personer kan ha rört på sig under perioden dessemellan, men stickprov tyder på att den eventuella underregistrering av rörlighet som uppstår till följd av studiens fyraårsintervall är av marginell betydelse. Däremot är undersökningens utformning mindre lämpad för att fånga upp personer med korta, tillfälliga anställningar, exempelvis byggnadsarbetare.
- 12 För kvinnor som uppträder med yrkestitlar som indikerar husligt arbete, exempelvis hembiträden och hushållerskor, men saknar uppgift om arbetsgivare, har vi antagit att de bytte arbetsplats i samband med att de bytte bostadsadress. I mantalslängderna angavs i allmänhet en arbetsgivare i fältet ”Anteckningar” i de fall då kvinnor i husligt arbete inte bodde hos sin arbetsgivare.
- 13 Det behöver inte bara bero på berättarnas minne utan kan också bero på redaktionella missförstånd. Det är till exempel troligt att det ”krig” som nämns i texttrutan på sida 100 snarare var en ”kris”.

- 14 Liknande iakttagelser om lönemotivets relativt ringa förekomst gjorde arbetsmarknadsforskare på 1940- och 1950-talen och senare (Rees & Shultz 1970, s 9).
- 15 Det gäller även om vi i yrkesrörlighet inkluderar växlingar mellan yrken inom någon av de nio huvudgrupperna i HISCO, men skillnaden blir då mindre.
- 16 Det är också intressant att studera arbetsgivarbyten på individnivå. Bland de 400 män som hade en arbetsgivare vid minst fyra panelår genomförde 49 procent inte något byte av arbetsgivare och 9 procent genomförde tre eller fler byten. Bland kvinnorna (119 individer) var fördelningen likartad: 50 procent genomförde inget arbetsgivarbyte och 6 procent bytte tre gånger.
- 17 Detta flöde ut från arbetsmarknaden kan i viss mån ha uppvägs av ett inflöde av kvinnor på arbetsmarknaden, något som brukar kallas *added worker effect*. Inflödet ingår inte vår undersökning eftersom vi har avgränsat urvalet till individer som hade ett yrke och en arbetsgivare vid utgångspunkten.
- 18 Chandler 1977; Schön 2014.
- 19 Jörberg 1961; Magnusson 1996, s 355–357.
- 20 Se *Statistisk årsbok för Göteborg 1940*.
- 21 Hesselgren 1992. Det finns i GOPP 69 observationer av kvinnor som arbetade vid Gamlestadens fabriker. I drygt 30 procent (21 observationer) av fallen rörde det sig om gifta kvinnor. Ungefär samma andel av kvinnorna vid SKF var gifta.
- 22 van Leeuwen & Maas 2011.
- 23 Se även kapitel 5 och 6 för motsvarande tillvägagångssätt.
- 24 Det vill säga personer som i HISCO-systemet har värdet 11 på variabeln ”status”.
- 25 Uppdelningen är exempelvis central i Swenson 2002 och i Bengtsson & Molinder 2017.

Inflyttningar och internflyttningar

Christer Lundh

Den geografiska mobiliteten satte sin prägel på Göteborg från mitten av 1800-talet och ett sekel framåt. Emigrationen till Nordamerika utgick till stor del från Göteborg och många emigranter bodde en tid i Göteborg i väntan på att fara vidare. Samtidigt attraherade industrialiseringen och stadslivet befolkningen i angränsande församlingar och närbelägna kommuner och län, vilket bidrog till en stark inflyttning och urbanisering. I detta kapitel studeras rörlighetsmönstret för de interna flyttningarna i staden och inflyttare till Göteborg jämförs med den infödda befolkningen när det gäller social klass och inkomster.

Bakgrund

Tidigare forskning om interna flyttningar i Sverige har huvudsakligen gällt församlingar på landsbygden.¹ Det finns även flyttningsstudier om större områden och län.² När det gäller forskning om flyttningar i städerna finns en handfull studier av Stockholm samt några av mindre städer: Eskilstuna, Halmstad, Linköping och Sundsvall.³ Men det finns veterligen inga motsvarande studier om flyttningsmönstret i Göteborg, förutom om flytten från föräldrahemmet.⁴

I detta kapitel undersöks flyttningsmönstret i Göteborg med inriktning på flyttarnas demografiska kännetecken, flyttningarnas frekvens och boendeperiodens typiska längd. Här studeras även inflyttarnas socioekonomiska kännetecken och ekonomiska karriärer i Göteborg

jämfört med den infödda befolkningen. I den avslutande diskussionen relateras resultaten till tidigare svenska flyttningsstudier och till den moderna litteraturen om invandrades ekonomiska integrering.

Källmaterialet

De viktigaste källorna för denna studie har varit Göteborgs mantalskontors centralregister över stadens befolkning, Göteborgs befolkningspanel (GOPP) och *Sveriges dödbok*.⁵ Uppgifter från dessa källor har länkats samman utifrån namn, födelsedatum och födelseförsamling för att möjliggöra en kartläggning av inflyttningen till Göteborg och flyttningarna inom staden.

Mantalskontorets centralregister innehåller uppgifter om alla adresser som personer hade under den tid som de bodde i Göteborg. Registret är av god kvalitet under perioden 1921–1967. För varje person som föddes eller inflyttade till Göteborg upprättades ett mantalskort med uppgifter om namn, födelsedatum, bostadsadress, inflyttnings- och utflyttningsdatum, samt en notering ifall personen avled eller flyttade från Göteborg. Om någon bytte namn på grund av giftermål eller antog ett släktnamn antecknades detta på mantalskortet och det upprättades ett nytt kort för det nya namnet. Varje bostadsadress stod på en egen rad, vilket gör det möjligt att rekonstruera hur en person flyttade mellan olika adresser.

Göteborgs befolkningspanel är ett 1-procentigt slumpvis urval av personer som fyllt 16 år och som var bosatta i Göteborg under något av åren 1915, 1919, 1923, 1927, 1931, 1935, 1939 och 1943. Urvalspersonerna har spårats i mantals- och inkomstlängderna och följts mellan panelåren. Befolkningspanelen innehåller uppgifter om urvalspersonens och dess makes/makas ålder, civilstånd, yrke och inkomster samt om hushållets storlek och sammansättning och urvalspersonens dödsår. För denna studie har uppgifter om yrkestitlar och arbetsinkomster använts.

Sveriges dödbok är en databas sammanställd av Sveriges släktforskarförbund som innehåller uppgifter om alla som har dött mellan

Bild 5.1. Flyttlass från oktober 1912. Foto: okänd, Göteborgs stadsmuseum.

1860 och 2017. Där finns bland annat födelsedatum, födelseförsamling, dödsdatum och dödsort för individerna.

Data som använts i denna studie skiljer sig från GOPP:s totalpopulation i det att flyttningsuppgifterna är årliga medan GOPP har en 4-års panelstruktur. En annan skillnad är att medan GOPP slutar 1943 har i denna studie individerna följts under en längre tid, ända till 1967 då mantalskontorets centralregister upphörde.

Studiepopulationen bestod av personer som föddes i eller inflyttade till Göteborg 1911–1944 och som under perioden 1921–1967 bodde i Göteborg. Studien avsåg flyttningar till en annan adress i staden eller till annan ort när de var 16 år eller äldre. Denna population kallar vi ”flyttpopulationen, GOPP”. Flyttning definieras som ett adressbyte enligt mantalskontorets centralregister, angivet med inflyttningsdatum.

Flyttningar under barndomen, i föräldrarnas hushåll, ingår inte. Den första flytten från föräldrahemmet behandlas separat i kapitel 6, så den berörs bara i mindre utsträckning och för sammanhangets skull. För avsnittet om inflyttare och infödda studerades en mindre

population, eftersom det där jämfördes yrkes- och inkomststruktur, uppgifter som bara finns med i GOPP till 1943.

För de utvalda individerna har registrerats alla flyttningar mellan bostadsadresser i Göteborg och in- och utflyttningar från staden. Några personer flyttade flera gånger under samma år och i sådana fall inkluderades endast den sista flytten i datasetet. Härigenom underskattas flyttningsbenägenheten, men endast i liten utsträckning eftersom det rör sig om ett mycket litet antal fall.

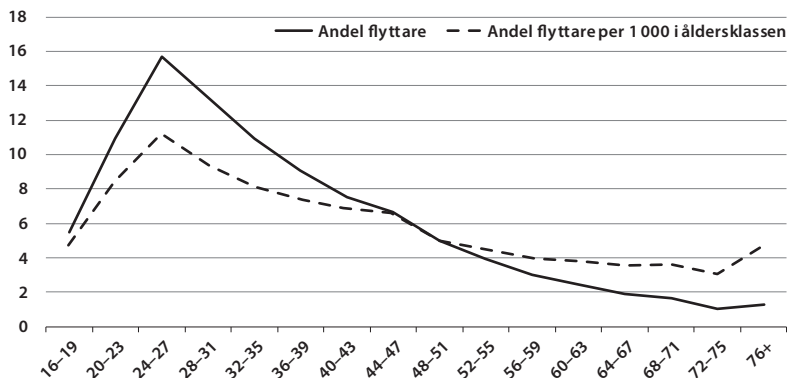
Totalt finns i vårt material 11 417 inflyttningar till (eller födselar på) adresser i Göteborg. Av dessa slutade 967 med att urvalspersonen dog. För personer som avled utslöts boendeperioden på den sista adressen (eftersom perioden inte avslutades genom ett beslut om flyttning). 247 personer dog på sin första adress och föll därför helt bort från studien. Återstod 10 180 fall då urvalspersonen flyttade mellan två adresser i Göteborg eller till en adress utanför staden.

Flyttningsmönstret

I detta avsnitt består populationen av cirka 3 170 individer som från 16 års ålder tillsammans gjorde 10 180 bostadsbyten i Göteborg. Omkring 55 procent av populationen var kvinnor och drygt 40 procent var födda utanför Göteborg. I snitt bodde urvalspersonerna i Göteborg i 19 år, men det var stor variation härvidlag. En del flyttade ut samma år som de hade flyttat in i staden, men de flesta bodde kvar betydligt längre.

Här måste påpekas att vistelsetiden i Göteborg underskattas eftersom undersökningen är begränsad till personer födda 1911 eller senare och till flyttningar 1921–1967. Här studeras boendeperioder från födsel/inflytt till utflytt till ny adress, men inte den sista perioden som avslutas med att personen avled. Oavslutade boendeperioder, det vill säga sådana som fortsatte efter det att mantalskontorets register upphörde 1967, ingår inte heller i beräkningen av boendeperiodens längd. Vistelsetiden i Göteborg har beräknats från det första inflyttningsåret från och med 1911 till det sista utflyttningsåret till och med 1967. Med detta räknesätt kan vistelsetiden i Göteborg uppgå till

Diagram 5.1. Andel flyttare efter ålder, totalt och per 1 000 individer i åldersklassen, Göteborg 1921–1967 (procent). Källa: Flyttpopulationen, GOPP.

maximalt 57 år. I materialet finns en person med så lång vistelsetid: en man som föddes i Göteborg 1911, bodde i föräldrahemmet till den första flytten 1928 då han var 18 år och därefter flyttade mellan olika adresser i Göteborg till det sista bostadsbytet 1967.

Av det totala antalet flyttningar, 10 180, gick 46 procent till en adress i samma församling, 38 procent till en adress i en annan församling i Göteborg och 16 procent till en adress utanför Göteborg. Det fanns inga större skillnader mellan män och kvinnor i detta avseende. Däremot fanns det skillnader i flyttarnas ålder: personerna som flyttade till en annan församling i Göteborg eller som flyttade från staden var i genomsnitt yngre än de som bytte bostadsadress inom församlingen. I åldern 20–31 år var andelen flyttare till annan församling i Göteborg eller från staden cirka 12 procentenheter större än andelen flyttare inom samma församling i Göteborg.

Diagram 5.1 visar hur det totala antalet flyttningar fördelades mellan olika ålderskategorier. De flesta flyttningarna skedde när personerna var 20–35 år. Som framgår av kapitel 6 flyttade kvinnor ut från föräldrahemmet när de var yngre än männen, vilket främst berodde på att de gifte sig när de var ett par år yngre. Det ger de kvinnliga flyttarna en yngre åldersprofil. Medianåldern för en kvinnlig flyttare var 32 år, för en man 34 år. Här kan nämnas att skillnaden

mellan mäns och kvinnors giftermålsålder i Sverige har varit just två år sedan 1700-talet.⁶

En anledning till att det förekom många flyttningar i de yngre åldersklasserna var att det fanns många individer i dessa åldrar. Om man ställer antalet flyttningar i relation till det totala antalet individer i varje åldersklass får man ett bättre mått på flyttningsbenägenheten. Kurvan i diagrammet för åldersfördelningen för det åldersspecifika flyttningstalet (per 1 000 individer i åldersklassen) modifierar den bild som det totala antalet flyttningar ger, men mönstret kvarstår: flyttningsbenägenheten var större i de lägre åldersgrupperna och sjönk markant med åldern.

Flyttningarna i de lägre åldersgrupperna var förknippade med utflyttning från föräldrahemmet, giftermål och familjebildning. Under familjefasen sjönk flyttningsbenägenheten, för att plana ut i 50-årsåldern. Ökningen av flyttningsintensiteten i den högsta åldersklassen hängde möjligen samman med ett ökat behov av hjälp från ett vuxet barn när det gäller försörjning, omvårdnad och husrum.

Boendeperiodens längd varierade mycket, från 0 år till 57 år. Som framgår av diagram 5.2 var de flesta boendeperioderna ganska korta; hälften var tre år eller kortare och två tredjedelar var fem år eller kortare. 25 procent av flyttningarna skedde efter en boendeperiod på ett år. De mycket långa boendeperioderna var tämligen få. Perioder som översteg 14 år utgjorde inte mer än 10 procent av det totala antalet. Medianperioden var tre år. Man kan tänka sig att de mycket korta boendeperioderna hängde samman med att ungdomar flyttade från föräldrahemmet, att par som gifte sig flyttade i flera omgångar för att det var svårt att få bostad och att inflyttare till Göteborg tog första bästa bostad och senare bytte till ett bättre alternativ efter en tid.

Av källmaterialet framgår hur många flyttningar varje individ gjorde under sin tid i Göteborg. Antalet varierade från en till 23 stycken. Kvinnan som flyttade flest gånger, 23 stycken, var ogift och handelsidkerska, medan mannen med flest flyttningar var chaufför och gift. Huvudintrycket är dock den stora dominansen av ett ganska begränsat antal flyttningar. Hälften av individerna hade flyttat tre gånger eller mindre och 90 procent sex gånger eller mindre.

Diagram 5.2. Andel flyttningar efter boendeperiodens längd, Göteborg 1921–1967 (procent). Källa: Flyttpopulationen, GOPP.

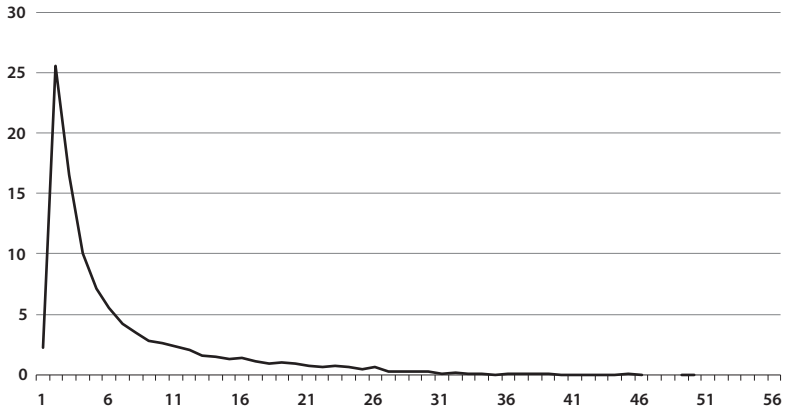
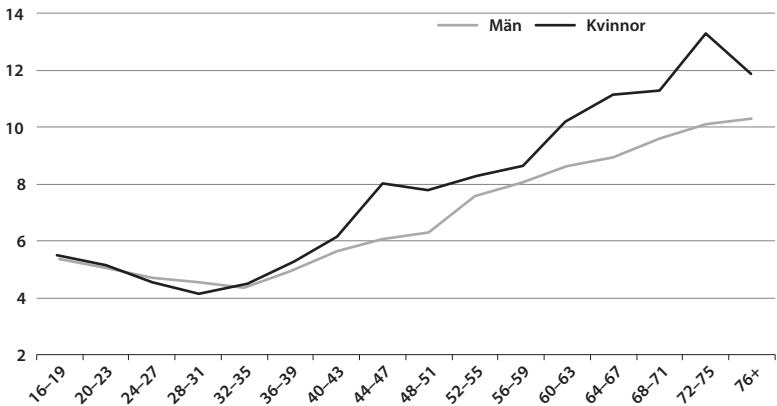

Diagram 5.3. Boendeperiodens längd för olika åldersgrupper, uppdelat på män och kvinnor, Göteborg 1921–1967 (antal år). Källa: Flyttpopulationen, GOPP.

Här måste man emellertid komma ihåg att populationen består av individer som observeras från födseln eller inflyttningen till Göteborg. Den första flyttningen en sådan individ gör får nummer 1, den andra nummer 2 och så vidare. Personer som efter kort tid flyttade från Göteborg hann bara med ett litet antal flyttningar i Göteborg; eventuella flyttningar på den nya bostadsorten ingår inte i vårt material. Man ska dock inte överdriva problematiken i detta. Den stude-

ATT HYRA	ATT HYRA
TRE RUM,	Litet, möblerat rum
kök, tambur, toilett, W.C., stora utrymmen, Nordhemsgatan 45, strax ovanför Prinsgat., 1 trappa, från 1/10. Abrahamson. Besked Walter Schulz, tel. 10440 emellan kl. 12—3.	finnes till uthyrning för stilla, ordentlig herre. Engelbrektsгат. 12, n. b. h. 5
4 rum, kök, jfk. och hall	För en ordentlig arbetare
med soligt och fritt läge, med goda utrymmen, balkong åt gatan och egen piskbalkong, w. c., badrum, ej värme. Telefon 45629. 2	finnes rum att dela genast. Första Långgatan 14. Café Berns. 5
SVEAGATAN 8.	Ett trevligt möbl. rum
En modern 3-rumslägenhet med jfk., hall, kapprum, badrum och särskilt w. c., samt värme och varmvatten, hyresledig genast. Tel. 17015. 2	med bekv. uthyres genast till en herre. Lindqvist, Västergatan 2. 5
En solig, vacker, fullt modern 4-RUMSLÄGENHET	ETT SNYGGT MÖBL. RUM
med goda utrymmen, fri trappstädning, värme och v. v. jämte 1 d:o 2-rumslägenhet med billig hyra å Alvhemsgatan, hyresledig från 1 okt. Tel. 48022, 45623. 2	i 2 vän. åt gatan, egen ing. genom tambur. Läge strax invid Ö. Hamng. vid Lilla Bonmen, uth. nu genast el. d. 15 okt, till en el. två ord. herrar. Tel. 15199 mellan 3 och 6.
Fyrrumslägenhet	Ett trevl. möblerat rum
med bad, värme & varmv., parkett, linoleum hyresledig genast. Tel. 61096, 63881.	uthyres. S. Vägen 7, 2 tr. vänster. 5
Omodern 3-rumslägenhet	Stort, trevligt gatrum
med stora utrymmen, nära Stigbergstorget, finnes av oförutsedd anledning ledig genast. Besked värden, Bangatan 19. 2	uth. genast till två damer el. herrar. Alla bekv. Fru Jakobson, Kungsgat. 9 C, 4 tr.
Tre rum och kök	ETT STORT MÖBLERAT RUM
vid Nedra Kvarnbergsgatan fr. 1 okt. Vid. tel. 70225. 2	finnes att hyra för en eller två ord. personer nu genast. Kvarnbergsgatan 11, 2 vän., uppg. E. H. Jansson.
	NÄRA JÄRNTORGET
	uth. möbl. rum genast. Nordhemsg. 30, 4 vän., Larson. Tel. 45378. 5
	BERZELIIGATAN.
	Trevligt möbl. rum, finnes att hyra nu genast. Adr. Hellström, Berzelligat. 17.
	MÖBL. RUM
	(herrum). Erik Dahlbergsgat. 15, 1 tr. Kleien.
	MÖBLERAT RUM
	med egen ingång finnes ledigt nu genast för en el. två pers. Ekeberg, Västergatan 5 B (flygelbyggnaden). 5

Bild 5.2. För dem som önskade hyra ut eller hyra lägenheter fungerade *Göteborgs handels- och sjöfartstidning* som en mötesplats. Här ett exempel på lägenhetsannonser från den 2 oktober 1931. Foto: Universitetsbiblioteket, Lund.

rade populationen bodde i genomsnitt 19 år i Göteborg (median 18), varav infödda i 24 år och inflyttade i 15 år.

För att få en bild av hur många flyttningar de studerade personerna gjorde under sitt livsförlopp delades populationen in i fem åldersklasser som var tänkta att motsvara olika faser i livscykeln (jämför diagram 5.3). Åldersgruppen 16–31 år representerar ungdomar som flyttade hemifrån för att gifta sig eller förvärvsarbeta och bo i eget hushåll eller som inneboende, samt ogifta yngre inflyttare. Gruppen

32–51 år representerar den tidiga familjefasen då hushållet bestod av mannen och hustrun och minderåriga barn. Åldersgruppen 52–67 år representerar den senare delen av familjefasen, ett gift par utan minderåriga barn men eventuellt med vuxna barn i hushållet. Den äldsta åldersgruppen, över 67 år, kännetecknas av att hushållet består av det äkta paret, eller en av dem om maken dött, samt eventuellt något vuxet barn. Den yngsta gruppen består av barn i åldern 0–15 år som bor i föräldrarnas hushåll, med syskon och eventuellt någon äldre släkting. Eftersom vårt material inte innehåller personer under 16 år antas att barnen flyttar tillsammans med sina föräldrar, och i beräkningarna användes därför flyttningsmönstret för åldersklassen 32–51 år (den tidiga familjefasen) som en proxy för barnens flyttningar. När det gäller den äldsta åldersgruppen har hänsyn tagits till dels att den förväntade livslängden vid födseln i Sverige var 64 år för män och 67 år för kvinnor under perioden 1921–1950, dels att det i materialet har uteslutits den sista flytten, till den adress där personen i fråga avled.

Sammantaget leder det genomsnittliga antalet flyttar i olika åldersspann och de nämnda antagandena om barndomen och ålderdomen till den preliminära slutsatsen att en genomsnittlig göteborgare under undersökningsperioden flyttade 13 gånger under sin levnad: ett par gånger som barn, sju gånger som ung vuxen och familjebildare och fyra gånger under familjecykeln senare del och ålderdomen, inklusive flytten till den adress där personen avled.

Flyttningsmönstret under livscykelns olika faser berodde i stor utsträckning på gamla normer om giftermål, hushållsbildande och pensionering. Det västerländska giftermålsmönstret präglades av att en stor del av befolkningen förblev ogift, att giftermålsåldern var hög och att giftermålet implicerade bildandet av ett nytt, självständigt hushåll. I en tidigare studie har Lundh och Öberg (2018) visat att den genomsnittliga giftermålsåldern för det urval som finns i Göteborgs befolkningspanel var 28,5 år för män och 26 år för kvinnor, vilket var något högre än för landets befolkning som helhet.⁷ Den höga giftermålsåldern gjorde att utflyttningen från föräldrahemmet för många dröjde till runt 30 års ålder, även om en del innan dess flyttade till

Minnen av ekonomisk osäkerhet och flyttningar

En kvinna, född 1888, som fick sju barn och var gift med en byggnadsarbetare, som ofta gick arbetslös på vintrarna, vittnar om kopplingarna mellan ekonomisk osäkerhet och bostadsbyten:

[...] nödvändigt för oss båda att arbeta med de arbeten som man kunde få. Som tidningsbud gick jag från och till då jag inte hade några bra städplatser eller fick arbete i hamnen.

Vi tog distrikt i närheten av vår bostad. Vi bytte ofta lägenhet beroende av att inkomsterna var så ostadiga. Hade vi goda inkomster hyrde vi en tvårumslägenhet i någon av arbetarkvarteren, men var det ont om arbeten så kunde vi nöja oss med ett stort spisrum. (Isof 6362)

egen lägenhet eller blev inhyses i ett annat hushåll. För att bilda ett nytt hushåll måste man söka efter en lämplig lägenhet, något som kunde innebära flera flyttar på kort tid innan man funnit en bostad som man var nöjd med.

När det gäller ålderdomen fanns institutionella arrangemang som potentiellt påverkade flyttningarna. Allmän ålderspension infördes

Olskroksbo ser tillbaka på flyttlassen

Vittnesmål om flyttningar dyker upp här och var i etnologiska minnesuppteckningar från Göteborg. Berättaren nedan, en man född 1905 och bosatt i Olskroken fram till 1934, ger oss en kort beskrivning av hur flyttlassen kunde se ut:

Flyttningarna i Olskroken var stora i synnerhet den 1 okt. som var den egentliga flyttningssdagen, det flyttades många [gångar] från en bra lägenhet till sämre. Vi flyttade som jag kommer [ihåg] flera gånger, flyttlassen var ej så stora lasten drogs på handkärra, ett sådant flyttlass bestod av en tvåmanssäng i trå med utsirad stam en skänk samt bord + stolar och en väggklocka med lod och slagverk. Köksmöblerna var ett slagbord och ett par stolar samt en kökssoffa av trä. En ganska egendomlig händelse kan jag nämna ang. flyttningarna, i den [lägenhet] jag föddes i 1905 kom vi tillbaka till samma [lägenhet] efter cirka 20 år och jag bodde [där] tills jag 1934 bildade familj och över[gav] då min stadsdel och bosatte mig i Landala. (Isof 6439)

Bild 5.3. Efter att ha blivit vräkta på grund av deltagande i en hyresstrejk 1929 packar en familj i Olskroken sitt flyttlass. Foto: okänd, Göteborgs stadsmuseum.

1913 med en pensionsålder på 67 år. Pensionen var dock låg och många hade svårt att klara sig på den. Makar förväntades försörja varandra och barnen var ansvariga för föräldrarnas försörjning och omsorg. Samhället bidrog vid behov med exempelvis fattigunderstöd.

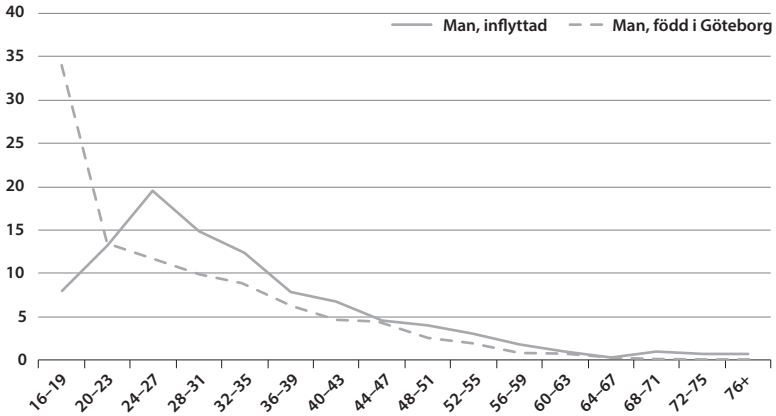
Vid omställningen från familjefasen till livet som äldre flyttade många till en bostad som var billigare eller låg närmare barnen. Det förekom också att ett vuxet barn flyttade tillbaka till föräldrahemmet när fadern eller modern hade blivit änkefolk, eller att en änka eller änkling flyttade in hos ett barn med familj. Åldringar utan anhöriga som kunde hjälpa till kunde få fattigunderstöd eller placering på ålderdomshem.

Inflyttare och infödda

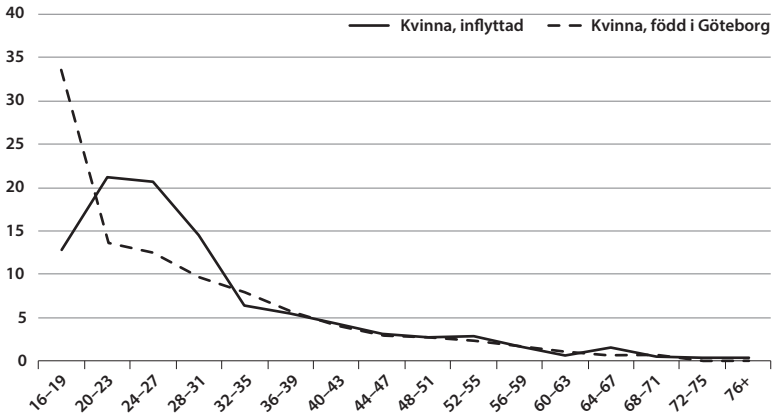
I detta avsnitt jämförs inflyttarna (ej födda i Göteborg) med den infödda befolkningen i Göteborg med avseende på demografiska kännetecken och graden av socioekonomisk och inkomstmässig framgång. Förväntningen utifrån tidigare migrationsforskning om

Diagram 5.4. Åldersfördelningen hos infödda respektive inflyttade, Göteborg 1921–1967 (procent). Anm: Åldersfördelningen beräknas för den inflyttade befolkningen vid den första inflyttningen, för den infödda befolkningen som ett genomsnitt för hela undersökningsperioden. Källa: Flyttpopulationen, GOPP.

a) Män

b) Kvinnor

historiska och nutida befolkningar, är att den typiska flyttaren är ogift och yngre, i arbetsför ålder. Beträffande kön finns ingen allmän förväntning eftersom det finns både kvinnlig och manlig arbets-

migration; skillnader mellan könen verkar snarare hänga samman med typen av migration.

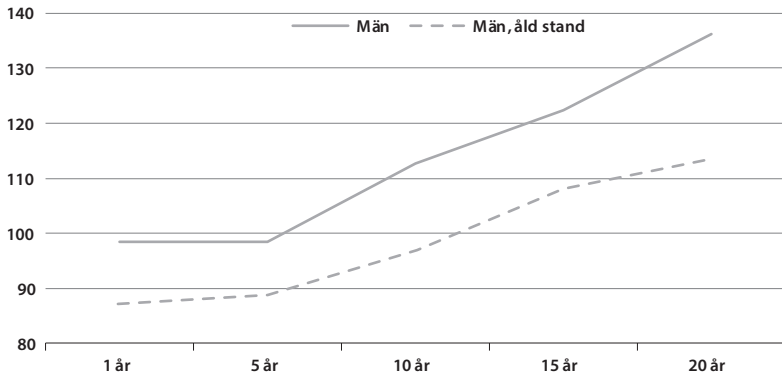
I Göteborg fanns under undersökningsperioden ett kvinnoöverskott i den infödda befolkningen motsvarande 8 procentenheter: 54 procent av befolkningen var kvinnor, 46 procent var män. I inflyttargruppen var kvinnoöverskottet ännu större: 12 procentenheter (56 procent kvinnor, 44 procent män), vilket gjorde att kvinnodominansen i Göteborg befästes och stärktes till följd av inflyttningen.

Diagram 5.4a och 5.4b visar den procentuella åldersfördelningen i den infödda befolkningen och bland inflyttarna. Andelen som ingick i den yngsta åldersgruppen (16–19 år) var större bland de infödda än bland inflyttarna. Bland inflyttarna var däremot åldersgrupperna 20–31 år (kvinnor) respektive 24–43 år (män) klart överrepresenterade. Vid det första inflyttningstillfället var hälften av männen och 57 procent av kvinnorna ogifta. Men sammantaget var 46 procent av inflyttarna gifta eller hade varit det. Totalt hade 28 procent av inflyttarna barn i hushållet, och bland dem som var gifta eller skilda/änkefolk var andelen 60 procent.

Av de gifta inflyttarna var omkring tre fjärdedelar gifta med någon som inte var född i Göteborg, vilket i flertalet fall berodde på att äktenskapet ingåtts på hemorten eller någon annan ort utanför Göteborg. Men även bland dem som flyttade till Göteborg som ogifta var det en majoritet (cirka 60 procent) som gifte sig med någon som inte var född i Göteborg. Det tyder på att unga ogifta inflyttare hämtade sin partner från hemorten eller att det var lättare att finna en äktenskapspartner inom inflyttargruppen i Göteborg än bland infödda göteborgare.

Unga kvinnor rekryterades till jobb som pigor och tjänarinnor i hushåll i Göteborg.⁸ De kom huvudsakligen från angränsande eller närbelägna församlingar och de flesta återvände dit eller flyttade vidare efter en kort tid i staden. Motsvarigheten på den manliga sidan, att lärlingar eller springpojkar rekryterades från orter utanför Göteborg, verkar ha varit ovanligt. I materialet bär 33 personer yrkestiteln ”springpojke”, varav 30 var födda i Göteborg. Något jordbruk fanns inte i staden, så att rekrytera ogifta unga män som drängar var hel-

Diagram 5.5. Relativa arbetsinkomster för inflyttade män efter tid sedan inflyttningen, Göteborg 1921–1943 (procent). Anm: Årlig arbetsinkomst i 1914 års prisnivå. Inflyttades inkomster dividerat med inföddas inkomster, uttryckt i procent. Källa: Flyttpopulationen, GOPP.

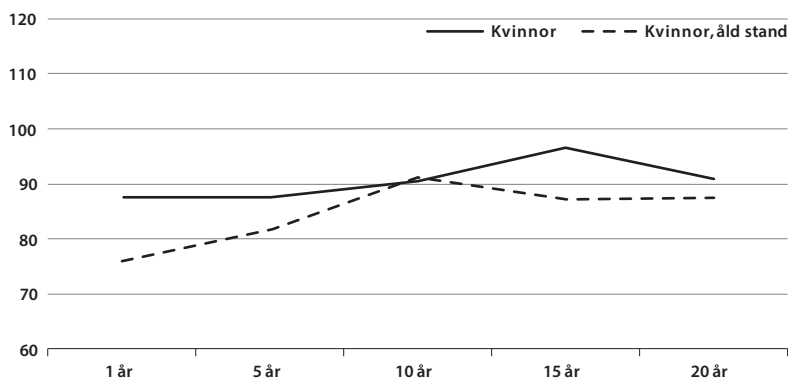
ler inte aktuellt. Det kan förklara varför det bland inflyttarna fanns relativt få i den yngsta åldersgruppen. Istället verkar det ha varit lite äldre personer som sökte sig till Göteborg, personer som befann sig i familjebildningsfasen i livet. En del, kan man tänka, väntade på att få ett reguljärt jobb och hitta någon att gifta sig med, andra hade redan bildat familj och sökte sig till Göteborg för förvärvsarbete och inkomster.

Återstår att undersöka hur väl inflyttargruppen passade in i Göteborgsmönstret när det gäller yrkeskvalifikationer och arbetsinkomster. Det saknas uppgifter i källmaterialet om förhållandena före flytten, men det går att använda informationen om socioekonomisk status kort efter inflyttningstillfället och inkomstmässig karriär vid olika tillfällen för att beskriva mönstret för inflyttare och infödda.

Ett standardmått på graden av ekonomisk integrering (*economic assimilation*) i den nutida migrationslitteraturen är inkomstskillnaden mellan infödda och invandrare. När invandrargruppen når upp till samma inkomstnivå som den infödda gruppen anses den vara ekonomiskt integrerad.⁹

Inkomstskillnaden alldeles efter invandringstillfället samt därefter vid olika tidpunkter på den nya destinationsorten ger oss en bild

Diagram 5.6. Relativa arbetsinkomster för inflyttade kvinnor efter tid sedan inflyttningen, Göteborg 1921–1943 (procent). Anm: Årlig arbetsinkomst i 1914 års prisnivå. Inflyttades inkomster dividerat med inföddas inkomster, uttryckt i procent. Källa: Flyttpopulationen, GOPP.

av hur assimileringprocessen fortskred. Ett nyckeltal är inkomstskillnaden strax efter inflyttningen, vilket kan ses som den initiala nackdelen med att vara invandrare jämfört med att vara infödd. Ett annat nyckeltal är den årliga ökningstakten för inflyttarnas inkomster. Om ökningen är snabbare än för den infödda befolkningen kommer inkomstgapet att krympa och eventuellt slutas helt. Om ökningen är långsammare kommer inkomstgapet mellan infödda och inflyttare att vidgas. Förväntningarna, teoretiskt grundade och empiriskt styrkta i många studier, är att flytten till ett nytt samhälle gör att migrantens humankapital förlorar i värde. Det kan bero på att det inte finns efterfrågan på samma yrkeskunskaper som på hemorten eller på att det tar tid för migranten att lära sig om hur arbetsmarknaden på den nya orten fungerar.¹⁰ Därför hamnar migranter i början av vistelsen på den nya orten i anställningar som inte fullt ut motsvarar deras kapacitet, vilket avspeglas i deras inkomster. Med tiden uppgraderar migranterna sitt humankapital och lär känna den nya näringsstrukturen och arbetsmarknaden, och inkomstgapet till den infödda befolkningen minskar. Om inkomstökningen för migranter fortsätter så att inflyttarna till sist tjänar mer än de infödda kan det tolkas som att migranterna var positivt selekterade på sina

hemorter. De kan ha varit bättre utbildade eller mer motiverade att göra yrkes- och inkomstkarriär än de som valde att stanna kvar.¹¹

Diagram 5,5 och 5.6 visar den relativa inkomstskillnaden mellan inflyttade och infödda personer i Göteborg, 20–69 år, under perioden 1923–1943. Arbetsinkomsterna räknades om till 1914 års prisnivå för att få jämförbara inkomster från olika panelår. Studiepopulationen bestod av personer i åldern 20–69 år som hade taxeringsbar inkomst; inflyttargruppen bestod av personer som flyttade in till Göteborg i vuxen ålder. För inflyttade beräknades den genomsnittliga arbetsinkomsten vid inflyttningen och efter ett bestämt antal år i Göteborg. För den infödda befolkningen beräknades den genomsnittliga arbetsinkomsten för alla panelåren (1923–1943). Sedan beräknades kvoten mellan den inflyttade gruppens genomsnittliga arbetsinkomst efter ett visst antal år och den infödda befolkningens arbetsinkomst och multiplicerades med 100 för att få ett procentuellt uttryck (inflyttares arbetsinkomst/inföddas arbetsinkomst * 100).

Kvoten indikerar hur mycket den inflyttade gruppen tjänade jämfört med den infödda gruppen: 100 säger att inflyttarna tjänade lika mycket som de infödda, 50 att de tjänade hälften så mycket och 150 att de tjänade 50 procent mer än den infödda gruppen.

Kurvorna i diagrammen visar hur migranternas inkomster utvecklades. Efter inflyttningen följde en period med lägre inkomster, därefter ökade inkomsterna gradvis. Nivåerna skilde sig dock mellan könen. Inflyttade män hade redan från början nästan samma inkomstnivå som infödda män och sedan steg deras inkomster: efter 10 år i Göteborg tjänade inflyttade män cirka 10 procent mer än infödda män, efter 15 år 20 procent mer och efter 20 år 30 procent mer. För kvinnor fanns inte motsvarande utveckling; lönegapet minskade, men inte mycket. Inflyttade kvinnor tjänade den första tiden i Göteborg cirka 10 procent mindre än den infödda kvinnliga befolkningen. Därefter minskade lönegapet, men det stängdes aldrig.

En positiv ekonomisk integrering av migranter brukar förklaras med att flyttarna är en positivt selekterad grupp, åldersmässigt och när det gäller humankapitalet. Vanligtvis är flyttare yngre än den population de flyttar till. Så var det också i Göteborg under den tid

som studeras. Flyttarna var överrepresenterade i åldrarna under 30, men underrepresenterade i de högre åldersgrupperna. Eftersom man kan anta att yngre personer är mer sannolika att förvärvsarbete än äldre företogs en åldersstandardisering där ålderssammansättningen vägdes in i beräkningen av relativlönerna.¹² Resultatet har inkluderats i diagrammen. Mönstret kvarstod, men nivåerna förändrades. Det finns en tendens till ökande relativlöner för flyttare allt eftersom tiden går sedan inflyttningstillfället, men det finns en stor skillnad mellan män och kvinnor. Med åldersstandardiserade löner uppnådde män efter 15 år i Göteborg en inkomstnivå som var ungefär 10 procent över den infödda befolkningens. Kvinnor nådde aldrig upp till samma lönenivå som de infödda, utan stannade på en nivå av cirka 90 procent.

Skillnaden i relativlöneutveckling kan också tänkas bero på skillnader i humankapital mellan inflyttare och infödda i Göteborg. För att se om så var fallet jämfördes yrkestitlarna hos inflyttargruppen och gruppen av infödda göteborgare. De yrkestitlar som anges i mantalslängderna har klassats enligt HISCO-systemet och omvandlats till tolv klasser i enlighet med HISCLASS.¹³ De tolv klasserna har slagits samman till hög, medelhög och låg socioekonomisk status.¹⁴ Gruppen med högst socioekonomisk status består av personer i högre eller lägre företagsledande positioner eller i högt kvalificerad professionsutövning och representeras i källan av yrkestitlar som direktör, inspektör, avdelningschef, byggmästare, civilingenjör och köpman. Mellangruppen består av personer som utförde kontors- eller försäljningsarbete eller var förmän eller yrkesutbildade arbetare, exempelvis kontorister, lokförare, snickare och typografer. Gruppen med lägst socioekonomisk status består av personer med okvalificerat eller lågt kvalificerat arbete. Hit hör titlar som grovarbetare, lagerbiträde och fabriksarbetare.

Som framgår av tabell 5.1 var skillnaden i socioekonomisk status mellan inflyttade män och kvinnor stor. Bland inflyttade män var vid inflyttningen andelen sysselsatta i yrken med den högsta socioekonomiska statusen 6 procentenheter större än bland infödda män. Detta styrker hypotesen att det skedde en positiv selektion på ur-

Tabell 5.1. Andel verksamma i yrken med hög, medelhög och låg socioekonomisk status, uppdelat på infödda och inflyttade i Göteborg 1921–1967. Källa: Flyttpopulationen, GOPP.

	Kategori	Socioekonomisk status (%)			N
		Hög	Medel	Låg	
1	Infödda män	17,8	36,4	45,8	1 440
2	Inflyttade män				
2a	vid inflyttning till Göteborg	23,7	28,6	47,7	1 821
2b	vid utflyttning från Göteborg	28,8	27,5	43,7	444
	Differens 2a–1, %-enheter	5,9	-7,8	1,9	
	Differens 2b–1, %-enheter	11,0	-8,9	-2,1	
3	Infödda kvinnor	6,1	25,0	68,9	1 635
4	Inflyttade kvinnor				
4a	vid inflyttning till Göteborg	6,2	15,8	78,0	2 299
4b	vid utflyttning från Göteborg	6,6	14,3	79,0	544
	Differens 4a–3, %-enheter	0,1	-9,2	9,1	
	Differens 4b–3, %-enheter	0,5	-10,7	10,1	

sprungsorterna på så vis att det var de som hade flest inkomsthöjande attribut som hade störst sannolikhet att flytta till Göteborg. Bland kvinnorna framträder ett annat mönster. Migrantkvinnorna var kraftigt överrepresenterade i yrken med låg socioekonomisk status och underrepresenterade i yrken med högre status. Bland inflyttade kvinnor var vid inflyttningen andelen som arbetade i yrken med låg socioekonomisk status 9 procentenheter högre än bland infödda kvinnor. Skillnaden mellan inflyttande kvinnor och män när det gäller yrkesstrukturen bidrog sannolikt till att kvinnornas inkomstutveckling var sämre än de inflyttade männen.

En alternativ förklaring till mönstret i inflyttarnas inkomstutveckling skulle kunna vara att det skedde en selektiv återutflyttning, alltså att migranter med en svag inkomstökning var mer benägna att lämna staden. Det har gjorts beräkningar av detta, avseende både arbetsinkomster och socioekonomisk status.

Låt oss börja med att jämföra arbetsinkomster. Inflyttade män som återutflyttade från Göteborg tjänade vid utflytten 23 procent

mer än den infödda manliga befolkningen (20–69 år), och skilde sig alltså inte därvidlag från gruppen inflyttade män som helhet (se diagram 5.5). Inte heller inom gruppen inflyttade kvinnor fanns någon inkomstskillnad mellan dem som återutflyttade och dem som bodde kvar i Göteborg. Det tycks alltså inte ha varit så att inflyttare med lägre inkomster var mer benägna att flytta från Göteborg.

Återstår att undersöka om det förekom någon selektion till återutvandring baserat på socioekonomisk status. Tabell 5.1 visar fördelningen för inflyttargruppen mellan de tre socioekonomiska klasserna dels vid inflyttningstillfället, dels vid utflyttningstillfället. Inflyttade män var överrepresenterade i högkvalificerade yrken redan vid inflyttningen: andelen med hög socioekonomisk status var då 6 procentenheter högre bland inflyttade än bland infödda män. Vid utflyttningstillfället hade skillnaden ökat till 11 procentenheter. Inflyttade kvinnor var vid både inflyttningen och utflyttningen överrepresenterade med omkring 10 procentenheter i gruppen med lägst socioekonomisk status. Inte heller när det gäller socioekonomisk status finns det alltså anledning att misstänka att det fanns en negativ selektion till återutflyttning.

En alternativ förklaring till skillnaden mellan inflyttade män och kvinnor när det gäller inkomstkarriär och yrkets socioekonomiska status är att arbetsmarknaden var annorlunda för män och kvinnor. För män var sambandet mellan humankapital och inkomst tydligt och inkomstprogressionen över livscykeln stor. Kvinnor nådde relativt tidigt sin maximala inkomstnivå.

Sammanfattning och slutsatser

Inflyttningen till Göteborg var omfattande. Under undersökningsperioden var 57 procent av stadens invånare födda på annan ort och hade invandrat.¹⁵ Det var i nivå med förhållandena i Stockholm, där andelen inflyttade var 57–59 procent av stadens befolkning 1900–1930.¹⁶

De som bodde i Göteborg flyttade oftast inte så långt: 84 procent av det totala antalet flyttar gick till en adress inom församlingen eller till en annan församling i Göteborg. 1800-talsgeografen Ernst Georg

Ravenstein undersökte flyttningar i Storbritannien 1871 och 1881, och fann att andelen som gick till angränsande grevskap (*counties*) var 54 procent i England, 61 procent i Skottland och 40 procent i Wales.¹⁷ I Sverige under perioden 2000–2015 var detta mönster fortfarande tydligt: av det totala antalet inrikes flyttningar gick 67 procent till en adress inom församlingen eller inom kommunen.¹⁸

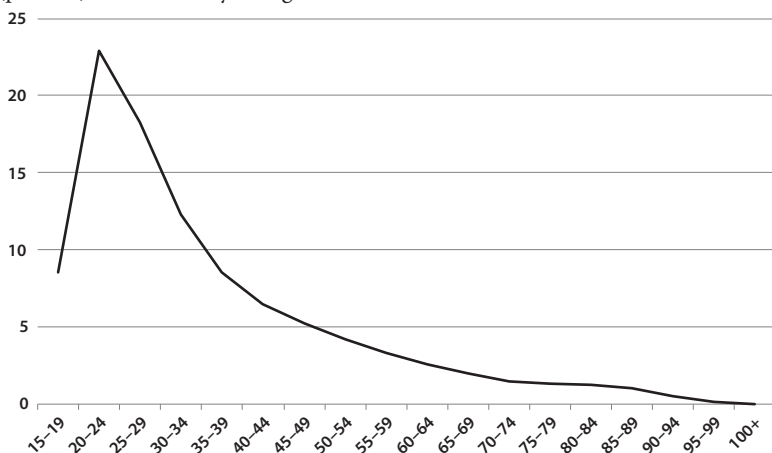
Ravenstein fann att kvinnor var mer benägna än män att flytta till en stad för att ta anställning inom hushåll eller handel, men att män var benägna att flytta till en stad för att arbeta inom kol- och järnindustrin och att flytta utomlands.¹⁹ De svenska flyttningsstudierna för olika tidsperioder visar i allmänhet en kvinnodominans bland inflyttande till städerna, vilket antas bero på att kvinnorna sökte anställning inom hushåll och handel.²⁰ Även denna studie har funnit en övervikt av kvinnor i Göteborg under studieperioden, både bland inflyttarna (56 procent) och i den infödda befolkningen (54 procent).

Det befanns också att flera andra egenskaper hos den typiska flyttaren var korrelerade med en högre flyttningsbenägenhet på ett sätt som överensstämde med vad tidigare empiriska studier har kommit fram till. Flyttningsbenägenheten var störst i åldern 20–35 år, den fas i livet när ungdomar lämnar föräldrahemmet för att gifta sig och bilda familj. Detta mönster har beskrivits i flera tidigare studier av 1800-talet och början av 1900-talet, men även i studier av flyttningar i modern tid.²¹ Diagram 5.7 visar hur flyttningarna i Sverige fördelade sig mellan olika ålderskategorier under perioden 2000–2015. Likheten med den heldragna kurvan i diagram 5.1 är slående, även om nivåerna skiljer sig en aning.

När det gäller inflyttarnas civilstånd och familjeförhållanden har flera tidigare studier redovisat en övervikt av ogifta och ensamstående bland flyttarna.²² Även bland inflyttarna till Göteborg var en majoritet ogifta, men familjeinvandringen var ändå påtaglig: omkring 45 procent av dem som flyttade till staden var gifta eller tidigare gifta, och mer än hälften hade barn i hushållet.²³

Sett i ett livscykelperspektiv kan flyttningsmönstret beskrivas så här: Benägenheten att flytta var störst under den fas i livet då unga vuxna flyttade ut från föräldrahemmet och planerade för giftermål

Diagram 5.7. Andel flyttningar uppdelat på ålderskategori, Sverige 2000–2015 (procent). Anm: Alla flyttningar inkluderade. Källa: SCB, Statistikdatabasen.

och ett eget hushåll. Under denna fas var boendeperioderna relativt korta. Under den följande livsfasen, då de flesta hade bildat familj och barnen hade börjat komma, minskade successivt flyttningsbenägenheten och boendeperioderna blev längre. Under den sista livsfasen, när man började förbereda sig för att lämna arbetslivet och ordna inför ålderdomen, tenderade flyttningsintensiteten att plana ut och boendeperioderna fortsatte att bli längre.

Av flyttningsmönstret i olika åldersspann kan man dra den preliminära slutsatsen att en genomsnittlig göteborgare under undersökningsperioden flyttade 13 gånger under sin levnad: ett par gånger som barn, 7 gånger som ung vuxen och familjebildare och 4 gånger under familjecykeln senare del och på ålderdomen, inklusive den sista flytten till dödsadressen. Intressant nog skiljer sig detta mönster väldigt lite från förhållandena idag. Enligt SCB flyttar män 11 gånger och kvinnor 12 gånger under sin livstid. Mellan 19 och 30 års ålder flyttar man 5 gånger.²⁴

Undersökningen av inflyttarnas ekonomiska integrering tyder på att det förelåg en positiv selektering till migration bland män, men inte bland kvinnor. Bland de inflyttade männen var det en större andel som hade högt kvalificerade yrken, och efter 15 år i Göteborg

hade de manliga inflyttarna i genomsnitt 10 procent högre inkomst än den infödda manliga befolkningen. De inflyttade männens goda inkomstutveckling förefaller inte ha berott på att de av männen som lyckades sämst valde att återutvandra. Snarare kan den förklaras med en positiv selektion till inflyttning till Göteborg redan från början. För kvinnor fanns inga tecken på positiv selektion till migration till eller från Göteborg. Möjligen fanns en negativ selektion till inflyttning i det att kvinnor med lågt kvalificerade yrken sökte sig till staden för att ta lågkvalificerade jobb med låg lön.

Selektering och migration har studerats utifrån moderna data om migration, men det finns få studier av äldre tider av selektiv migration.²⁵ Veterligen har ingen tidigare belyst selekteringsroll i den inrikes migrationen i Sverige, men det finns ett par utländska studier med denna inriktning: Longs studie av Storbritannien 1851–1881 och Salisburys studie av USA 1850–1880.²⁶ Både Long och Salisbury tolkade sina resultat ur ett selekterings- och sorteringsperspektiv.

Noter

- 1 Hägerstrand 1947; Hägerstrand 1949; Dahl 1955; Martinius 1967; Lundh 1999a,b; Lundh 2004; Dribe 2003a,b; Dribe & Lundh 2005.
- 2 Andersson 1897; Thomas 1938; Thomas 1941; *Population movements and industrialization* 1941; Wallander 1948; Norman 1974.
- 3 Stockholm: Ahlberg 1958; Gustafson 1976; Söderberg et al 2003. Eskilstuna: Öhngren 1974. Halmstad: Kronborg & Nilsson 1975. Linköping, Sundsvall: Nilsson & Tedebrand 2005; Brändström, Sundin & Tedebrand 2000.
- 4 Lundh & Öberg 2018; kapitel 6 i denna antologi.
- 5 För närmare presentation av GOPP och de nämnda källorna, se kapitel 1 och appendix.
- 6 Lundh 1997.
- 7 Lundh & Öberg 2018, s 177.
- 8 Lundh & Öberg 2018.
- 9 Chiswick 1978.
- 10 Chiswick, Lee & Miller 2005.
- 11 Chiswick 1978.
- 12 Effekten av ålderskillnader mellan de två populationerna eliminerades genom att det beräknades ett genomsnitt för de åldersspecifika lönerna (5-års åldersgrupper).
- 13 van Leeuwen, Maas & Miles 2002; van Leeuwen & Maas 2011.
- 14 De tre HISCLASS-grupper som har använts är sammanslagningar av följande grupper: (1) högre/lägre företagsledning eller professionsutövande (HISCLASS

- 1-4); (2) kontorsarbete, försäljningsarbete, arbetsledning, yrkesarbete (HISCLASS 5-8); (3) okvalificerat eller lågt kvalificerat arbete (HISCLASS 9-12).
- 15 Flyttpopulationen, GOPP.
 - 16 Johansson & Persson 2004, s 27.
 - 17 Ravenstein 1885, s 198-199. Observera att Ravensteins data inte inkluderar flyttar inom länet.
 - 18 SCB, Statistikdatabasen.
 - 19 Ravenstein 1885, s 198-199.
 - 20 Andersson 1897, s 56ff; Thomas 1938, s 65; Tedebrand 1972, s 120ff; Norman 1974, s 157; Kronborg & Nilsson 1975, s 60; Nilsson & Tedebrand 2005, s 149. Andersson fann dock att i huvudsak män flyttade till Norrlandslänen (1897, s 56ff).
 - 21 Kronborg & Nilsson 1975, s 64; Johansson & Persson 2004, s 63; Nilsson & Tedebrand 2005, s 150-151.
 - 22 Thomas 1941, s 31; Wallander 1948, s 159; Öhngren 1974, s 189-190; Kronborg & Nilsson 1975, s 63; Nilsson & Tedebrand 2005, s 149.
 - 23 Flyttpopulationen, GOPP.
 - 24 SCB 2019.
 - 25 Chiswick 1978; Borjas 1987; Borjas et al 1992; Borjas, Bronars & Trejo 1992; Haberfeld & Lundh 2014; Birgier et al 2016; Haberfeld et al 2020.
 - 26 Long 2005; Salisbury 2014.

Vägen till vuxenlivet

Det första jobbet och flytten från föräldrahemmet

Christer Lundh & Stefan Öberg

Idag är det vanligt att ungdomar flyttar hemifrån efter gymnasiet för att studera vidare eller förvärvsarbeta. I samband med det etablerar de ett eget hushåll eller delar hushåll med kamrater eller en sambo. Flytten från barndomshemmet innebär ökat oberoende av föräldrarna och ekonomisk självständighet. Blickar vi bakåt i historien på hur frigörelsen från föräldrarna och inträdet i vuxendomen har gått till, finner vi både likheter och skillnader. Detta kapitel handlar om hur flytten från föräldrahemmet tog sig ut i Göteborg under mellankrigstiden.

Undersökningens bakgrund och frågor

Under sitt livslopp genomgår människan olika faser, till exempel barndomen, ungdomen, vuxendomen (familjefasen) och ålderdomen. Övergångar från en livsfas till en annan har sociala markörer. De övergångsmarkörer som brukar framhållas inom den sociologiska litteraturen är att gå ut skolan, få ett fast jobb med stabil inkomst alternativt påbörja en högre utbildning, flytta från föräldrahemmet, gifta sig och få barn.¹

De sociala åldersnormer som finns stipulerar under vilka åldersspann ungdomar förväntas genomgå dessa förändringar.² De olika

övergångsmarkörerna kan ses som olika dimensioner av vägen till vuxenlivet och den inbördes ordningen påverkas av de sociala normerna. För att ta ett exempel: i nordvästra Europa har det under det senaste halvsekle varit vanligt att barn flyttar hemifrån tidigt för att leva ensamma innan de prövar sig fram med samboende till föräldraskap och eventuellt giftermål, medan det i södra Europa varit vanligt att ogifta ungdomar bott kvar i föräldrahemmet tills de gift sig. Exempel på avvikelser från de sociala åldersnormerna är att som vuxen dela hushåll med sina föräldrar eller att gifta sig och få barn när man är mycket ung.

Historiskt sett har åldersspannet för övergången till vuxenstatus varit stort i Västeuropa och Nordamerika, från de tidiga tonåren till 30-årsåldern, även om det med tiden har pressats samman något. Antalet vägar in i vuxenlivet har traditionellt varit två: (1) att gifta sig, bilda hushåll och få barn, (2) att som ogift vara inneboende i ett annat hushåll och arbeta och spara i väntan på giftermål. Det mönster som har vuxit fram i västvärlden under efterkrigstiden rymmer fler alternativ, till exempel att vara sammanboende utan att gifta sig (med eller utan barn) eller att bilda ett ensamhushåll eller enföräldershushåll.

I detta kapitel undersöker vi hur vägen till vuxendom gestaltade sig för ungdomar i Göteborg under perioden 1915–1943, övergången från att vara ekonomiskt och bostadsmässigt beroende av föräldrarna till att vara ekonomiskt oberoende och ha en egen bostad.

De centrala forskningsfrågorna är:

- 1 Vilka övergångsmarkörer var viktigast för att uppnå vuxenstatus?
- 2 I vilken ordning genomfördes statusförändringarna?
- 3 Vilken roll spelade flytten från föräldrahemmet för inträdet i vuxenlivet?

Analysen bygger på deskriptiv statistik av longitudinella data från forskningsdatabasen Göteborgs befolkningspanel (GOPP), som innehåller demografiska och socioekonomiska uppgifter för ett 1-procentigt slumpvis urval av personer som bodde i Göteborg någon gång under perioden 1915–1943.³ I detta kapitel består studiepopulationen av ett urval ur GOPP: personer som bodde i Göteborg när de var 16–19

Tabell 6.1. Ungdomspopulationen: kohorter och panelår. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Födelsekohort	Ålder							
	16–19	20–23	24–27	28–31	32–35	36–39	40–43	44–47
1896–1899	1915	1919	1923	1927	1931	1935	1939	1943
1900–1903	1919	1923	1927	1931	1935	1939	1943	
1904–1907	1923	1927	1931	1935	1939	1943		
1908–1911	1927	1931	1935	1939	1943			
1912–1915	1931	1935	1939	1943				
1916–1919	1935	1939	1943					
1920–1923	1939	1943						
1924–1927	1943							

år. Totalt rör det sig om 1 055 personer. Vi kallar denna population ”ungdomspopulationen, GOPP”. I undersökningen av flytten från föräldrahemmet inkluderas endast de som bodde med föräldrarna när de var 16–19 år, totalt 905 personer. Vi har följt personerna från det panelår då de i åldern 16–19 år bodde i föräldrahemmet till dess att de flyttade hemifrån, flyttade från Göteborg eller dog.

Ungdomspopulationen omfattar åtta födelsekohorter, från 1896–1899 till 1924–1927 (se tabell 6.1). Detta skapar en obalans i populationen mellan kohorterna. Vid lägre ålder bidrar alla eller de flesta kohorterna med variabelvärden, men för de högre åldrarna är det främst de tidigaste födelsekohorterna som bidrar. De tidiga kohorterna påverkar sålunda datasetet mer när det gäller händelser relativt sent i undersökningspersonernas liv. Underlaget för skattningar för personer i högre ålder är dessutom mindre. Vi har därför valt att ibland utesluta äldre åldersgrupper (gråmarkerade i tabell 6.1) eller i texten påminna om att äldre studiepersoner representeras uteslutande av de tidiga födelsekohorterna. Vi förväntar oss inte att obalansen i data-materialet har haft någon större påverkan på våra resultat eftersom de för vår undersökning relevanta händelserna i individernas liv oftast hade inträffat före 30-årsåldern; vid cirka 30 år hade till exempel 80 procent av ungdomarna flyttat från föräldrahemmet (se diagram 6.3).

Institutioner och sociala normer

Vägen till vuxenlivet har studerats av sociologer vad gäller tiden efter andra världskriget och av historiedemografer vad gäller det förindustriella samhället.⁴ Den period som vi studerar, 1915–1943, ligger däremellan, och vi är intresserade av att ta reda på i vad mån övergången till vuxenlivet styrdes av det äldre samhällets institutioner och normer respektive av nya sociala normer som pekade fram mot det moderna mönstret.

Flera äldre institutioner kan ha påverkat vägen till vuxenlivet ännu i början av 1900-talet. I en berömd artikel lanserade demografen John Hajnal tesen att det finns ett speciellt europeiskt giftermålsmönster: sena giftermål och en stor andel ogifta vuxna, speciellt bland kvinnor.⁵ Detta mönster, menade Hajnal, har funnits i Europa väster om en linje från Trieste till Petrograd och skiljer sig från giftermålsmönstret i stora delar av övriga världen, där man har gift sig vid lägre ålder och där så gott som alla har gift sig. Sverige har uppfyllt kriterierna för det västeuropeiska giftermålsmönstret sedan åtminstone 1700-talet, med en genomsnittlig giftermålsålder på cirka 28 år för män och 26 år för kvinnor samt en tiondel av männen som förblivit ogifta och en femtedel av kvinnorna.⁶

Giftermålsmönstret har bestått därför att det funnits sociala åldersnormer som har styrt när det är lämpligt att gifta sig. Mönstret har hängt samman med att det äldre samhället kännetecknades av knapphet på jord och med att giftermålen påverkades av normer som rörde hushållsformering, pensionering och institutionen med att ungdomar flyttade hemifrån för att bo och tjäna i ett annat hushåll.

I Sverige liksom i stora delar av nordvästra Europa har par som ingått äktenskap förväntats bilda egna hushåll. Den högre giftermålsåldern förklaras därför ibland med att ungdomar var tvungna att arbeta en tid för att spara ihop till husgeråd, redskap, linne, möbler och annat som behövdes i det nya hushållet. I besuttna familjer har giftermålet ibland underlättats genom att ett föräldrapar trätt tillbaka och överlätit gården till ett barn som skulle gifta sig, vanligen äldste

sonen, i utbyte mot mat och logi i ett eget hus för resten av livet (så kallat undantagskontrakt).⁷

Att lämna föräldrahemmet för att arbeta i ett annat hushåll, så kallad livscykeljänst (*life cycle service*), har gamla anor i västra Europa inklusive Sverige.⁸ I städerna kunde det röra sig om en lärlingsplats inom hantverk eller hushållsarbete, på landsbygden om en tjänst som piga eller dräng i jordbruket. Inom jordbruket tillämpades i allmänhet årsanställning för tjänstefolket och det var vanligt att pigor och drängar cirkulerade mellan olika bondehushåll eller gods i en region. Begreppet ”livscykeljänst” syftar på att dessa anställningar var avsedda för yngre ogifta personer under en speciell fas i livet: från tonåren, eller ibland tidigare, tills de gifte sig.⁹ Då hade lärlingen blivit gesäll och kunde bli mästare, och drängar och pigor kunde skaffa sig en egen gård eller ett torp eller ta anställning som lantarbetare.

Sociala normer, såväl kyrkliga som sekulära, har traditionellt föreskrivit barnafödande inom äktenskapet, men det har funnits en tolerans för utomäktenskapliga födslar om de följts av giftermål.¹⁰ Det hänger ihop med den starka ställning som trolovningsinstitutionen haft i Sverige, där löftet om giftermål sågs som bindande. Trolovningsbarn ärvde sin far även om trolovningen brutits. Många av de barn som föddes utom äktenskapet var trolovningsbarn och blev legitima när föräldrarna gifte sig. Det moderna samhällets framväxt innebar mindre social kontroll och nya normer för samlevnad.

Den stora majoriteten av barnen i det äldre samhället var födda inom äktenskapet – under folkräkningsåren 1870, 1880, 1890 och 1900 var andelen i genomsnitt 91 procent. Andelen utomäktenskapligt födda barn var större i städerna (20 procent), och allra störst i Stockholms stad (32 procent); ”Stockholmsäktenskap” kom att beteckna en modern familjeform med samboende och barnafödande utan giftermål.¹¹ I Göteborg, där statskyrkan hade en starkare ställning än i östra Sverige och där familjebanden och föräldraauktoriteten var mer utpräglade, var dock andelen utomäktenskapligt födda barn något lägre än genomsnittet för städerna, 18 procent.¹²

Utbildning i det äldre samhället skedde i första hand i form av yrkespraktik, i hemmet eller i ett annat hushåll som lärling, dräng

eller piga. Grundläggande färdigheter i att läsa, skriva och räkna fick man i hemmet och i folkskolan. Folkskolereformen 1842 ledde till att det inrättades fler skolor och successivt förlängd skoltid. Under vår undersökningsperiod var folkskolan sexårig. Barn började vanligtvis skolan det år de fyllde sju, och följaktligen var grundskolan avslutad vid 12–13 års ålder. Det fanns möjlighet att fortsätta ett sjunde år i folkskolan som en förberedelse för att läsa på läroverk, men det var få som utnyttjade denna möjlighet. Ännu färre gick vidare till högre studier.¹³

De nämnda institutionerna (livscykeljänst, sena giftermål, bildande av ett nytt hushåll efter giftermål och undantagskontrakt) grep in i varandra och skapade tillsammans ett funktionellt system som täckte hela den mänskliga livscykeln. Den stiliserade bilden är följande: När man gick i folkskolan bodde man kvar hos föräldrarna och utförde mindre arbetsuppgifter i hushållet. Som tonåring förväntades man göra större arbetsinsatser i föräldrarnas hushåll om det var en produktionsenhet, till exempel ett familj jordbruk eller ett familjeföretag, eller börja arbeta utanför hushållet. Livet som livscykeljänare (dräng, piga, lärling) fortgick tills man gifte sig i åldern 25–30 år. När man gifte sig var föräldrarna 55–60 år och på väg att pensioneras. Besuttna bönder och landbor/torpare kunde överlåta gården/torpet på ett av barnen. De som inte kunde överta jord och bostad från något av föräldraren fick vänta längre innan de kunde gifta sig. Barn föddes i allmänhet inom äktenskapet.

Industrialiseringen och det moderna samhällets framväxt under 1900-talet förändrade förutsättningarna. Institutionen med livscykeljänst som dräng, piga, eller lärling med kost och logi i arbetsgivarens hushåll försvann gradvis i och med jordbrukets mekanisering och hantverkets tillbakagång och ersattes av nya utbildnings- och anställningsmöjligheter för ungdomar. De pigor som fanns kvar sysslade alltmer sällan med livsmedelsproduktion på landsbygden utan utförde hushållstjänster i urbana miljöer; många hade eget boende eller var inneboende hos någon annan än arbetsgivaren. I Göteborg under den period vi studerar användes i mantalslängderna

inte titeln ”piga”, utan ”tjänarinna” eller mer specifika beteckningar som ”barnflicka”.

Hushållet, som i det äldre samhället var en enhet för produktion, konsumtion och försäkring där hela familjen engagerades, blev under 1900-talet alltmer en renodlad konsumtionsenhet. Man arbetade borta och åt och sov hemma. Med denna förändring förstärktes mannens roll som familjeförsörjare och den gifta kvinnans roll som husmor.

I hushållet omfördelades resurser, till exempel från föräldrarna till barnen när de var små. I takt med att barnen började arbeta kunde de bidra till hushållets inkomster. Vuxna barn i och utanför hushållet bidrog med pengar och hushållstjänster när föräldrarna blev gamla och inte kunde upprätthålla hushållet på egen hand. I det moderna samhället sker också en resursöverföring från föräldrarna till barnens utbildningskostnader. Offentliga och privata försäkringssystem har succesivt övertagit en del av hushållets inkomstutjämnande funktioner, till exempel genom ålderspension, arbetslöshetsförsäkring och socialbidrag.

Även när det gäller boendet har det skett en förändring. I det äldre samhället var alternativen till att bo som ogift i föräldrarnas hushåll främst att gifta sig och ha ett eget hushåll eller att som ogift vara inneboende i ett annat hushåll. Idag finns andra alternativ, till exempel att bo i ett ensamhushåll, att som ogift vara sammanboende med sin partner med eller utan barn eller att bo i ett enföräldershushåll.

Utbredningen av samboförhållanden tyder på att det under 1900-talet skett stora förändringar i den sociala normen för föräldraskap och barnafödande. Det förändrade mönstret för utflyttning från föräldrahemmet är förmodligen inte följderna av förändrade normer när det gäller utflyttning i sig utan av större ekonomiskt utrymme och förändrade normer för hushållsbildning. Beträffande de sociala normerna rörande den lämpliga giftermålsåldern är det uppenbart att det europeiska mönstret med sena giftermål levde kvar under den första hälften av 1900-talet.

I vilken utsträckning påverkade dessa olika förändringstendenser ungdomars väg in i vuxenlivet under första hälften av 1900-talet? Det är den fråga vi ställer oss i detta kapitel.

Skolutbildning

Skolplikten innebar under undersökningsperioden sex års folkskola med start vid sju års ålder, med möjlighet att läsa ytterligare ett år som förberedelse för läroverksstudier. Av de elever som gick i skolan i Göteborg 1938 gick cirka en femtedel i läroverk eller annan högre utbildning.¹⁴

En titel som förekommer i mantalslängderna är ”studerande” med olika bestämmningar. I vårt urval av 1 055 personer över 16 år betecknas 8 procent (84 personer i 104 observationer) som studerande. Det är troligt att det bland dem som inte studerade i åldern 16–19 år fanns några som hade studerat i åldern 14–15 år, varför andelen som någonsin studerat efter folkskolan bör vara högre än 8 procent.

Bland de studerande fanns mer än dubbelt så många män som kvinnor. Omkring 70 procent av de kvinnor som titulerades studerande var i åldern 16–18 år, det vill säga gick på läroverk eller en skolutbildning på motsvarande nivå. Av de studerande männen var 40 procent mellan 16 och 18 år. Mäns studier gick alltså högre upp i åldern, vilket tyder på att det rörde sig om yrkesutbildning eller högre teoretisk utbildning. Några specificeringar av studerandetiteln styrker detta, till exempel ”tekn studerande”, ”med studerande”, ”fil studerande”, ”ekon studerande” och ”merk studerande”. Bland kvinnorna förekom endast ”fil kand” som en indikator om att det rörde sig om högre utbildning.

Av de personer som betecknades som studerande bodde den stora majoriteten i föräldrahemmet: 85 procent av männen och 95 procent av kvinnorna. Återstoden var inneboende i andra hushåll. Av dessa var hälften födda i Göteborg och resten i andra svenska orter eller utomlands. Man kan förmoda att det i den senare gruppen fanns många som flyttat ensamma till Göteborg för att studera. Gruppen som studerade var fortfarande så liten vid denna tid att de inflyttade studenterna, till skillnad från idag, inte gjorde någon större skillnad för inflyttningen till Göteborg i stort.

För de ungdomar som bodde kvar i föräldrahemmet när de studerade har vi undersökt faderns socioekonomiska status och inkomstnivå

Tabell 6.2. Andelen studerande efter föräldrarnas socioekonomiska status, Göteborg 1915–1943 (procent). Anm: Inflyttade individer för vilka uppgift om föräldrarnas yrke saknas har uteslutits. Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Föräldrarnas socioekonomiska status	Män	Kvinnor
Högre/lägre företagsledning eller professionsutövande	73	69
Kontorsarbete, försäljningsarbete, arbetsledning, yrkesarbete	23	19
Okvalificerat eller lågt kvalificerat arbete	5	12
Summa	100	100
N	40	26

(eller moderns, om fadern saknades i hushållet). I källan finns inga uppgifter om föräldrarnas utbildning, men vi har använt yrkestitlar som en indikator på kvalifikationsnivå. Vi har klassat faderns yrkestitel enligt HISCO-systemet och sammanfört HISCO-koderna till HISCLASS-grupperingar.¹⁵ Eftersom antalet studerande var så litet slog vi samman HISCLASS-grupperna till tre större grupper: hög, medelhög och låg socioekonomisk status.¹⁶

Gruppen med högst socioekonomisk status bestod av personer som innehade högre eller lägre företagsledande positioner eller professionell utbildning och titulerades till exempel ”direktör”, ”inspektör”, ”avdelningschef”, ”byggmästare”, ”civilingenjör” och ”köpman”. Som framgår av tabell 6.2 hade omkring 70 procent av de studerande denna bakgrund. Andelen från högstatusgruppen var något större för män än för kvinnor. Mellangruppen bestod av personer som arbetade på kontor eller med försäljning, eller var förmän eller yrkesutbildade arbetare. Exempel på yrkestitlar är ”kontorist”, ”lokförare”, ”snickare” och ”typograf”. Gruppen med lägst socioekonomisk status bestod av personer med okvalificerat eller lågt kvalificerat arbete, med yrkestitlar som till exempel ”grovarbetare”, ”lagerbiträden” och ”fabriksarbetare”. Få studerande hade denna bakgrund.

Mantalslängderna innehåller förutom yrkestitlar också uppgifter om faderns och moderns inkomster. Vi beräknade föräldrarnas genomsnittliga realinkomst för de tre socioekonomiska grupperna, och för att kunna jämföra inkomstnivån mellan olika panelår skapade vi ett realinkomstindex genom att dividera inkomsterna med

Tabell 6.3. Relativ realinkomst för föräldrar till studerande, Göteborg 1915–1943. Anm: Genomsnitt av föräldrarnas inkomster vid alla panelår i 1914 års prisnivå. Index mellangruppen = 1,00. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Föräldrarnas relativa realinkomstnivå	Män	Kvinnor
Högre/lägre företagsledning eller professionsutövande	1,79	2,28
Kontorsarbete, försäljningsarbete, arbetsledning, yrkesarbete	1,00	1,00
Okvalificerat eller lågt kvalificerat arbete	0,96	1,01
N	50	29

konsumentprisindex med 1914 års prisnivå som bas. Tabell 6.3 visar att det inte fanns några inkomstskillnader mellan de två lägsta grupperna, medan föräldrar i den högre socioekonomiska gruppen tjänade dubbelt så mycket.

Sammantaget pekar detta på att de ungdomar som läste vidare efter den obligatoriska folkskolan var en starkt selekterad grupp huvudsakligen med en bakgrund där föräldrarna hade bättre utbildning, tydligare yrkeskarriärer och högre inkomster. Drygt 70 procent av de studerande kom från den högre socialgruppen, att jämföra med 20–25 procent av populationen i vår undersökning. Det var möjligt att studera vidare efter folkskolan även om man kom från en familj som saknade utbildningstraditioner och hade lägre inkomster, men denna grupp var klart underrepresenterad. Andelen som kom från arbetarhem utan studietraditioner uppgick till 5–10 procent av de studerande ungdomarna, vilket kan jämföras med att omkring 40 procent av ungdomarna i Göteborg hade denna bakgrund.

Eget jobb och egen inkomst

Av de 1 055 ungdomar som ingår i studien hade 150 redan flyttat hemifrån när de var 16–19 år, medan 905 bodde kvar i föräldrahemmet. Det fanns studerande i båda grupperna, men genusskillnaden var tydlig. För män var andelen studerande lika stor bland dem som flyttat hemifrån som bland dem som bodde kvar i föräldrahemmet. För kvinnor förefaller det ha varit mindre vanligt att flytta hemifrån i samband med studier (se tabell 6.4).

Bild 6.1. Cykelbud anställd vid Kustens Bud underhåller sin cykel på Karl Johansgatan i Majornas 2:a rote. Foto: okänd, Göteborgs stadsmuseum.

Bland dem som flyttat hemifrån var det betydligt fler som hade en yrkestitel i mantalslängden än som betecknades som studerande: 83 procent av männen och 92 procent av kvinnorna. Bland dem som bodde hemma hade 65 respektive 49 procent en yrkestitel. Det var också fler i den manliga gruppen som hade en taxeringsbar inkomst, och deras genomsnittliga inkomst var högre (se tabell 6.5).

De ungdomar som hade flyttat hemifrån hade alltså i högre utsträckning än de hemmaboende skaffat sig en anställning och inkomst. Vi bör betänka att det i gruppen tidiga flyttare ingick förhållandevis många ungdomar som hade bott i någon grannkommun och lämnat föräldrahemmet för att arbeta i Göteborg, till exempel i industrin om de var män eller som tjänarinnor om de var kvinnor.

Mer än hälften av de kvinnor som vid 16–19 års ålder hade flyttat hemifrån arbetade som tjänarinnor och var inhysta i arbetsgivarens hushåll. De återvände efter kort tid till hemorten, men registrerades i mantalslängden i Göteborg medan de var bosatta i staden. Dessa kvinnliga tjänare följde ett äldre agrart mönster där man lämnade föräldrahemmet tidigt för att under några år arbeta som tjänarinna

Tabell 6.4. Boendeförhållanden för ungdomar 16–19 år efter titel, Göteborg 1915–1943 (procent). Anm: Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Titel	I föräldrarnas hushåll		Ej i föräldrarnas hushåll	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Studerande	8	5	9	1
Yrkestitel	65	49	83	92
Uppgift saknas	26	46	7	7
Summa	100	100	100	100
N	444	461	54	96

Tabell 6.5. Real arbetsinkomst för ungdomar 16–19 år efter kön och boende, Göteborg 1915–1943. Anm: Arbetsinkomst i 1914 års prisnivå. Den genomsnittliga arbetsinkomsten beräknad som medelvärdet för individer med arbetsinkomst. Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Real arbetsinkomst	I föräldrarnas hushåll		Ej i föräldrarnas hushåll	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Saknar taxeringsbar inkomst (%)	43	56	41	45
Genomsnittlig årlig arbetsinkomst (kronor)	754	616	871	626

Tabell 6.6. Andel ungdomar 16–19 år efter födelseort och boende, Göteborg 1915–1943 (procent). Anm: Personer utan angiven födelseort i mantalslängden har vi räknat som födda utanför Göteborg. Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Födelseort	I föräldrarnas hushåll		Lämnat föräldrarnas hushåll	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Göteborg	79	81	56	21
Ej Göteborg	21	19	44	79
Summa	100	100	100	100

i ett annat hushåll, varefter man gifte sig och bildade ett eget hushåll. Bland de ungdomar i åldern 16–19 år i vårt material som var födda i Göteborg finner vi inget motsvarande mönster; väldigt få av de unga kvinnorna arbetade som tjänarinnor inneboende hos arbetsgivaren.

Bland ungdomar 16–19 år var det mycket vanligare att ha lämnat föräldrahemmet om man inte var född i Göteborg jämfört med om

man var infödd göteborgare. Bland män var det dubbelt så vanligt och bland kvinnor hela tio gånger vanligare. Bakom detta extrema tal ligger förstås inströmningen till Göteborg av unga kvinnor som arbetade som tjänarinnor under en kortare period.

För att undersöka ungdomarnas väg ut i arbetslivet har vi använt två mått på socioekonomisk status och mobilitet: typen av yrkestitel och relativ inkomstnivå. Utifrån yrkestitlarna i mantalslängderna har vi delat in vår population i tre kategorier: utan yrkestitel ("uppgift saknas"), ungdomstitel och vuxentitel. Ungdomstitlar är sådana som signalerar ungdom, till exempel "pojke", "gosse", "aspirant", "lärling", "bud", "elev", "volontär", "lärflicka", "tjänarinna" och "jungfru". Vuxentitlar indikerar att personen hade ett reguljärt vuxenjobb.

I några fall var det svårt att bestämma om en yrkestitel signalerade ungdomlighet eller inte, till exempel "biträde" och tillägget "extra". Vi bestämde oss för att klassa biträden och extrapersonal som vuxenjobb. I många fall användes "biträde" som en yrkesbeteckning för ungdomar men den var också vanlig bland vuxna och välbetalda arbetare. Medelåldern för biträden i datasetet var 22 år för både män och kvinnor. Både äldre och ungdomar kunde också ha extraordinarie anställningar.

Vid klassificeringen har vi bortsett från om personen inte längre var aktiv i yrket i fråga ("före detta") och låtit det tidigare yrket bestämma den socioekonomiska statusen tills det ersätts av ett nytt. Titlar som inte anger något yrke, till exempel "fru", har vi kodat som att uppgift saknas.

För att undersöka arbetsinkomster delade vi in ungdomspopulationen i tre kategorier: personer utan inkomst i mantalslängderna, personer med låg inkomst (motsvarande inkomsterna för den fattigaste tiondelen av personer av samma kön i åldern 20–65 år, för kvinnor endast ogifta) och personer med högre inkomst.¹⁷ Vi antog att ungdomar som tjänade mer än den fattigaste tiondelen av den vuxna befolkningen hade tillräckliga resurser för att försörja sig själva och bilda familj och hushåll.

Tabellerna 6.7 och 6.8 visar relationen mellan yrkestyp och inkomstnivå. För 19 procent av männen och 34 procent av kvinnorna

Tabell 6.7. Socioekonomisk status efter ålder, män 16–35 år, Göteborg 1915–1943 (procent). Anm: Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Socioekonomisk status	16–19	20–23	24–27	28–31	32–35
Ingen yrkestitel, ingen inkomst	19	9	5	4	5
Ingen yrkestitel, låg inkomst	4	3		0	1
Ingen yrkestitel, hög inkomst	1	2	2	2	
Ungdomstitel, ingen inkomst	15	7	2		
Ungdomstitel, låg inkomst	15	3	0		
Ungdomstitel, hög inkomst	2	2	0		
Vuxentitel, ingen inkomst	8	11	11	10	8
Vuxentitel, låg inkomst	20	21	8	5	5
Vuxentitel, hög inkomst	15	43	71	78	80
Summa	100	100	100	100	100
N	498	378	293	208	149

Tabell 6.8. Socioekonomisk status efter ålder, kvinnor 16–35 år, Göteborg 1915–1943 (procent). Anm: Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Socioekonomisk status	16–19	20–23	24–27	28–31	32–35
Ingen yrkestitel, ingen inkomst	34	20	35	49	52
Ingen yrkestitel, låg inkomst	3	3	2	8	11
Ingen yrkestitel, hög inkomst	3	4	7	4	4
Ungdomstitel, ingen inkomst	8	2	1	0	1
Ungdomstitel, låg inkomst	3				
Ungdomstitel, hög inkomst	1	2	1	0	
Vuxentitel, ingen inkomst	12	8	3	4	3
Vuxentitel, låg inkomst	13	7	3	2	4
Vuxentitel, hög inkomst	24	53	47	32	26
Summa	100	100	100	100	100
N	557	408	289	210	137

i åldern 16–19 år saknas både yrkestitel och inkomstuppgift i mantalslängden. Det utesluter dock inte att de hade jobbat under året eller haft inkomster under taxeringsgränsen, eftersom det fanns en nedre gräns för inkomsttaxering: 800 kronor 1915, 600 kronor 1919–1943. Vi talar här alltså om personer med mycket låga eller inga inkomster.

För omkring 30 procent av männen i åldern 16–19 år angavs en ungdomstitel och låg eller ingen taxeringsbar inkomst, och en lika stor andel hade vuxentitlar med låg eller ingen inkomst. Kvinnorna uppvisade ett annorlunda mönster: en betydligt mindre andel av dem hade ungdomstitlar och en större andel hade vuxenjobb som gav högre inkomster. Skillnaden mellan unga och vuxna när det gällde yrkestitel och inkomst var alltså mindre bland kvinnor än bland män.

Skillnaden mellan könen blir tydlig när man följer individerna över livscykeln, det vill säga mellan olika panelår. Bland männen var det en relativt stor andel som hade ungdomstitlar i unga år, men successivt övergick de till vuxentitlar med högre lön. I åldersgruppen 24–27 år hade närmare 90 procent av männen vuxenjobb och 70 procent hade högre arbetsinkomster, en andel som uppgick till 80–85 procent bland dem som var ännu äldre. För kvinnor såg mönstret annorlunda ut: färre hade vad vi betecknar som ungdomstitlar och fler hade vuxentitlar med högre inkomster jämfört med ungdomar. Bland kvinnorna i åldern 20–23 år saknade 20 procent uppgifter om yrke och inkomst, en andel som i högre åldersgrupper växte till omkring 50 procent. Därtill kom cirka 10 procent som hade så låg arbetsinkomst att det knappast kan ha rört sig om heltidsarbete. Det kvinnliga mönstret berodde på att gifta kvinnor lämnade yrkeslivet när de fick barn.

Diagram 6.1 visar sambandet mellan arbetsinkomst och ålder för män och kvinnor. Medan mäns arbetsinkomster ökade mer eller mindre linjärt tills de var i 30-årsåldern, planade kvinnors inkomst ut mycket tidigare, redan i 25-årsåldern. Skillnaderna mellan mäns och kvinnors arbetsinkomster var som minst under ungdomstiden (se diagram 6.2). Då tjänade kvinnorna drygt 80 procent av vad männen tjänade, vilket förklaras av att de i högre grad än männen i den åldern hade reguljära vuxenjobb.

Olikheten i inkomstökningstakt ledde med tiden till att kvinnornas relativa arbetsinkomster sjönk till cirka hälften av männens. En tänkbar förklaring är att det var vanligare att män under ungdomsfasen satsade på utbildning och yrkeskarriär, vilket gav avkastning senare i livet. Vi har redan behandlat könsskillnaden när det gäller högre

Diagram 6.1. Real arbetsinkomst efter kön och ålder, Göteborg 1915–1943 (kronor i 1914 års prisnivå). Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

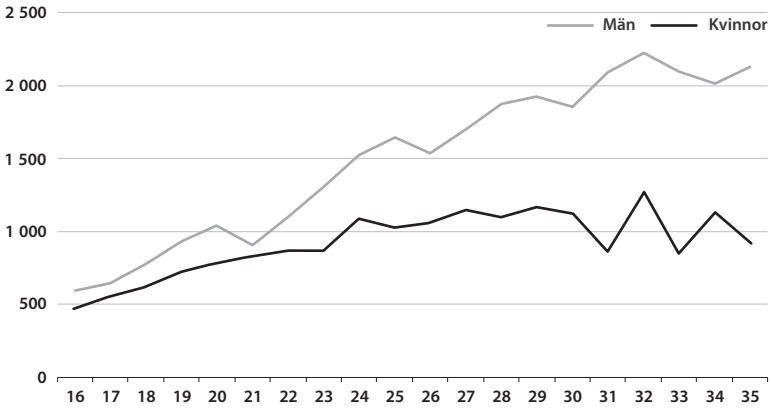
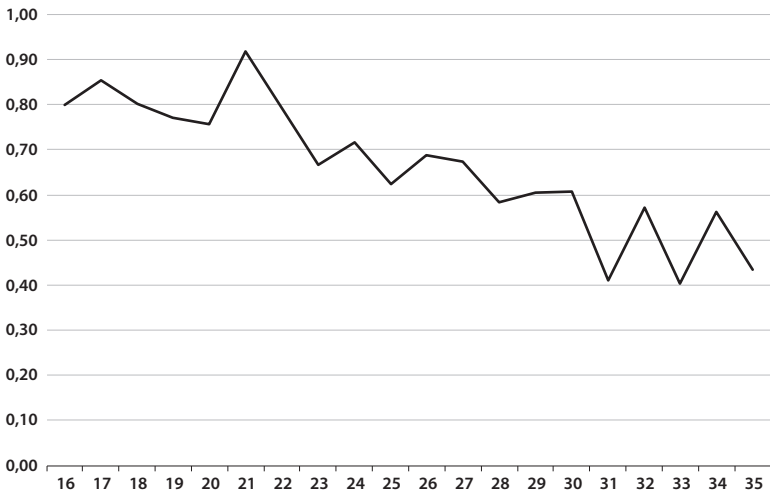

Diagram 6.2. Kvinnors reala arbetsinkomst jämfört med mäns i olika åldrar, Göteborg 1915–1943. Anm: Genomsnittliga kvinnliga reala arbetsinkomsten dividerat med genomsnittliga manliga reala arbetsinkomsten. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

studier. Även i hantverksyrken och inom handel och bankväsende fanns interna meriteringsystem och utbildningen var en investering för högre lön i framtiden. För kvinnor var investeringsfasen i yrkes-

livet kortare eftersom det var vanligt att de lämnade arbetsmarknaden i samband med att de gifte sig och fick barn. Kvinnojobben var dessutom ofta okvalificerade och på kvinnoarbetsplatserna saknades interna karriärmöjligheter.

Sammanfattningsvis var eget jobb och egen inkomst en viktig markör för övergången från barndom till vuxendom. För män gick vägen till vuxenlivet via särskilda ungdomsjobb och lägre inkomster till en början, och en bit in på 20-årsåldern övergick de till regelbundna och högre inkomster som räckte för att försörja en familj. Kvinnornas väg såg annorlunda ut. I de lägre åldersgrupperna var det en stor andel som sökte sig till jobb som gav goda arbetsinkomster, men stigande ålder, giftermål och barnafödande tenderade att få kvinnorna att lämna yrkeslivet. I den mån de senare i livet, till exempel som änkor, kom tillbaka i arbetslivet var det på en mycket lägre inkomstnivå.

Man från Lindholmen minns sina första jobb

Mitt första jobb var hos en grönsakshandlare på Aschebergsgatan. Men jag orka inte med det mer än fjorton dagar. Han hade inte så mycket som en handkärra så jag fick släpa de stora skäppekorgarna på spårvagnen. Jag orka inte bära dem så jag fick släpa dem efter mig. Men det värsta var att gubben var väldigt förtjust i öl och det fick jag hämta på Münchens bryggeri som låg på Sprängkullsgatan. Jag var bland annat på de stora hotellen och lämna varor. En gång fråga de mig på Grand om jag ville ha arbete där. Jag skulle hjälpa till med allt möjligt. Jag skulle servera på rummen, springa ärenden åt gästerna osv. Jag hade ingen lön och fick dessutom betala 20 öre per dag för en cykel som jag fick låna på hotellet.

Det var en lång arbetstid. Ingen dag under 11 timmar. Där höll jag på till juni 1914. Då förändrades allt. Eftersom de flesta som bott där var yankar, tyskar och engelsmän så blev de borta när kriget börja. (Nilsson 1979, s 199)

Det är oklart exakt hur gammal berättaren i detta exempel var när han fick sitt första jobb. Vi vet att han var född 1901 på Lindholmen, och det framgår tydligt av berättelsen att det andra jobbet, på hotell Grand, avslutades i samband med första världskrigets utbrott. Då var berättaren omkring 13 år.

Kvinna från Annedal minns sina första jobb

Vid sidan av textilindustrin och husligt arbete erbjöd livsmedelsindustrin sysselsättningstillfällen för kvinnor. I detta exempel blickar en kvinna född 1902 i Annedal tillbaka på sina första anställningar:

När jag var tretton år börja jag arbeta i ett bageri. Först på morronen fick jag smörja plåtar. Efter det fick jag skära skorpor. När brödet var färdigt fick jag gå ut med det i stora korgar. Det var jobbigt. Jag hade åtta kunder uppe vid vattentornet i Landala och eftersom bagerier låg vid Brunnsgratan var det lång väg att gå. Och även upp till Fjällgatan där bageriidkerskan var med i en loge som hade sina sammankomster på lördagarna. Men det värsta var att jag inte fick lämna brödet utan att jag fick kuponger. Det var viktigare med kuponger än med pengar. Så det kunde hända att jag fick ta brödet med mig tillbaka och gå dit dagen efter. Jag hade en lön av 8 kronor i veckan.

Efter det fick jag arbeta i ett charkuteri. Då skulle jag bland annat till restaurang Henriksberg och leverera korgv. Jag hade en stor korg med mig varje torsdag. Korgen var ju tung så jag ville inte åka ända upp till Stigbergstorget och gå tillbaka, så jag hoppa alltid av i farten alldeles utanför Henriksberg. Spårvagnen gick ju långsamt där, så det var inte så farligt.

Efter det börja jag arbeta på Hasselblads fotografiska. Det var en väldigt fin arbetsplats. Fina kamrater. Där blev jag kvar tills jag gifte mig och jag har ofta längtat tillbaka. (Nilsson 1979, s 203)

Flytten från föräldrahemmet

En viktig händelse på vägen mot att bli vuxen är att flytta från föräldrahemmet. Forskare som har studerat detta i historiska och moderna populationer har undersökt den genomsnittliga åldern när ungdomar flyttar hemifrån, hur koncentrerad processen är till ett visst åldersspann, hur flytten är kopplad till olika tillgängliga boendalternativ och till andra övergångsmarkörer som giftermål, samt skillnader beroende på kön, socialgrupp och familjeförhållanden.¹⁸

Inledningsvis undersökte vi det allmänna mönstret för hela ungdomspopulationen, det vill säga de 1 055 ungdomar som bodde i Göteborg vid åldern 16–19 år under något eller några av panelåren. Den genomsnittliga åldern då ungdomar flyttade hemifrån var 23–25

Tabell 6.9. Genomsnittlig ålder vid flytt från föräldrahemmet, Göteborg 1915–1943. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Mått	Bodde i föräldrarnas hushåll i åldern 16–19 år		Samtliga	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Medelvärde	25,0	23,6	23,8	22,3
Median	23,3	22,6	22,6	20,4
N	197	200	251	296

år för män och 20–24 år för kvinnor, beroende på vilket centralmått som används och vilken population som studeras (se tabell 6.9). Åldern vid flytten från föräldrahemmet har vi beräknat till personens ålder vid det första panelår då personen inte bodde med föräldrarna minus 2 år (det vill säga vi antog att flytten skedde mittemellan panelåren).

Populationen ”samtliga” i tabellen inkluderar personer som i åldern 16–19 år redan hade flyttat hemifrån och bygger på antagandet att deras flyttningsålder var jämnt fördelad mellan åldersåren 16, 17, 18 och 19, vilket troligen leder till en viss underskattning av den genomsnittliga utflyttningsåldern. För detta talar även det faktum att en stor andel av de ungdomar som redan hade flyttat hemifrån var inflyttade från orter i övriga landet och var en självselektad grupp vars flyttningsmönster inte nödvändigtvis stämde med den infödda befolkningens.

Den genomsnittliga åldern för att flytta hemifrån ger endast en grov bild och bör kompletteras med en studie av flyttarnas fördelning efter ålder. Diagram 6.3 visar hur stor andel av ungdomspopulationen som bodde i föräldrarnas hushåll i olika åldersspann. För personer som flyttat hemifrån i åldern 16–19 år har vi antagit att deras flyttningsåldrar var jämnt fördelade mellan åldersåren 16, 17, 18 och 19 år.

Ett problem med att beräkna andelen ungdomar i olika åldrar som bodde kvar i föräldrahemmet är att det fanns en grupp som varken flyttade hemifrån eller bodde kvar med föräldrarna på en adress i Göteborg, nämligen de som flyttade tillsammans med föräldrarna eller ensamma till en adress utanför Göteborg. Andelen kvarboende har räknats ut som antalet individer som bodde i föräldrahemmet i

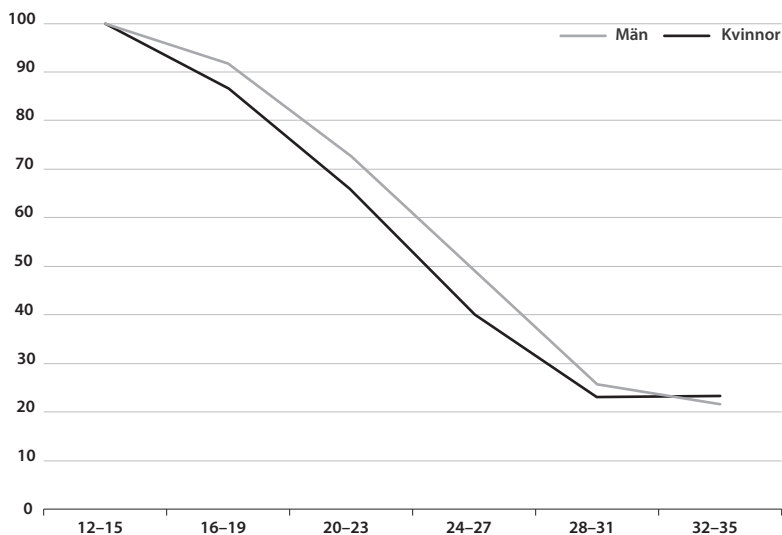
Bild 6.2. Gudrun Lembke och Carl Gustaf Rydelius vigdes i Göteborg 1939, när båda var 30 år. Bröllopsfotot togs i familjen Lembkes hem på Högåsgatan i Lorensberg. Makarna ingår inte i studiepopulationen för denna bok. Foto: okänd, Jönköpings läns museum.

åldern x - y år, dividerat med antalet individer som bodde i föräldrahemmet i åldern x - y år plus alla individer som någonsin flyttat från föräldrahemmet när de var i åldern x - y .

Av diagrammet framgår att flytten från föräldrahemmet ägde rum inom ett tämligen stort åldersintervall, från de sena tonåren till 30-årsåldern. De mest flyttningsintensiva åldersgrupperna var 20-27 år för kvinnor och 24-31 för män. Det stora åldersintervallet tyder på att det inte fanns utpräglade åldersnormer för flytten hemifrån i sig, utan att andra övergångsmarkörer och omständigheter påverkade när flytten blev av. Diagrammet visar att en relativt stor andel, cirka 20 procent, bodde med föräldrarna när de var i 30-årsåldern.

Eftersom vi hade tillgång till longitudinella individdata kunde vi undersöka vilka faktorer som påverkade benägenheten att flytta från föräldrahemmet. Vi utgick från ungdomspopulationen men uteslöt dels individer som i åldern 16-19 år redan hade flyttat hemifrån, dels individer som bara bodde i Göteborg vid ett enda panelår.

Diagram 6.3. Andel som bodde i föräldrarnas hushåll, Göteborg 1915–1943 (procent). Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Studiepopulationen bestod sålunda av 905 ungdomar, 444 män och 461 kvinnor, som var ogifta och bodde i föräldrahemmet när de var 16–19 år. Vi följde dem under de efterföljande panelåren till undersökningsperiodens slut 1943 eller tills de flyttade från föräldrahemmet, flyttade från Göteborg eller dog.

Flyttning definierade vi som övergången från att ha varit mantalskriven hos föräldrarna ett panelår (år 1) till att bo i ett annat hushåll följande panelår (år 4). Eftersom det exakta flyttningsdatumet inte framgick antog vi att flytten skedde mitt emellan de två panelåren. Bakgrundsvariablerna speglade förhållandena under år 1.

Tabell 6.10 visar vad som hände i populationen mellan panelår 1 och panelår 2. Det stora flertalet, 74 procent, stannade kvar i föräldrahemmet från ett panelår till nästa. Det ska tolkas som att det var normalt att bo kvar hemma i väntan på en anledning att flytta. Cirka en femtedel, 19 procent, flyttade hemifrån för att gifta sig, och 7 procent flyttade för att som ogifta bo i ett annat hushåll.

Tabell 6.10. Utveckling mellan två panelår, Göteborg 1915–1943 (procent). Anm: Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Utveckling	Män	Kvinnor	Samtliga
Bor kvar i föräldrahemmet	75	73	74
Flyttar från föräldrahemmet för att gifta sig	16	23	19
Flyttar från föräldrahemmet för att som ogift bo i ett annat hushåll	8	5	7
Summa	100	100	100
N	790	728	1 518

I och med att flytten från föräldrahemmet i de flesta fall var kopplad till giftermål påverkades flyttningsåldern av de sociala normerna för vad som var en lämplig giftermålsålder. I ungdomspopulationen var den genomsnittliga giftermålsåldern 29,5 år för män och 25,5 år för kvinnor. Det stämmer väl överens med snittåldern för Sverige som helhet under perioden 1915–1943: 29,3 för män och 26,5 för kvinnor.¹⁹

Nästan alla som flyttade hemifrån i samband med att de gifte sig hade ordnat en egen lägenhet. Mindre än en tiondel levde en tid som ogifta inneboende i ett annat hushåll. Det fanns i vår population även några personer som bodde kvar i föräldrahemmet efter giftermålet tillsammans med sin make/maka. Det var antingen en temporär lösning innan paret skaffade en egen lägenhet, eller så rörde det sig om att ett vuxet barn tog över rollen som hushållsföreståndare från en förälder.

En annan väg ut ur föräldrahemmet gick till boende som ogift i ett annat hushåll, ett alternativ för mindre än en tiondel av vår studiepopulation. De som tog denna rutt var vanligtvis förvärvsarbetande eller studerande som var inneboende hos en familj eller en änka. I mycket få fall flyttade de in i en arbetsgivares hushåll. Det var också möjligt att själv hyra en lägenhet som man delade med andra ogifta unga vuxna eller att upprätta ett ensamhushåll eller enföräldershushåll. I omkring hälften av fallen utgjorde etableringen av ett ensamhushåll ett steg i en giftermålsprocess, vilken fullbordades med att det gifta paret flyttade in i en gemensam lägenhet. Ogifta kvinnor som flyttade hemifrån till eget boende var ofta ensamföräldrar eller hade

en yrkeskarriär. Av de personer i vårt material som ogifta flyttade hemifrån till ett annat boende gifte sig två tredjedelar senare i livet.

Det övergripande mönstret var alltså att ungdomar bodde kvar hemma tills de gifte sig, då de flyttade till en egen lägenhet och bildade ett nytt hushåll tillsammans med sin partner. Det fanns också en grupp som lämnade föräldrahemmet som ogifta för att bo i ett annat hushåll, vanligtvis som inneboende. Vi ser en tydlig genusdimension i flyttningsmönstret: Kvinnor flyttade i genomsnitt hemifrån tidigare än män, vilket huvudsakligen berodde på att de gifte sig tidigare. Män var mer benägna än kvinnor att flytta hemifrån för att bli inneboende i ett annat hushåll.

Flyttningsmönstret bestämdes till stor del av äldre normer som föreskrev hög giftermålsålder och att det gifta paret skulle inrätta ett eget hushåll. Däremot finns föga stöd för att den gamla institutionen med livscykeljänst och att bo i arbetsgivarens hushåll skulle ha haft någon större betydelse i Göteborg under studieperioden. För såväl ungdomar som vuxna gällde att man bodde hemma och arbetade borta.

De viktigaste faktorerna som påverkade när ungdomar flyttade från föräldrahemmet var den unga personens egna resurser, föräldrahemmets inkomster, familjens sociala status och familjens sammansättning.²⁰ Att ha en inkomst som gjorde att man kunde klara sig utanför föräldrahushållet var en viktig förutsättning för att kunna flytta hemifrån i samband med giftermål, för både kvinnor och män. För kvinnor finns det även ett positivt samband mellan att ha ett jobb och egen inkomst och att som ogift flytta till annat boende (inneboende eller egen bostad), men inte för män. Föräldrahushållets inkomster (den sammantagna årsinkomsten för alla hushållsmedlemmarna) hade olika påverkan på flyttningsbenägenheten för män och kvinnor. Högre hushållsinkomster ökade sannolikheten för att söner flyttade hemifrån, medan lägre inkomster ökade sannolikheten för att döttrar gjorde det.

En annan faktor som påverkade när barn flyttade hemifrån var faderns utbildningsnivå. Det finns ett tydligt mönster: i familjer där faderns humankapital var lägre flyttade både söner och döttrar hemifrån tidigare för att gifta sig. Det stämmer med vad vi vet om

mönstret för giftermålsåldern i olika yrkesgrupper: barn till industriarbetare gifte sig tidigare än barn exempelvis till präster, officerare, fabriks- och handelsidkare.²¹ Döttrar i familjer där fadern hade högre kvalifikationer var mer benägna att flytta hemifrån för att bo i ett annat hushåll, till exempel i samband med studier.

Ungdomars benägenhet att flytta hemifrån påverkades slutligen av familjens sammansättning. Den ena förälderns frånfalle och förekomsten av minderåriga syskon i hushållet ökade de vuxna döttrarnas benägenhet att flytta hemifrån, vilket kan ha berott på att deras arbetsbörda i sådana hushåll var större än i hushåll med två föräldrar och utan små barn. Söner som hade minderåriga syskon i hushållet var tvärtom mindre benägna att flytta hemifrån. Möjligen speglar detta genusskillnader i hur män och kvinnor bidrog till hushållet: med hushållstjänster respektive med arbetsinkomster.

Avslutningsvis gjorde vi en specialstudie av de personer som bodde kvar i föräldrahemmet när de var över 35 år. Observera att detta alltså är personer födda 1896–1908. Det rörde sig om 35 ogifta personer. I 60 procent av fallen hade någon av föräldrarna dött, i övriga fall fanns båda föräldrarna i hushållet. Tio av personerna bodde ensamma med en eller båda av sina föräldrar, de övriga 25 hade även syskon i hushållet.

I hälften av fallen var urvalspersonen det äldsta syskonet av sitt kön, vilket tyder på att det fanns en social norm som föreskrev att äldsta barnet hade ett särskilt ansvar för att ta hand om föräldrarna men att söner respektive döttrar bidrog med olika saker till hushållet. Med reservation för att det rör sig om få fall föreföll söner bo kvar i föräldrahemmet om det var fadern som hade dött, medan döttrar oftare bodde kvar om det var modern som hade dött. Möjligen har detta mönster att göra med att faderns behov av hushållstjänster var större än moderns, medan modern om hon blev änka var i större behov av ekonomiskt stöd.

Det finns små skillnader mellan könen i hur mycket urvalspersonerna bidrog till föräldrahushållets ekonomi. I genomsnitt bidrog urvalspersonerna med drygt 40 procent av de totala hushållsinkomsterna, syskonen med något mindre och föräldrarna med cirka 20

Tabell 6.11. Gemensam realinkomst för gifta par, efter mannens ålder, Göteborg 1915–1943. Anm: "Samtliga" = genomsnittlig arbetsinkomst för gifta par med och utan inkomst. "Med arbetsinkomst" = genomsnittlig arbetsinkomst för gifta par med en taxerad arbetsinkomst på över o kronor. Index 40–44 år = 100. Källa: Totalpopulationen, GOPP.

Ålder	Samtliga	N	Med arbetsinkomst	N
40–44	100	1 505	100	1 154
45–49	105	1 336	107	1 004
50–54	93	1 135	101	796
55–59	68	930	82	592
60–64	57	762	77	437
65–69	39	588	64	275
70–74	26	352	60	118

procent. I hushåll där den ena föräldern var död var urvalspersonernas bidrag större, uppemot 50 procent av de totala hushållsinkomsterna.

Tabell 6.11 visar den genomsnittliga gemensamma arbetsinkomsten för gifta par uppdelat efter mannens ålder. Vi använde totalpopulationen i GOPP för att få ett bredare underlag för denna skattning; motsvarande beräkningar på ungdomspopulationen ger liknande men mer volatila resultat. Skattningen av arbetsinkomster är ett genomsnitt för perioden 1915–1943, och vi har justerat inkomsterna utifrån 1914 års prisnivå.

Som framgår av tabellen minskade inkomsten påtagligt med åldern. Pensionerade par som hade arbetsinkomster tjänade i genomsnitt omkring 60 procent av medelinkomsten för ett par i 40-årsåldern. Många par hade dock inga arbetsinkomster alls på äldre dagar, och räknar man in par utan arbetsinkomster var den genomsnittliga inkomstminskningen ännu större: ett par där mannen var 65 år eller äldre hade i snitt inkomster som motsvarade mellan en tredjedel och en fjärdedel av medelinkomsten för ett par i 40-årsåldern. Arrangemanget med vuxna ogifta barn som bodde med sina föräldrar gjorde det lättare att dela på resurser och kostnader. Barnen kunde bidra med omvårdnad och inkomster när föräldrarna blev äldre.

Bland de 35 personer som ingick i vår specialundersökning fanns enstaka exempel på att resurser överfördes från föräldrahushållet till

det vuxna barnet, men i sådana fall rörde det sig om personer som inte förväntades kunna bidra ekonomiskt, exempelvis på grund av sjukdom. Huvudregeln var att flera syskon bidrog till föräldrarnas försörjning på äldre dagar och sedvänjan att ogifta bodde kvar i föräldrahemmet möjliggjorde detta. Möjligen kan vi ur denna specialstudie också utläsa att förstfödda söner och döttrar hade ett särskilt ansvar och att änkor och änklingar förväntade sig olika slags insatser från söner och döttrar.

Giftermål, eget hushåll, första barnet

Med en studie av ungdomspopulationen uppdelad på olika åldersgrupper vill vi åskådliggöra de olika vägarna till vuxenlivet. I åldern 16–19 år var samtliga ogifta utan barn och de flesta bodde hos föräldrarna, dock hade 11 procent av männen och 17 procent av kvinnorna flyttat hemifrån. Till stor del bestod denna grupp av personer som hade sökt sig till Göteborg för att arbeta, till exempel som tjänarinnor. I högre åldersgrupper sjönk andelen ogifta boende i föräldrarnas hushåll, en utveckling som i stor utsträckning drevs av giftermålen. Ännu i 35-årsåldern var dock 17 procent av männen och 22 procent av kvinnorna ogifta och bodde i föräldrahemmet.²² Den höga andelen ligger väl i linje med Hajnals beskrivning av det europeiska giftermålsmönstret.²³

Andelen ogifta utan barn som var inneboende i ett annat hushåll ökade för män till åldern 24–27 år och avtog därefter. För kvinnor var andelen som störst i åldersgruppen 16–19 år. För både män och kvinnor ökade med åldern andelen som var gifta, som hade eget hushåll och som hade barn. I åldern 32–35 år var 68–69 procent gifta och hade bildat ett eget hushåll.

Det finns många möjliga vägar till vuxenlivet. Det framgår av det stora antalet rader i tabell 6.12 och 6.13, där varje rad motsvarar ett sätt att inleda sitt vuxenliv. Men det framgår också att det fanns ett tydligt mönster och starka förväntningar, egna och andras, på hur övergången till vuxenlivet skulle gå till. Både män och kvinnor bodde i föräldrarnas hushåll (eller inneboende hos någon annan) tills

Tabell 6.12. Familjestatus och typ av boende för män i åldern 16–35 år, Göteborg 1915–1943 (procent). Anm: Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Familjestatus	16–19	20–23	24–27	28–31	32–35
Ogift utan barn, i föräldrarnas hushåll	89	79	54	32	17
Ogift med barn, i föräldrarnas hushåll		2	1		1
Gift utan barn, i föräldrarnas hushåll			1		1
Gift med barn, i föräldrarnas hushåll					1
Ogift utan barn, inneboende i annat hushåll	11	12	13	8	6
Ogift med barn, inneboende i annat hushåll		1			
Gift utan barn, inneboende i annat hushåll		1	2	1	1
Gift med barn, inneboende i annat hushåll		1	2	2	6
Ogift utan barn, i eget hushåll		2	2	2	3
Ogift med barn, i eget hushåll				1	1
Gift utan barn, i eget hushåll		1	9	20	19
Gift med barn, i eget hushåll		2	16	31	45
Summa	100	100	100	100	100
N	498	378	293	208	149

de hade ett jobb med en inkomst som gjorde det möjligt att försörja sig själv och potentiellt en familj. Då gifte de sig och levde med eller utan barn i ett eget hushåll.

Övergångarna skedde vid olika åldrar för olika personer, men gruppen som avvek från mönstret var liten, mindre än 10 procent, bland både män och kvinnor. Vi kan bara spekulera kring varför det tidiga vuxenlivet fick ett annat förlopp för den gruppen och i vilken utsträckning det rörde sig om personliga val eller om oförutsedda händelser. Vad vi kan lära oss är att det var möjligt att på olika sätt avvika från det mönster som fanns. I praktiken var åldersspannet under vilket man gick från ungdom till vuxen ganska utsträckt.

Hur kom det första barnets födelse in i den kedja av händelser som utgjorde vägen från barndom till vuxenhet? I ungdomspopulationen finns cirka 660 observationer som indikerar att en individ hade ett barn (åldersgruppen 16–39 år). I de flesta fall kommer informationen direkt från mantalslängden, där det anges vilka personer som ingick

Tabell 6.13. Familjestatus och typ av boende för kvinnor i åldern 16–35 år, Göteborg 1915–1943 (procent). Anm: Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Familjestatus	16–19	20–23	24–27	28–31	32–35
Ogift utan barn, i föräldrarnas hushåll	83	68	41	26	22
Ogift med barn, i föräldrarnas hushåll		1	1	1	2
Gift utan barn, i föräldrarnas hushåll		1	1		1
Gift med barn, i föräldrarnas hushåll					
Ogift utan barn, inneboende i annat hushåll	16	10	7	4	2
Ogift med barn, inneboende i annat hushåll		2	1	1	1
Gift utan barn, inneboende i annat hushåll		1	2	1	1
Gift med barn, inneboende i annat hushåll		1	3	2	1
Ogift utan barn, i eget hushåll	1	2	1	2	1
Ogift med barn, i eget hushåll			1	1	
Gift utan barn, i eget hushåll		5	16	17	18
Gift med barn, i eget hushåll		8	26	45	50
Summa	100	100	100	100	100
N	557	408	289	210	137

i hushållet. Eftersom barn till ogifta kvinnor i allmänhet bodde med modern finns i materialet uppgifter om utomäktenskapliga barn som bodde tillsammans med sin mor. Dessutom finns uppgifter om män som fick ett utomäktenskapligt barn och ingick äktenskap med barnets mor efter födseln. För män som inte gifte sig med sitt utomäktenskapligt födda barns mor finns dock inga uppgifter om barnets existens i mantalslängderna, varför frekvensen av utomäktenskapliga barn är lägre för män än för kvinnor i källmaterialet.

Tabell 6.14 visar att i över 90 procent av alla observationer där ett barn förekom var den förälder som nämndes gift. De observationer där föräldern var ogift uppgick till 6 procent för män och 9 procent för kvinnor. Eftersom samma urvalsperson observeras vid flera panelår var antalet ogifta personer med barn ännu lägre än antalet observationer. En genomgång av materialet visar att det rörde sig om 34 personer, 14 män och 20 kvinnor. För att utforska vilken roll utomäktenskapliga födslar spelade, följde vi samtliga dessa individer över livscykeln.

Tabell 6.14. Andel observationer som indikerar att en individ hade barn, efter kön och civilstånd, Göteborg 1915–1943 (procent). Anm: Individer i åldern 16–39 år. Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Civilstånd	Män	Kvinnor
Ogift	6	9
Någonsin gift	94	91
Summa	100	100
N	287	375

Uppgifter om förhållanden efter undersökningsperiodens slut har vi hämtat ur *Sveriges dödbok*.

Sannolikheten för att en utomäktenskaplig graviditet skulle följas av ett giftermål kan bara studeras för kvinnor. Av de 20 kvinnor i materialet som födde utomäktenskapliga barn gifte sig efter en tid elva med barnets far, och ytterligare en med en man som förmodligen inte var barnets biologiske far. Några år efter undersökningsperiodens slut hade ytterligare tre kvinnor gift sig. Återstående fem kvinnor gifte sig aldrig utan levde ensamma med sina barn. Tre av dessa fick barn när de var äldre (29–32 år) och hade en stabil yrkesposition och inkomst.²⁴ En av dem adopterade ytterligare ett barn.

Som framgår av tabell 6.15 var föräldrar till utomäktenskapliga barn i regel unga: en dryg tredjedel var i åldern 16–19 år och hälften var under 23 år. Det ligger nära till hands att anta att det rörde sig om oplanerade graviditeter som ungdomarna haft svårt att möta med snabba giftermål och hushållsbildande. Endast en tredjedel av kvinnorna under 22 år bodde med föräldrarna, de flesta flyttade till eget boende tillsammans med barnet. Samtliga män under medianåldern 22 år fortsatte att bo i föräldrahemmet. Speciellt de yngre hade vad vi ovan har betecknat som ungdomsjobb med låg lön. I något fall var de arbetslösa. Män som hade fått utomäktenskapliga barn i ungdomen rörde sig gradvis mot att bilda familj. De gjorde yrkesmässig karriär och fick med tiden en högre inkomst, och när rätt förutsättningar skapats kunde de gifta sig och inrätta ett eget hushåll tillsammans med barnets mor och barnet.

Tabell 6.15. Faderns eller moderns ålder vid en utomäktenskaplig födsel, Göteborg 1915–1943 (procent). Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Ålder	16–19	20–23	24–27	28–35	Summa	N
%	35	26	18	21	100	34

Tabell 6.16. Genomsnittlig tid mellan utomäktenskapliga födselar och giftermål, Göteborg 1915–1943 (procent). Källa: Ungdomspopulationen, GOPP.

Ålder	16–19	20–23	24–27	28–35	Samtliga	N
Antal år	5,4	5,3	4,3	6,8	5,4	25

Vi har beräknat hur lång tid som gick mellan den utomäktenskapliga födseln och giftermålet för de personer som gifte sig. I genomsnitt gick det fem år (se tabell 6.15). För yngre män och kvinnor kan man tänka sig att det var den tid det tog att få en fast anställning och stabila inkomster samt skaffa de möbler, sängkläder och husgeråd som behövdes för att etablera ett nytt hushåll. För äldre personer bidrog arbetslöshet till längre väntetid, liksom arbete på annan ort samt, får man förmoda, nya sociala normer som var mer toleranta mot föräktenskapliga förbindelser. I materialet finns några exempel på så kallade Stockholmsäktenskap, alltså att personer bodde ihop under äktenskapsliknande förhållanden utan att vara gifta.

Ett fall från 1930-talet visar hur långdragen giftermålsprocessen kunde vara. År 1930 föddes en flicka utom äktenskapet. Fadern var då 29 år och ogift och bodde i sitt föräldrahem. Det finns inga noteringar i mantalslängderna om att han då skulle ha haft ett yrke eller några inkomster. Han flyttade emellertid ihop med barnets mor, som också var ogift och titulerades ”hushållerska” i mantalslängden 1932. Mannen hade nu skaffat sig anställning som grovarbetare och hade en stabil inkomst som gjorde det möjligt att försörja en familj. År 1935 föddes parets andra barn, en pojke. Enligt mantalslängden 1936 bodde mannen då ensam i en lägenhet i sina föräldrars hus, medan hustrun och barnen bodde på en annan adress. Mannen bytte jobb till byggnadsarbetare och fördubblade därmed sin inkomst. Av mantalslängden 1940 framgår att paret hade gift sig och flyttat till en ny lägenhet.

Sammanfattning och slutsatser

Vi har undersökt vägen till vuxenlivet för ett urval ungdomar som var bosatta i Göteborg vid minst ett panelår under perioden 1915–1943. Centrala frågor har varit vilka övergångsmarkörer som var viktigast för att uppnå vuxenstatus, i vilken ordning statusförändringar borde genomföras samt vilken roll flytten från föräldrahemmet spelade för inträdet i vuxenlivet.

Det är intressant att se att alla de övergångsmarkörer som brukar framhållas inom den sociologiska litteraturen hade betydelse på något sätt (Modell et al 1976; Stevens 1990). Att gå ut folkskolan var naturligtvis ett nödvändigt första steg på vägen mot vuxenlivet, men det skedde normalt så tidigt i livet (i 12–13-årsåldern) att det inte kan sägas ha varit en övergångsmarkör till vuxenstatus. Däremot hade högre studier en mer direkt påverkan på övergången till livet som vuxen. Å ena sidan fördröjde studierna inträdet i vuxenlivet genom att studerande ungdomar vanligtvis bodde i föräldrahemmet, försörjdes av föräldrarna eftersom de saknade egna resurser och sköt upp familjebildningen till senare. Å andra sidan var studierna en förutsättning för bättre framtida yrkeskarriärer och högre inkomster, vilket underlättade övergången till vuxenstatus. I de fall studerande ungdomar bodde hemma hade föräldrarna möjlighet att påverka andra steg på vägen mot vuxenlivet, till exempel försöka förhindra amorösa relationer i unga år och framtvingade tidiga giftermål. Studerande ungdomar som bodde ensamma eller som inneboende hade redan tagit ett viktigt steg mot att bli oberoende av sina föräldrar.

Fast arbete och en stabil och högre inkomst var en avgörande övergångsmarkör för både män och kvinnor. Den under studieperioden rådande sociala normen att mannen skulle vara den huvudsaklige familjeförsörjaren innebar att unga män någon gång i början av 20-årsåldern bytte ett ungdomsjobb mot ett fast jobb med stabil och tillräckligt hög inkomst för att försörja en familj. Först då kunde de gå vidare mot giftermål och familjebildning, som var de naturligt följande stegen i livscykeln. För kvinnan gjorde ett fast jobb och en

stabil inkomst det lättare att flytta från föräldrahemmet antingen för att gifta sig eller för att bli inneboende i ett annat hushåll.

Om en kvinna gifte sig och fick barn förväntades det i allmänhet inte att hon skulle fortsätta yrkesarbete och dra in inkomster till det nya hushållet. Giftnor kunde ha tillfälliga anställningar och deltidjobb som gav en mindre förtjänst. Endast om familjeekonomin krävde det arbetade den giftnor heltid. Livet som ogift inneboende i ett främmande hushåll krävde däremot yrkesarbete och inkomst för att betala mat och hyra. Ogifta kvinnor hade under den period som vi har studerat betydligt högre arbetsinkomster än giftnor.

Flytten från föräldrahemmet var en viktig övergångsmarkör mellan ungdoms- och vuxenstatus. Under vår studieperiod skedde den inom ett åldersspann på omkring 15 år, från 15- till 30-årsåldern. Det typiska var att man bodde kvar i föräldrahemmet tills man gifte sig och upprättade ett eget hushåll. Alternativet att flytta från föräldrahemmet för att bo inneboende i ett annat hushåll förekom men var inte lika vanligt.

Möjligheterna att flytta hemifrån avgjordes av ungdomarnas egna resurser (jobb, inkomst), föräldrarnas resurser (utbildning, inkomster) samt föräldrahushållets sammansättning (en av föräldrarna avliden, småsyskon i hushållet). Det stora flertalet flyttade från föräldrahemmet i samband med att de gifte sig, varvid det giftnor paret etablerade ett nytt hushåll. I en del fall lyckades man dock inte få dessa övergångsmarkörer att inträffa samtidigt. Det finns exempel på giftnor par som under en kort tid bodde kvar hos ett av föräldraparen innan de lyckades skaffa egen bostad. Det förekom också att endera parten flyttade hemifrån till egen lägenhet i avvaktan på giftermål och en ny flytt till parets gemensamma bostad, liksom det fanns par som flyttade ihop före giftermålet.

Att gifte sig och bilda ett eget hushåll var den främsta markören för övergången från ungdomsstatus till vuxenstatus. Flertalet ungdomar genomförde denna övergång i ett svep när de flyttade hemifrån. Av dem som hade flyttat hemifrån som ogifta följde i de flesta fall i ett senare skede giftermål och hushållsbildning. Barnafödande hörde till

familjefasen. Nio av tio barn var födda inom äktenskapet. Ungefär hälften av den återstående tiondelen blev senare inomäktenskapliga genom att föräldrarna gifte sig.

Mönstret för övergång från ungdom till vuxendom uppvisar en förvånansvärd kombination av frihet och struktur. Jämfört med idag var det möjliga åldersspannet för övergången större, 10–15 år. Samtidigt var det en viss bestämd väg till vuxenlivet som dominerade och sågs som normal, och alternativen var färre än de är idag. Kombinationsmöjligheterna var många vad gällde i vilken ordning olika övergångsmarkörer kunde komma, men mönstret under den studerade perioden var tydligt. Den typiska processen innebar att man efter avslutad folkskola antingen började arbeta eller gick vidare till studier på högre nivå. När mannen hade fast jobb och stabila inkomster på familjeförsörjarnivå kunde han söka efter en partner att gifta sig med, bilda hushåll med och få barn med. För kvinnan var inkomstkravet inte lika stort. För båda parterna skedde flytten från föräldrahemmet i samband med giftermålet.

I den undersökta ungdomspopulationen fanns endast enstaka personer som följde en annan rutt än den skisserade idealtypen. Några yrkesutbildade kvinnor valde att leva ensamma eller tillsammans med ett utomäktenskapligt barn utan att någonsin gifta sig, och det fanns ogifta män med etablerad socioekonomisk status som levde i ensamhushåll. Några bodde i föräldrahemmet och tog hand om föräldrarna under deras livstid, varefter det hushåll som blev kvar var ett ensamhushåll. Men de allra flesta som bröt mot idealtypen, exempelvis genom att som ogifta flytta hemifrån eller få barn, slutade som gifta i ett eget hushåll med inomäktenskapliga barn.

Noter

- 1 Modell et al 1976; Stevens 1990.
- 2 Neugarten et al 1965; Bongarts & Watkins 1996; Billari & Liefbroer 2007.
- 3 För närmare presentation av GOPP, se kapitel 1 och appendix.
- 4 Goldscheider & Da Vanzo 1985; Goldscheider et al 1993; Buck & Scott 1993; Avery et al 1992; Mulder & Clark 2000; Dribe 2000; Oris et al 2014.
- 5 Hajnal 1965.

- 6 Lundh 1997.
- 7 Hajnal 1982; Dribe & Lundh 2014.
- 8 Laslett 1977.
- 9 Laslett 1977.
- 10 Dribe & Lundh 2014.
- 11 Matović 1984.
- 12 Winberg 2000; Söderberg 1993.
- 13 Larsson & Westberg 2015.
- 14 *Statistisk årsbok för Göteborg 1939*.
- 15 Van Leuwen et al 2002; Van Leuwen & Maas 2011.
- 16 De tre större grupperna är sammanslagningar av följande HISCLASS-grupper: högre/lägre företagsledning eller professionsutövande (HISCLASS 1–4); kontorsarbete, försäljningsarbete, arbetsledning, yrkesarbete (HISCLASS 5–8); okvalificerat eller lågt kvalificerat arbete (HISCLASS 9–12).
- 17 För män låg den 10:e percentilen av arbetsinkomsten för individer i åldern 20–65 år cirka 15 procent över medianinkomsten för män i åldern 16–19 år. Om man jämför med den officiella lönestatistiken ligger p10-gränsen en tredjedel över den årliga medellönen för minderåriga (under 18 år) (HILD). För kvinnor, som hade en mer sammanpressad lönestruktur, motsvarar p10-gränsen en inkomstnivå cirka 15 procent under medianinkomsten för ungdomar 16–19 år.
- 18 Wall 1978; Gutmann et al 2002; Stevens 1990.
- 19 Medelvärdet för personer som gifte sig för första gången 1915–1943 (SCB 1999, s 100).
- 20 Redogörelsen för bakgrundsfaktorernas påverkan på ungdomars sannolikhet att flytta hemifrån bygger på de multivariata skattningarna i Lundh & Öberg 2018.
- 21 SCB, *Befolkningsrörelsen 1915–1920*, tabell 13.
- 22 Observera att det här rör sig om urvalspersoner födda 1896–1908.
- 23 Hajnal 1965.
- 24 Kvinnorna var enligt *Sveriges dödbok* ogifta när de dog.

Kvinnor i avlönat husligt arbete

Tobias Karlsson & Malin Nilsson

En återkommande iakttagelse om könsarbetsdelning i historiska såväl som samtida sammanhang är att kvinnor har haft sämre möjligheter att göra karriär. De delarbetsmarknader som varit öppna för kvinnor har kännetecknats av likriktade och standardiserade jobb som inte varit förknippade med lärande och möjligheter till socialt avancemang. Mycket av forskningen om mäns och kvinnors karriärmönster har handlat om arbeten på fabriker och kontor. I det här kapitlet riktar vi däremot uppmärksamheten mot en delarbetsmarknad som var särskilt viktig för kvinnor under det tidiga 1900-talet: husligt arbete.

Tjänstefolk i husligt arbete

I begreppet ”husligt arbete” ingår en mängd uppgifter som behöver utföras i ett hushåll, däribland att handla, att hantera livsmedel, att laga mat, att stryka samt att upprätthålla ordning och renlighet i bostaden. Ibland ingår också att passa och uppfostra barn samt att vårda hushållsmedlemmar, och i vissa fall kunde husligt arbete kombineras med andra arbetsuppgifter, exempelvis i allmogehushåll på landsbygden och i städernas hantverkarhushåll. Efterfrågan på tjänstefolk var knuten till familjens livscykel.¹

Tjänstefolk tillfredsställde emellertid inte endast rent praktiska behov utan också behovet av att manifesteras social status och klasstillhörighet.² Att ha tjänstefolk var en förutsättning för den livsstil som

Bild 7.1. Interiör från ett borgerligt hem i Göteborg omkring 1910. På denna bild hettar tjänarinnor upp strykjärn på en särskild värmare. Foto: okänd, Göteborgs stadsmuseum.

välbeställda familjer vant sig vid. Som dottern till en biografägare i Göteborg konstaterade när hon såg tillbaka på sin uppväxt under 1940-talet, att hennes föräldrar ”alltid hade hjälp i huset, aldrig behövde tacka nej till en bjudning eller resa, aldrig behövde jakta för att hinna få disken färdig till TV-Aktuellt”.³

Tjänstefolk förekom även i mindre välbeställda hem, vilket levnadsberättelsen i textrutan på sida 175 illustrerar. Här handlade det inte enbart om att upprätthålla en livsstil och markera social status utan om att hjälpa en ensamstående man att kunna hålla ihop sin familj.

År 1920 fanns, som nämndes i kapitel 2, närmare 25 procent av Göteborgs sysselsatta kvinnor inom sektorn husligt arbete. Andelen minskade över tid men var fortfarande över 10 procent år 1940. Det husliga arbetet förknippades med underordning och ofrihet och tedde sig inte lika lockande som att jobba i butik eller på kontor. Arbetet som hembiträde attraherade främst unga kvinnor från den omgivande landsbygden och det betraktades som ett genomgångsyrke.⁴

Trots dess betydelse är vår kunskap om det husliga arbetet och dess utövare ofullständig och motsägelsefull. Det gäller inte minst

En arbetare berättar om hur fadern fick hjälp av hushållerska

En moders död kunde få stora konsekvenser för en arbetarklassfamilj, vilket en man född 1902 och upp vuxen i Olskroken vittnar om:

Jag minns ingenting av mamma. Det blev besvärligt för pappa som blev lämnad ensam med fyra barn. Tack vare en faster och goda vänner klarades situationen ut. Min bror kom på ett barnhem på Gårda. En syster fick bo hos min faster på Kastellgatan och den andra system hos vänner på S:t Pauligatan. Jag själv fick bo kvar hos pappa, som hade ett spisrum på Olskrokgatan 1. Han var snickare på Gamlestadens fabriker. Om dagarna var jag hos en familj i huset och om kvällarna och nätterna var jag hos pappa.

När informanten som sexåring skrevs in i skolan hade situationen förändrats:

Pappa hade nu fått en hushållerska som hjälp i hemmet. Då flyttade två av barnen hem till oss. Vi var alltså tre syskon samlade igen. (Nilsson 1979, s 276)

innebörden i sektorns många olika yrkestitlar och hur de var relaterade till varandra i enskilda individers livslopp, exempelvis om vissa titlar representerade över- eller underordnad ställning i ett arbetslag.

Detta kapitel handlar om hur marknaden för husligt arbete fungerade och huruvida den erbjöd möjligheter till vertikal social mobilitet. För att undersöka det har vi tittat närmare på de olika yrkestitlar inom gruppen husligt arbete som förekom i Göteborgs befolkningspanel (GOPP).⁵ Vad var det för skillnad mellan ett hembiträde och en hushållerska? Var hushållerskan en arbetsledare för annat tjänstefolk eller var hon en ensamarbetande ersättare för en hustru? Innebar ett yrkesbyte från hembiträde till hushållerska att ens sociala status steg? Utifrån mantalslängderna och GOPP kan vi inte ge några uttömmande svar på dessa frågor, men vi kan visa på likheter och skillnader mellan yrkena med avseende på utövarnas ålder, inkomster och boendesituation. Vi kan också visa hur vanligt det var att en individ rörde sig mellan olika yrken inom sfären husligt arbete. Sammantaget ger dessa upplysningar en klart tydligare bild av arbetsmarknaden för husligt arbete i en större stad under 1900-talets första hälft än vad som getts i den tidigare forskningen.

Ensamjungfrur,

**Hushållerskor,
Kokerskor,
Husjungfrur,
Barnjungfrur,
Barnhusor,
Passflickor,
Springflickor,
Hotell- o. Restaurations-
betjäning,
Sjöfarande kvinnor m. fl.**

erhålla goda och förmånliga platser
nu *genast* eller 1:sta och 24 ok-
tober genom

Göteborgs Stads
Arbetsförmedling

Öppen 9 f. m. till 7 e. m.

OBS! *All platsförmedling
är afgiftsfri.*

14893

Bild 7.2. Göteborgstidningarna från 1900-talets första decennier innehåller gott om annonser efter tjänstefolk. Bland annonsörerna förekom privata och offentliga arbetsförmedlingar. Detta exempel är hämtat från *Göteborgs aftonblad* den 15 september 1915. Foto: Universitetsbiblioteket, Lund.

Tidigare forskning om marknaden för husligt arbete

Tjänstefolk i förindustriella samhällen har i forskningen ofta beskrivits i ett livscykelperspektiv (se kapitel 6). Unga män och kvinnor förväntades tjäna som dräng eller piga under unga år innan de etablerade egna hushåll. Det fanns en lagstiftning, legostadgan, som reglerade förhållandet mellan husbonden och tjänstefolket, vilket inte bara var ekonomiskt till sin natur utan även socialt. Även om tjänstefolket hade vissa rättigheter var relationen ojämlig.⁶ Arbetstiden var oreglerad; pigor och drängar förväntades arbeta närhelst husbonden så krävde. De var i allmänhet bundna till sin husbonde för ett år i taget.

I och med den tilltagande industrialiseringen och urbaniseringen under decennierna kring sekelskiftet kom alltmer tjänstefolk att arbeta

i stadsmiljöer. Det skedde då en tydlig feminisering av yrkesgruppen. På landsbygden hade fördelningen mellan manligt och kvinnligt tjänstefolk varit tämligen jämn, men i städerna fanns manligt tjänstefolk endast i de mest välbärgade hemmen. Feminiseringen hade delvis att göra med den teknologiska utvecklingen. Tåg, spårvagnar och bilar minskade exempelvis behovet av privata kuskar.

Arbetets innehåll och karaktär var annorlunda i staden, men den institutionella inramningen bestod länge. Ända fram till 1800-talets slut hölls i Göteborg pigmarknader i samband med Larsmässan i augusti, tills de förbjöds av myndigheterna.⁷ Därefter flyttade marknaden till arbetsförmedlingar och till dagstidningarnas platsannonser. Legostadgan fanns kvar fram till 1926, och tjänstefolk omfattades inte av den arbetstidslagstiftning och de kollektivavtal som annars reglerade stora delar av arbetsmarknaden.⁸

Yrkestitlar

I offentlig statistik och utredningar från mellankrigstiden framträder avlönade utövare av husligt arbete som en homogen skara. Även sentida forskare har haft en tendens att framställa det husliga arbetet som relativt enhetligt. I undersökningar av 1900-talets första hälft finns ett stort fokus på hembiträderna, som var den numerärt sett största yrkesgruppen på delarbetsmarknaden och som också lyckades organisera sig fackligt.

Det husliga arbetets homogenitet kan emellertid inte tas för given. Den år 1933 tillsatta Hembiträdesutredningen gjorde en uppdelning i olika specialiteter: ensamjungfrur, kokerskor, husjungfrur och barnsköterskor. Ensamjungfrurna arbetade som namnet antyder ensamma, medan husjungfrurna arbetade antingen med en annan husjungfru eller med en kokerska eller annat tjänstefolk med klart uttalad specialisering. I vissa sammanhang gjorde utredarna skillnad med avseende på utbildning och kvalifikationer, exempelvis mellan hembiträden ”i allmänhet”, ”med särskild utbildning” och ”andra kvalificerade”. Det sistnämnda åsyftade hembiträden som hade relevant yrkeserfarenhet. Ensamjungfrurna utgjorde den i särklass största gruppen och deras andel ökade.⁹

Även historikern Sten Carlsson har påpekat att det inom sektorn förekom en rad yrkestitlar.¹⁰ Britt-Marie Ahlberg och Eva Dahl fann i sin studie av platsannonser i svensk dagspress 1880–1940 inte mindre än 56 olika benämningar på önskad arbetskraft inom fältet husligt arbete.¹¹ Ahlberg och Dahl dokumenterade också hur yrkesbeteckningar dök upp och försvann över tid. Även i folkräkningarna, som delvis har blivit digitalt tillgängliga på senare år, framträder ett stort antal beteckningar på vad som kan förmodas vara avlönad arbetskraft i hemmen. Dock inte exakt samma som i platsannonserna – titeln ”ensamjungfru”, som var vanlig i platsannonserna, förekommer exempelvis knappast i folkräkningarna.¹²

Det kan tänkas att floran av yrkestitlar bara var olika benämningar på samma arbete. Såväl arbetsgivare som arbetstagare kan också ha haft intresse av att höja det husliga arbetets status genom att byta ut yrkestitlar. Vi kan iaktta hur ”piga”, den tidigare vanligaste benämningen för ogift kvinnligt tjänstefolk, ersattes av ”tjänarinna”, som i sin tur på 1920-talet ersattes av ”hembiträde”. Den senare förändringen initierades 1917 av Hanna Grönvall, aktiv i Stockholms tjänarinneförening.¹³

Samtidigt kan vi inte utesluta att förekomsten av olika yrkestitlar indikerar att det inom sektorn fanns inslag av vertikal och horisontell arbetsdelning, och därmed förutsättningar för social mobilitet. Det finns tidigare forskning som pekar i denna riktning och som motiverar att frågan undersöks närmare. Kerstin Moberg tillhör dem som i den sentida forskningen mest utförligt skrivit om det tidiga 1900-talets urbana hembiträden. Hon skriver att yrkestitlarna ”varierade efter sysslans beskaffenhet och klargjorde därigenom den anställdas sociala ställning inom hushållet”.¹⁴

Hierarkier och rörlighet

När det gäller tjänstefolkets mobilitet finns mer forskning om förindustriella, agrara, miljöer än om industristäder. Ekonomisk-historikerna Martin Dribe och Christer Lundh fann i sin studie av två skånska församlingar under 1800-talet att pigor och drängar flyttade relativt ofta mellan gårdar.¹⁵ Det fanns flera motiv till flyttningarna, däribland

variationer i efterfrågan på arbetskraft och konflikter mellan hushåll och tjänstefolk. Folkminnesuppteckningar visar också att möjligheten att få mer ansvarsfyllda uppgifter kunde vara ett skäl att flytta. På de större gårdarna, som sysselsatte flera pigor och drängar, fanns förutom den horisontella arbetsdelningen mellan män och kvinnor, hierarkier där ”förstapigan” hade arbetsuppgifter med högre status än ”andrapigan” och så vidare.

Etnologen Angela Rundquist har beskrivit vertikal och horisontell arbetsdelning inom den svenska aristokratins hushåll under 1800-talets andra hälft.¹⁶ De smutsigaste arbetena utfördes av pigor (som senare kom att benämnas ”jungfrur”), kokerskorna och deras medhjälpare lagade mat, och husor putsade silver. Därutöver fanns personliga tjänarinnor, exempelvis barnjungfrur och frökenhusor. Bland de personliga tjänarinnorna hade kammarjungfrun en särställning. Vidare skriver Rundquist:

Stora hus hade också en hushållerska eller husföreståndarinna. Hon kallades mamsell vilket uppfattades som en gradbeteckning. [...] omtalades gärna som fruns högra hand, en förlängning av husmors person, och var betrodd med att handha nycklar till linneförråd och handkammare. Eftersom hon var befriad från de smutsigaste arbetena var hennes händer nästan lika fina som matmoderns.¹⁷

Rundquist tillägger dock att yrkesbeteckningen ”hushållerska” i vissa fall hade en helt annan innebörd:

En husföreståndarinna i ett ungtkarlshem hade en makt som var i det närmaste likställd en ärbär husmors trots att hon inte tillhörde arbetsgivarens klass. Hon kunde även leva under äktenskapliga förhållanden med honom. I sådana förbindelser föddes barn i och några fall gjorde mannen en hederlig kvinna av mamsell och legitimerade barnen. Denna metod att skaffa sig en plats i överklassen var tveksam i någras ögon.¹⁸

1800-talets överklass i Göteborg hade en borgerlig snarare än aristokratisk identitet. Deras bostäder var inte adelsslott men kunde vara väl så praktfulla: ”komforten var hög och tjänarnas skara stor. Då

Karl XV 1860 gick husesyn i det dicksonska palatset i Allén trodde han inte sina ögon. [...] Lyxen syntes fullkomligt självklar för Dicksonerna”, skriver Per Nyström.¹⁹ Med tiden torde tjänarstaberna ha blivit mindre. I det viktoriaiska Storbritannien gjorde högre löner i kombination med fallande landräntor att det genomsnittliga antalet tjänare per hushåll sjönk. Av de brittiska hushåll som år 1910 sysselsatte och härbärgerade tjänstefolk hade 80 procent bara en eller två tjänare.²⁰ Det blev inte bara svårare att rekrytera tjänstefolk, de som anställdes var i allmänhet unga och hade en stor benägenhet att röra på sig.²¹ Motsvarande utveckling går att skönja i Sverige, även om de riktigt stora hushållen aldrig var lika vanliga här. Enligt Therese Nordlund Edvinsson kunde det i hushåll inom den brittiska aristokratin en bit in på 1900-talet finnas över 20 tjänare.²² Hos välbeställda företagarfamiljer i samma land fanns dock sällan mer än fyra till sex tjänare. Det är också ungefär så många som den i Göteborg välbekanta familjen Broström hade på 1920-talet.²³

Den svenska urbana medelklassen anpassade sig till bristen på tjänstefolk genom att anamma modern hushållsteknologi och flytta till något mindre bostäder.²⁴ I en studie av husligt arbete i olika länder menar Erna Magnus att utvecklingen tenderade att isolera tjänstefolket och försvåra den fackliga organiseringen.²⁵ Hon påpekade också att det husliga arbetet innebar få möjligheter till en yrkeskarriär och följaktligen av många unga kvinnor betraktades som ett tillfälligt jobb. Även Hembiträdesutredningen lyfte fram att det husliga arbetet var en livsfas som föregick familjebildning.²⁶

Kvinnoarbetskommittén betonade i sitt *Betänkande angående gift kvinnas förvärvsarbete m.m.* 1938 det avlönade husliga arbetets stora andel av kvinnors lönearbete, men de diskuterade inte närmare vilka yrkesgrupper som ingick i fältet. I förbigående gjorde de emellertid en intressant iakttagelse, nämligen att titeln ”hushållerska” kunde beteckna en kvinna som levde i ett samboförhållande, ett så kallat stockholmsäktenskap, och utförde hushållsarbete i sitt eget hem.²⁷ I den offentliga statistiken räknades en sådan hushållerska som yrkesverksam, men så fort hon gifte sig försvann hon från arbetsmarknaden.

Även Moberg uppmärksammar att yrkestiteln hushållerska kan ha haft olika innebörd. Hushållerskan fanns dels i hem där det saknades en husmor, dels i mer välbärgade hem, där hon stod högst i rang av tjänstefolket, hade ansvar för hushållets ekonomi och titulerades ”husföreståndarinna”. En indikation på hushållerskans status var att denna yrkeskategori vanligtvis placerades överst i dagstidningarnas platsannonser.²⁸ Under hushållerskan fanns ”kokerskan”, som kunde ha hjälp av en ”köksa”. Under hushållerskan stod också ”husan”, som svarade för städning och servering. Fanns det två husor kunde den ena stå över den andra.

Den bild av den urbana arbetsmarknaden för husligt arbete som tecknas i samtida utredningar och sentida forskning bygger i stor utsträckning på kvalitativa belägg, även om det finns en del kvantitativa undersökningar av löneförhållanden. En av få sentida forskare som mer systematiskt har studerat individuella livslopp för tjänstefolk i städerna är Tine Susanne Jorde, som har skrivit om pigor och hembiträden i Stockholm under perioden 1880–1920.²⁹ Jorde undersöker såväl geografisk och yrkesmässig rörlighet och riktar stort intresse mot arbetsgivarnas sociala stratifiering. Hon visar bland annat att tjänstefolk i allt mindre utsträckning kom att anställas av hantverksmästare och i allt högre utsträckning av högre tjänstemän och funktionärer, hos vilka de uteslutande hade arbetsuppgifter inom den rent privata sfären.³⁰ Utöver deras sociala bakgrund uppmärksammar Jorde inte den sociala stratifieringen bland tjänstefolket. Hennes studie är avgränsad till kvinnor med yrkesbeteckningarna piga, tjänarinna och hembiträde och hon talar genomgående om det husliga arbetet som *ett* yrke.

Husligt arbete i Göteborg under mellankrigstiden

I GOPP finns totalt 595 observationer av kvinnor med yrkestitlar inom husligt arbete (HISCO-grupperna 224 och 540).³¹ ”Hembiträde” är den vanligaste yrkestiteln, som anges i närmare hälften av fallen. Den titeln förekommer dock framförallt efter 1920. Näst vanligast är ”tjänarinna”, som anges i närmare en tredjedel av fallen, men den

Tabell 7.1. HISCO-kategorier inom husligt arbete, Göteborg 1915–1943. Anm: Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Totalpopulationen, GOPP.

HISCO	Engelsk beteckning	Svenska yrkestitlar	Män	Kvinnor
22425	Housekeeper (private Service, in hotels, or in other institutions)	Husföreståndarinna, husfru	0	27
22430	Housekeeper (private service)	Hushållerska	0	81
54010	Domestic servant, general	Uppasserska	3	5
54020	House servant	Hembiträde	1	270
54030	Personal maid, valet	Tjänarinna	1	186
54035	Nursemaid	Barnsköterska, passflicka	0	26
Totalt			4	595

titeln uppvisar en kraftig nedgång efter 1916. Därutöver finns ett betydande antal observationer med yrkestitlarna ”husföreståndarinna” eller ”hushållerska” samt ett mindre antal med ”uppasserska”, ”barnflicka” eller något liknande. Värt att notera är att yrkestiteln ”piga” helt saknas i GOPP. I GOPP saknas också i stort sett titlar som direkt signalerar social stratifiering, exempelvis ”1:a husa” och dylikt. Titlarna ”ensamjungfru” och ”husjungfru” förekommer ytterst sparsamt.

Ålder och inkomst

I tabell 7.2 redovisar vi genomsnittlig ålder i de vanligast förekommande yrkesgrupperna inom husligt arbete i GOPP. Det framgår att uppasserskor och barnflickor i genomsnitt var yngst, medan husföreståndarinnor och husfruar var äldre. Hembiträdena förefaller här ha varit signifikant yngre än tjänarinnorna, men det beror på att vissa tjänarinnor behöll sin yrkestitel långt upp i åldrarna. Typvärdet (den vanligast förekommande åldern) var för tjänarinnor 21 år och för hembiträden 23 år.

Hushållerskorna var konsekvent äldre än både tjänarinnor och hembiträden. Eftersom ålder i regel korrelerar med social status och yrkesskicklighet skulle det kunna tyda på att hushållsföreståndarinnor och hushållerskor hade en högre position än hembiträden, tjänarinnor, uppasserskor och barnflickor.

Tabell 7.2. Ålder för olika yrkesgrupper inom husligt arbete, Göteborg 1915–1943.
Källa: Totalpopulationen, GOPP.

HISCO	Yrkestitel	N	Min	Max	Medel	95-procentigt konfidensintervall	
22425	Husföreståndarinna, husfru	27	20	70	39	34	44
22430	Hushållerska	81	21	77	45	42	48
54010	Uppasserska	5	17	31	23	16	30
54020	Hembiträde	269	16	72	30	29	32
54030	Tjänarinna	185	16	83	39	37	42
54035	Barnsköterska, passflicka	24	16	38	24	22	27

Mot bakgrund av den allmänna bristen på tjänstefolk under det sena 1800-talet har många historiker studerat tjänstefolkets löner i förhållande till andra kvinnliga yrkesgrupper. Sådana jämförelser kompliceras av det faktum att tjänstefolket förutom i kontanter också fick betalt i form av mat och logi samt att de till skillnad från andra arbetargrupper hade oreglerade arbetstider. Den bild som etablerats i den internationella forskningen är att kvinnor i husligt arbete hade väl så höga bruttoinkomster (kontanter och naturaförmåner) som andra kvinnor i yrken som inte krävde högre utbildning.³² Som historikern Tinne Vammen påpekar var dock arbetstiderna i regel betydligt längre inom husligt arbete, varför det är tvivelaktigt om de högre inkomsterna också innebar högre timlön.³³ Ytterligare en komplicerande faktor är skillnaderna i årsarbetstid. Historikern Erik Sager menar att tjänstefolket inte bara hade längre arbetsdagar utan också fler dagar per år, vilket bidrog till högre inkomster.³⁴ Med tanke på den tilltagande bristen på tjänstefolk i många länder borde inkomstgapet mellan husligt arbete och andra yrken ha ökat. Forskningen om detta är emellertid tunn och ger ingen entydig bild. I Kanada har Sager visat att kvinnor i husligt arbete tjänade mer än kvinnor i jämförbara yrken i slutet av 1800-talet men att skillnaden snarast minskade i början av 1900-talet. Arbetsgivarna tycktes inte ha varit beredda, eller kapabla, att erbjuda högre löner. Bland tjäna-

rinnor i Köpenhamn under ungefär samma period menar Vammen att lönerna steg.³⁵

Det finns också en del samtida undersökningar av den husliga arbetskraftens löner. Göteborgs hembiträdesförening genomförde 1929 en studie som visade på stor lönespridning. Ensamjungfrur tjänade mellan 40 och 80 kronor och hushållerskor mellan 40 och 90 kronor i månaden.³⁶ Vi noterar att resultatet inte tyder på att hushållerskornas löner var väsentligt högre än hembiträdenas. Däremot tycks det ha funnits stora skillnader mellan olika arbetsplatser.

På nationell nivå presenterades i utredningen *Arbetsförhållandena inom det husliga arbetets område* 1936 en enkel analys av inkomstens bestämningsfaktorer inom det husliga arbetet. Det framgår att inkomsten ökade med stigande ålder och erfarenhet upp till en viss nivå, för att därefter stabiliseras, samt att tjänstefolk i mer välbeställda hushåll fick mer betalt. Ensamarbetande hembiträden (ensamjungfrur) tjänade i genomsnitt något mer än sådana som arbetade parvis eller i grupp (husjungfrur) men utredningen resonerar inte om eventuella skillnader mellan hushållerskor och hembiträden.³⁷

I tabell 7.3 sammanfattas den information som finns i GOPP om inkomster av tjänst för kvinnor med yrkestitlar som indikerar husligt arbete. Det bör framhållas att vi har få observationer för vissa grupper och att observationerna dessutom är spridda över en tid när Sverige hade såväl kraftig inflation som deflation. Medelinkomsterna är därför osäkra. Dock kan vi se att hela 77 procent (208 av 269) av hembiträdena hade en deklarerad inkomst, att jämföra med 70 procent av hushållsföreståndarinnorna (19 av 27) och 48 procent (39 av 81) av hushållerskorna. Tjänarinnorna var den grupp där andelen som hade en deklarerad inkomst var minst, 36 procent (67 av 185). Av de fem observationer med yrkestiteln uppapperska var det bara en som hade en deklarerad inkomst.

Realinkomsterna låg på en likartad nivå för de olika yrkesgrupperna: någonstans mellan 550 och 700 kronor. Tjänarinnor hade lägst inkomster och barnsköterskor högst. Med en genomsnittlig realinkomst på knappa 600 kronor placerade sig hushållerskorna i den nedre delen. Hembiträdena tjänade i genomsnitt något mer än hushållerskorna.

Tabell 73. Realinkomst av tjänst för olika yrkesgrupper, Göteborg 1915–1943. Anm: Realinkomster i 1914 års prisnivå. Konfidensintervall kan inte anges för kategorin ”uppapperska” eftersom det där bara finns en enda inkomstobservation. Källa: Totalpopulationen, GOPP.

HISCO	Yrkestitel	Med dekl inkomst	Utan dekl inkomst	Median (kronor)	Medel (kronor)	95-procentigt konfidensintervall	
22425	Husföreståndarinna, husfru	19	8	613	625	552	698
22430	Hushållerska	39	42	574	597	539	654
54010	Uppapperska	1	4	714	714	–	–
54020	Hembiträde	208	61	651	644	626	663
54030	Tjänarinna	67	118	489	546	517	575
54035	Barnsköterska, passflicka	18	8	754	701	613	788

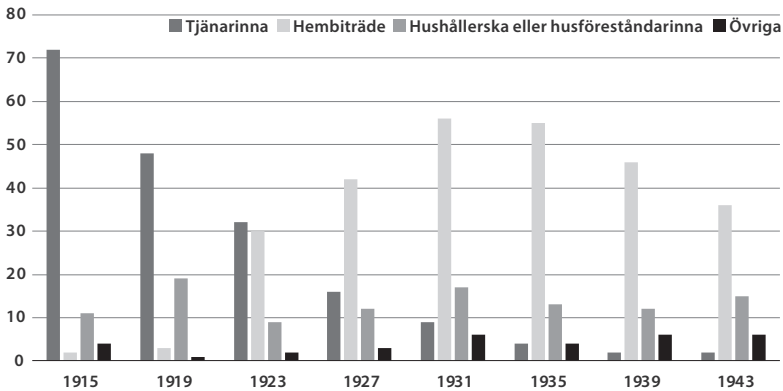
Antalet inkomstobservationer för hushållerskor är dock begränsat, och skillnaden kan vara slumpmässig. För att förtydliga det har vi i tabellen lagt till ett 95-procentigt konfidensintervall som bygger på antagandet att inkomstuppgifterna är normalfördelade. Som synes överlappar konfidensintervallen för hushållerskor och hembiträden delvis varandra. Skillnaden i genomsnittsinkomst mellan de två grupperna kan därför inte betraktas som statistiskt säkerställd.³⁸

Hur kommer det sig att hushållerskorna sällan deklarerade inkomster, och när de gjorde så tjänade mindre än andra yrkeskategorier inom husligt arbete, trots att de i genomsnitt var äldre? En möjlig förklaring är att hushållerskor i regel var anställda i mindre bemedlade hushåll. Lite längre fram i kapitlet tittar vi närmare på de hushåll som de olika kategorierna av tjänstefolk tillhörde.

Tjänarinnorna blir hembiträden?

Under undersökningsperioden skedde en markant nedgång i antalet kvinnor som registrerade sig som ”tjänarinna”. Det skedde också en motsvarande ökning i antalet hembiträden. Om vi lägger ihop kategorierna ”tjänarinna” och ”hembiträde” blir det sammantaget en nedåtgående trend mellan 1915 och 1943. Utvecklingen av dessa två yrkestitlar är alltså vad som ligger bakom den allmänt nedåtgående

Diagram 7.1. Antal personer i husligt arbete per år och yrkestitel, Göteborg 1915–1943. Källa: Totalpopulationen, GOPP.

trenden i avlönat husligt arbete som vi såg i den aggregerade statistiken i till exempel kapitel 2.³⁹

Hur såg mobiliteten ut mellan ”tjänarinna” och ”hembitråde”? Förekom det att kvinnor med den ena titeln bytte till den andra titeln? Vi har i materialet 121 kvinnor som någon gång stod som ”tjänarinna” i mantalslängden. Tjugo av dem bytte från ”tjänarinna” till ”hembitråde”, och endast två från ”hembitråde” till ”tjänarinna”. De allra flesta som registrerade sig som ”tjänarinna” gjorde det 1915; efter detta år var det få som inledde en yrkesbana med titeln ”tjänarinna”.

Av de kvinnor som någon gång varit registrerade som ”tjänarinna” bytte 38 titel under vår undersökningsperiod. Endast två bytte till ”hustru” eller någon annan icke-titel, de andra bytte till yrken som låg nära husligt arbete: kokerska, tvätterska, diskerska, barnsköterskebiträde. Det tyder på att tjänarinna var ett instegsyrke eller i varje fall ett yrke med relativt låga trösklar till andra yrken inom samma område. Det var dock relativt många som blev affärsbiträden eller liknande och verkade ta del av den expanderande arbetsmarknaden för serviceyrken.

Även om vi tycker oss se klara indikationer på att ”tjänarinna” och ”hembitråde” i stort var samma typ av position är det inte uteslutet att bytet från ”tjänarinna” till ”hembitråde” innebar någon form av statushöjning. Men att döma av hur urvalet ser ut och vad vi vet

utifrån tidigare forskning är det osannolikt. Istället verkar utvecklingen ha varit resultatet av en medveten facklig strävan att införa en ny yrkestitel. Huruvida denna nya yrkestitel höjde yrkets status i realiteten är en intressant fråga för fortsatt forskning.

Hushållerska eller hembiträde?

Så till frågan om skillnaderna mellan hushållerskor och hembiträden. Vi fann ingen skillnad i inkomst mellan dessa två yrkestitlar (se tabell 7.3), men hushållerskorna var genomgående äldre. I de följande avsnitten ska vi undersöka eventuella skillnader i boendesituation, hushåll och fortsatt yrkesliv mellan hushållerskor och hembiträden.

Arbetsgivarens hushåll

I detta avsnitt undersöker vi i vilken utsträckning hushållerskor respektive hembiträden tillhörde samma hushåll som sina arbetsgivare (var mantalsskrivna på samma adress) samt om det i så fall fanns annat tjänstefolk i samma familj. Vi kommer också att se på hushållsföreståndarens socialgruppsstillhörighet, kön och civilstånd. Var det så att hushållerskor och hembiträden främst var anställda hos familjer i den övre medelklassen, eller kunde de lika gärna vara anställda av ensamstående män och fungera som ersättare för en hustru?

Eftersom GOPP endast innehåller information om urvalspersonerna (samt eventuell make/maka) gick vi till mantalslängderna för att inhämta kompletterande uppgifter. Vi kartlade samtliga hushållerskor från och med 1923 och ett lika stort urval av hembiträden, stratifierat efter panelår.

Vi delade in observationerna i tre grupper: (1) bor hos arbetsgivaren och är ensam som hushållerska/hembiträde, (2) bor hos arbetsgivaren och där finns ytterligare tjänstefolk och (3) bor inte hos arbetsgivaren (har istället eget hushåll, bor i föräldrahemmet, delar bostad med andra eller är inneboende hos någon annan än arbetsgivaren). I en fjärde grupp hamnade de observationer för vilka vi inte kunde fastslå boendesituationen. För grupp 1 och 2 klassificerade vi hushållsföreståndarens yrke med hjälp av HISCLASS.

Tabell 7.4. Hushållerskors och hembiträdens boendesituation, Göteborg 1923–1943. Anm: Inom hakparenteser anges 95-procentigt konfidensintervall. Källa: GOPP; Göteborgs mantalskontors arkiv, mantalslängder 1924, 1928, 1932, 1936, 1940, 1944.

Boendesituation		Hushållerska	Hembitråde
(1)	Bor hos arbetsgivare, inget annat tjänstefolk	31	29
(2)	Bor hos arbetsgivare, tillsammans med annat tjänstefolk	2	8
(3)	Bor ej hos arbetsgivare	13	11
(4)	Obestämd boendesituation	6	4
	N	52	52
	Andel av hushållsföreståndare i (1) och (2) som tillhör HISCLASS 1–4 (%)	55 [37–72]	65 [49–81]

Av de 46 hushållerskorna i grupp 1–3 bodde 33 hemma hos sina arbetsgivare. I endast två av dessa hushåll fanns ytterligare tjänstefolk. Av hembiträderna levde 37 av 48 hemma hos sina arbetsgivare och åtta av dem arbetade tillsammans med andra hembiträden eller annat tjänstefolk, oftast ett annat hembitråde.

Tittar vi närmare på dem som levde hos sina arbetsgivare finner vi att 55 procent av de hem där hushållerskorna arbetade leddes av individer som tillhörde någon av de fyra översta samhällsklasserna enligt HISCLASS. Bland hembiträdernas arbetsgivare var motsvarande andel 65 procent. Det förefaller alltså som att hembiträderna oftare arbetade i hem med hög social status, men skillnaden är inte statistiskt säkerställd.

Det fanns också en annan skillnad mellan de hushåll där hembiträden respektive hushållerskor arbetade. I 16 procent (24 av 149) av de hushåll där hembiträderna arbetade var hushållsföreståndaren en kvinna, oftast en äldre änkefru eller till exempel en yrkesarbetande lärarinna. Inga av hushållerskornas arbetsgivare var kvinnor. I hushåll med ensamman kan vi alltså förvänta oss att hitta en äldre hushållerska, och i hushåll med ensamkvinnor fanns uteslutande hembiträden. Det bekräftar bilden av hushållerskan som en ”ersättningshustru”. En kvinna i yngre 20-årsåldern kunde gå in och arbeta som hembitråde hos en äldre kvinna, men verkar inte ha kunnat gå in och arbeta som hushållerska i en ensam mans hushåll. Det tyder

Tabell 7.5. Hushållerskors yrkestitlar fyra år senare, Göteborg 1915–1943. Källa: Totalpopulationen, GOPP.

Yrkestitel år $t+4$	N	Andel (%)
Hushållerska	22	40
Hembiträde	3	5
Annat yrke	11	20
Inget yrke	19	35
Totalt	55	100

Tabell 7.6. Hembiträdens yrkestitlar fyra år senare, Göteborg 1915–1943. Källa: Totalpopulationen, GOPP.

Yrkestitel år $t+4$	N	Andel (%)
Hushållerska	4	2
Hembiträde	73	42
Annat yrke	53	31
Inget yrke	42	24
Antal observationer	172	
Antal individer	114	

på att det fanns någon form av innehållslig skillnad mellan yrkena, men skillnaden kan också ha varit rent begreppslig. Arbetsuppgifterna var desamma, men den som arbetade ensam i ett hushåll lett av en man var hushållerska per definition.

Skillnader i yrkesmässig rörlighet

Hur vanligt var det att en person växlade mellan yrkestitlarna ”hushållerska” och ”hembiträde”? För att ta reda på det utgick vi från kvinnor som var antingen hushållerskor eller hembiträden vid ett observationstillfälle och följde upp dem vid nästa observationstillfälle.

Tabell 7.5 visar utfallet för dem som vid utgångspunkten var hushållerskor. Av dem var 40 procent hushållerskor även fyra år senare. En nästan lika stor andel, 35 procent, saknade då yrkestitel, vilket indikerar att de hade lämnat den formella arbetsmarknaden. En betydande grupp, 25 procent (14 personer), hade bytt yrke, men av dem var det endast tre personer som hade bytt till titeln ”hembiträde”. En av de tre gick från ”hushållerska” via ”kokerska” till ”hembiträde”.

Bland de 114 individer som i utgångsläget titulerades hembiträde (tabell 7.6) var andelen som kvarstod med samma yrkesbeteckning ungefär densamma som bland hushållerskorna. Andelen som lämnade den formella arbetsmarknaden var dock klart mindre, 24 procent, vilket kan bero på att dessa kvinnor var yngre. En klart större andel än bland hushållerskorna hade ett annat yrke vid nästa observa-

tionstillfälle: 33 procent. Det var emellertid bara fyra personer som hade bytt till benämningen ”hushållerska”.

När det gäller hushållerskor och hembiträden kan vi alltså observera tydliga flöden dels till andra yrken, dels ut från arbetsmarknaden, men knappast mellan dessa två yrkestitlar. Det styrker bilden av att det rörde sig om två separata yrken.

Slutsatser

En betydande del av de kvinnor i Göteborg som lönearbetade i början av 1900-talet var verksamma i andra personers hem. I det här kapitlet har vi undersökt denna arbetsmarknad närmare. Vi har bland annat intresserat oss för eventuella skillnader mellan olika yrkesbeteckningar och i vilken utsträckning individer rörde sig mellan olika positioner.

Våra resultat tyder på att den skarpa nedgången i antalet tjänarinnor inte innebar en faktisk nedgång i den typen av arbete, utan att det handlade om en begreppslig förändring där nyordet ”hembiträde” tog ”tjänarinnas” plats. Det är en viktig distinktion eftersom vi annars kan tolka det som en faktisk nedgång i en yrkeskategori och en skarp uppgång för en annan.

Våra resultat indikerar också att hushållerskor och hembiträden, till skillnad från tjänarinnor och hembiträden, utgjorde två distinkta grupper på arbetsmarknaden för husligt arbete i Göteborg under mellankrigstiden. Hushållerskor var i genomsnitt äldre än hembiträden. Deras yrkesbanor skilde sig också åt. Den som en gång titulerats ”hushållerska” uppträdde sällan som ”hembiträde” vid ett senare tillfälle, och vice versa. Samtidigt visar studien att förekomsten av de två yrkestitlarna ”hushållerska” och ”hembiträde” knappast var ett uttryck för vertikal social stratifiering bland utövarna av husligt arbete av det slag som ofta antagits i tidigare forskning.

Den hushållerska vi oftast möter i Göteborg under mellankrigstiden fungerade inte som arbetsledare för en stab av kvinnligt tjänstefolk. Hon var snarare ensam tjänare i ett hushåll som saknade en husmoder. Hennes arbetsgivare var ofta en ogift man eller änkling, och han tillhörde inte nödvändigtvis något av de övre sociala skikten.

Det kan förklara varför hushållerskan i allmänhet, trots sin högre ålder, inte tjänade mer pengar än annat avlönat tjänstefolk, exempelvis hembiträden. Hembiträden förefaller något oftare ha arbetat tillsammans med annat tjänstefolk och i hushåll som förestods av medlemmar av samhällets högsta skikt.

Även om den brist på tjänstefolk som rådde under första halvan av 1900-talet tycks ha varit ett allmänt fenomen i industrialiserade länder kan det tänkas att den svenska marknaden för tjänstefolk avvek från hur det såg ut i länder med större befolkning. Rent numerärt var den svenska över- och medelklassen mindre och det var ovanligt med stora staber av tjänstefolk såsom förekom vid engelska gods under den edvardianska eran och senare. Utrymmet för långtgående horisontell och vertikal arbetsdelning, och därmed social stratifiering, var begränsat i svenska storstadsmiljöer. Som en konsekvens av detta erbjöd arbetsmarknaden för husligt arbete i Sverige få möjligheter att göra yrkesmässig karriär, vilket kan ha varit en bidragande orsak till att många unga kvinnor lämnade yrket efter en kortare tid.

Noter

- 1 Davidoff & Hall 1987.
- 2 Brunnström 2014.
- 3 Institutet för språk och folkminnen (IFGH 06416).
- 4 Stenberg & Fürst 2021.
- 5 För närmare presentation av GOPP, se kapitel 1 och appendix.
- 6 Uppenberg 2018.
- 7 Hallén 2019.
- 8 Calleman 2007.
- 9 Sociala meddelanden 1935(2), s 117–136.
- 10 Carlsson 1966, s 248.
- 11 Ahlberg & Dahl 1974.
- 12 Se Riksarkivet. Folkräkningar (Sveriges befolkning), <https://sok.riksarkivet.se/folkrakningar>.
- 13 Föreningen bytte samma år namn till Stockholms hembiträdesförening. Moberg 1978, s 223. Se även Wallensteen-Jaeger 1977, s 12. En tjänarinneförening förefaller också ha bildats i Göteborg 1907 på initiativ av det socialdemokratiska ungdomsförbundet; föreningen nämns i samtida dagspress men föga är känt om dess verksamhet. 1919 bildades Göteborgs hembiträdesförening, som sägs ha samlat ungefär 200 medlemmar. Föreningens verksamhet är väl dokumenterad från 1927

- och beskrivs i Stenberg & Fürst (1921, s 165–173). Dess viktigaste fackliga fråga var förkortad och reglerad arbetstid.
- 14 Moberg 1978, s 11. Se även Carlsson 1966, s 55f.
 - 15 Dribe & Lundh 2005.
 - 16 Rundquist 1989.
 - 17 Rundquist 1989, s 236.
 - 18 Rundquist 1989, s 237.
 - 19 Nyström 1990 [1978], s 36.
 - 20 Horn 1975, s 23.
 - 21 Horn 1975, s 24.
 - 22 Nordlund Edvinsson 2012.
 - 23 Brunnström 2014.
 - 24 Nordlund Edvinsson & Söderberg 2010.
 - 25 Magnus 1930a,b.
 - 26 Sociala meddelanden 1935(2), s 117–136; SOU 1937:16; SOU 1939:15.
 - 27 SOU 1938:47, s 267.
 - 28 Se Ahlberg & Dahl 1974.
 - 29 Jorde 1995.
 - 30 Historikern Lotta Vikström (2004), som undersökt den mellanstora sågverksstaden Sundsvall under ungefär samma period, kom dock fram till att pigor ofta var anställda av handlare och hantverkare och därför sannolikt hade arbetsuppgifter som låg utanför rena hushållssysslor.
 - 31 Även andra yrkestitlar kan i realiteten ha inneburit arbete i andra personers hem, exempelvis ”kokerska” (HISCO 53100), ”tvätterska” (56100) och ”strykerska” (56065).
 - 32 Katzman 1981, s 303–314; Lasser 1987; McBride 1976, s 64; Sutherland 1981, s 109–110. Sten Carlsson (1968, s 249) har vad gäller svenska förhållanden en avvikande uppfattning och hävdar att lönen – inklusive naturaförmåner – var betydligt lägre för tjänarinnor än för andra kvinnliga låglönegrupper.
 - 33 Vammen 1986, s 52–54.
 - 34 Sager 2007, s 514.
 - 35 Vammen 1986, s 52–54.
 - 36 Stenberg & Fürst 2021, s 169.
 - 37 Däremot observerade utredarna att den minoritet av kvinnor i husligt arbete som var mödrar också hade lägre inkomster eftersom de var tvungna att ägna viss tid åt barnets skötsel (Wallensteen-Jaeger 1977, s 26).
 - 38 Vi har också gjort regressionsanalyser med realinkomst av tjänst som beroende variabel där vi bland annat kontrollerat för individernas ålder och (inkomstuppgifternas) kalenderår. Inte heller dessa analyser har kunnat påvisa någon statistiskt signifikant skillnad i realinkomst mellan hushållerskor och hembiträden.
 - 39 Den negativa trenden var inte lika tydlig när det gäller antalet hushållerskor.

Hemsömmerskornas yrkesliv

Malin Nilsson

Historisk forskning om social mobilitet och arbetskraftsrörlighet handlar oftast om män. I många fall utgår forskare från att det helt enkelt inte går att studera kvinnor eftersom de ofta uppträder utan yrkestitlar i källorna. Det gör att vi vet mindre om kvinnors förvärvsarbete, och levnadsbanor, än om mäns, och allra minst vet vi om gifta kvinnors förvärvsarbete. Ett alternativ till att exkludera kvinnor helt är att försöka pussla ihop information om deras arbetsliv från olika sorters källor. Det tar oftast längre tid och är därför bara möjligt att göra för avgränsade grupper. Fördelen är dock att vi kan få en mer nyanserad bild än om vi endast använder en sorts källa.

Frågeställningar

I det här kapitlet studerar jag kvinnors mobilitet i Göteborg i början av 1900-talet genom att fokusera på gruppen hemsömmerskor. En av anledningarna till mitt val av just hemsömmerskor är att andelen gifta kvinnor var större i denna grupp än i andra grupper på arbetsmarknaden. Genom att kombinera mantalslängder med ett rikt intervju-material som samlades in av en samtida utredning försöker jag såväl fördjupa vår kunskap om kvinnors levnadsbanor under 1900-talets första hälft som få en bild av vad det är vi missar om vi bara använder standardkällor. För att göra det ställs två frågor till materialet:

- 1 Var äktenskap för kvinnor förknippat med ett steg ”nedåt”, till mindre kvalificerade uppgifter?
- 2 Finns det en diskrepans mellan gifta kvinnors faktiska deltagande i arbetskraften och den som syns i befolkningsregister, såsom mantalslängder?

Kvinnors arbete i källorna

Generellt är det svårare att hitta kvinnors arbete i historiska källor än mäns,¹ och gifta kvinnors arbete är särskilt svårt att hitta. Det kan ha ideologiska orsaker – att kvinnorna beskrivs eller beskriver sig själva som icke-förvärvsarbetande för att passa in i en manlig försörjarnorm – men det kan också bero på tekniska riktlinjer för hur statistiken samlades in, till exempel att gifta kvinnor av rutin skrev som ”hustru” även om de hade ett yrke. Vi kan se detta mönster tydligt i den här boken, bristen på gifta kvinnor med yrkestitlar i mantalslängderna är påtaglig. Mantalslängderna är en relativt tillförlitlig källa för att följa mäns arbete, och den fungerar oftast bra för ogifta kvinnors arbete. Men få gifta kvinnor registrerades någonsin med yrke i mantalslängderna under första delen av 1900-talet.² Många kvinnor lämnade arbetskraften när de gifte sig,³ men med tanke på att reallönerna var låga har vi anledning att tro att vissa gifta kvinnor faktiskt fortsatte att förvärvsarbeta. Det kunde behövas flera inkomster för att försörja en arbetarklassfamilj.⁴ Tidigare forskning har visat att det var vanligt att gifta arbetarklasskvinnor arbetade deltid som hjälphustrur, tvätterskor eller hemsömmerskor.⁵ Detta arbete syns inte i mantalslängden eftersom kvinnorna sannolikt inte arbetade heltid eller kom upp i en taxeringsbar inkomst (se kapitel 2 och 3).

När allas arbete inte speglas i historiska källor får vi en snedvriden bild av hur arbetskraften faktiskt såg ut i början av 1900-talet. Vi behöver då leta efter alternativa källor för att komplettera bilden. Ofta behövs flera källor, vad historikern Lotta Vikström (2011) kallat triangulering, för att kunna få en korrekt bild. I vår studie kompletteras mantalslängderna av 336 intervjuer som gjordes med hemsömmerskor i Göteborg 1912. De var en del i en stor nationell

hemindustriutredning med syfte att kartlägga hemindustrins ekonomiska och sociala natur.⁶ Intervjuerna innehåller omfattande information om hemindustriarbetarskornas utbildning och tidigare yrkeserfarenhet och hur länge de arbetat i hemindustrin. Där finns också information om produkter, löner och arbetsförhållanden samt familjestruktur, inkomst och boende.

Totalt gjordes inom utredningen 4 257 intervjuer med kvinnliga hemindustriarbetare i Sverige, varav en stor del i Västra Sverige, i Göteborg och Sjuhäradsområdet söder om Borås. Här fanns också majoriteten av de totalt cirka 30 000 hemindustriarbetare i Sverige som identifierades i samband med utredningen. Det verkliga antalet var dock sannolikt större.

Kön, civilstånd och mobilitet

Utifrån vad vi vet om historiska arbetsmarknader finns all anledning att tro att kvinnor rörde sig inom, in på och ut från arbetsmarknaden på ett annorlunda sätt än män gjorde.⁷ Trots detta finns det relativt få studier som följer kvinnors rörlighet på arbetsmarknaden över tid.⁸

Lite hårdraget kan man säga att det till och med verkar som om anledningen till att kvinnor lämnas utanför forskningen skulle vara att de är för mobila. Kvinnor byter namn när de gifter sig, de rör sig in på och ut från arbetsmarknaden mer än män, de rör sig mellan formella och informella arbetsanställningar, de rör sig mellan betalt och obetalt arbete. En av de få större studier som finns om kvinnors arbetskraftsmobilitet i Sverige under tidigt 1900-tal bekräftar den här bilden: kvinnor rörde sig mer än män och allra mest rörde sig äldre gifta kvinnor.⁹

Civilstånd har länge varit en viktig faktor för mobiliteten på arbetsmarknaden, för både män och kvinnor. I det förindustriella samhället fanns ett system med ”livscykeljänst”: unga män och kvinnor lämnade föräldrahemmet för att arbeta som drängar respektive pigor i jordbrukarhushåll. Sedan kunde de få disponera eller förvärva lite mark och ha en egen liten gård tillsammans med en partner.¹⁰ Man kan säga att Sverige hade en tydlig tvåförsörjarmodell och att

ingå äktenskap var ett karriärsteg; både kvinnor och män hade arbetsuppgifter som var kopplade till högre status och makt efter att de var gifta.¹¹

Såväl jordbrukarhushåll som hantverkarfamiljer var uppbyggda kring ett gift par som ledde. Att vara gift innebar oftast ett steg till relativ frihet för både män och kvinnor. Samtida debattörer kunde tala om tiden före äktenskapet som trældom och konstatera att man som gift i alla fall var fri.¹²

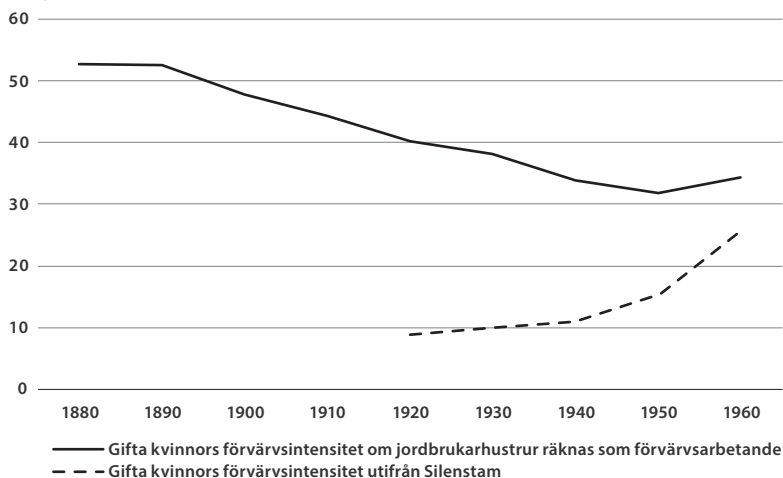
Med snabb befolkningstillväxt och ökad produktivitet i jordbruket under 1800-talet växte dock snabbt andelen tjänstefolk som förblev i anställning på någon annans gård även efter att de gift sig. Äktenskapet förlorade i kraft som en språngbräda för höjd yrkesstatus. För kvinnor fanns ibland alternativet att gifta sig med någon med egen gård och därmed få ökad social status, men även för kvinnor minskade sannolikheten att de skulle kunna driva ett självförsörjande hushåll.¹³

Samtidigt omformades den svenska arbetsmarknaden snabbt under 1800-talet, och det blev möjligt att söka sig till andra anställningar i den industrialiserade ekonomin. För män blev äktenskapet i allt mindre grad ett steg mot mer kvalificerade arbetsuppgifter. Män började jobba på fabrik, i skogen, eller i hamnen som ogifta, och fortsatte arbeta där efter att de gift sig. För kvinnor, däremot, blev äktenskapet under industrialiseringen en ännu viktigare faktor. Men istället för ett steg mot mer kvalificerade arbetsuppgifter innebar det ofta en port ut från arbetsmarknaden till obetalt arbete i hemmet eller till mer tillfälliga anställningar.

I många ekonomier som går igenom en industrialiseringsprocess och ekonomisk tillväxt sjunker gifta kvinnors förvärvsfrekvens initialt för att senare stiga igen. Utvecklingen av gifta kvinnors arbetsmarknadsdeltagande under industrialiseringen ser ut som ett U.¹⁴ Hur djupt U-kurvan når är dock omdiskuterat.¹⁵

Många studier av den svenska arbetsmarknaden bygger på statistik sammanställd av statistikern Per Silenstam som källa för utvecklingen från 1870.¹⁶ För gifta kvinnor finns dock bara siffror på förvärvsfrekvens från 1920. Nationalekonomen Anita Nyberg har också kritiserat Silenstams data eftersom han inte inkluderat jordbrukarhustrur som

Diagram 8.1. Giftna kvinnors förvärvsfrekvens inklusive och exklusive jordbrukarhustrur, Sverige 1880–1960 (procent). Källa: Silenstams siffror är tagna från Silenstam 1970, tabell A:15, s 105. Siffrorna för giftna kvinnors förvärvsintensitet om jordbrukarhustrur räknas som förvärvsarbetande kommer från Nyberg 1987, bilaga 1.

förvärvsarbetande.¹⁷ Som vi ser i diagram 8.1 förändrar det helt kurvan för giftna kvinnors förvärvsfrekvens i Sverige under 1900-talets första decennier.

Skulle de här siffrorna förändras ytterligare med en bättre bild av giftna kvinnors faktiska förvärvsarbete? Jag kommer i detta kapitel inte att kunna presentera nya siffror på samma sätt som Nyberg med jordbrukarhustrurna, men vi kan få en indikation på om det faktiskt är så att mycket av giftna kvinnors arbete döljs i den vanliga arbetsmarknadsstatistiken.

Hemindustri, civilstånd och mobilitet

Hemindustriarbete är industriell produktion som utförs i arbetarens hem på uppdrag av en arbetsgivare. Det har varit en central del av de flesta industrialiseringsprocesser och är fortfarande en viktig del av globala produktionskedjor. Både historiskt och i nutid produceras framförallt relativt billiga konsumtionsvaror i hemindustrin. Det

kan vara saker som paraplyer, leksaker eller kläder. Hemindustriell tillverkning är ibland förknippad med protoindustriell tillverkning, alltså industriell produktion inom ramen för jordbrukssamhället. Det var vanligt till exempel i Sjuhäradsbygden under 1700- och 1800-talen. Men hemindustrin är industriell produktion inom ramen för industrisamhället.

Hemindustrin fanns på 1910-talet i hela landet men var framförallt koncentrerad till de stora städerna och Sjuhäradsområdet. Hemindustrin dominerades av beklädnadsindustrin, både i Göteborg och i övriga landet. I Göteborg var Wettergrens beklädnadsfabrik vid Stigbergsliden en stor arbetsgivare för hemindustriarbetarskor, närmare bestämt hemsömmerskor. År 1913 var Wettergrens det tredje största industriföretaget i Göteborg. De hade 1 143 anställda varav ungefär hälften (593) var hemarbetare.¹⁸ Sannolikt var hemarbetarna ännu fler eftersom mycket av arbetet var utlagt på sömmerskor som hade egna verkstäder och i sin tur anställde kvinnor. Nyberg och Klintberg menar i sitt kapitel om Wettergrens i boken *Små industrier* (2019) att sömnaden fördes över till fabriken i högre grad under mellankrigstiden.¹⁹ De presenterar dock inga siffror på detta.

Kvinnors arbete i den svenska hemindustrin är ett relativt outforskat ämne. Förutom några tidiga utredningar som gjordes kring sekelskiftet har forskningen inte ägnat mycket uppmärksamhet åt hemindustrin i det industrialiserade samhället.²⁰ Oftast nämns det i förbigående i översiktsverk om kvinnors arbete under 1900-talet eller i texter där forskningsfokus ligger någon annanstans. I dessa fall framställs kvinnors arbete i hemindustrin i början av 1900-talet nästan alltid som en möjlighet för gifta kvinnor att förvärvsarbeta.²¹ Det beskrivs som ett arbete som fungerade under den manliga försörjarnorm som rådde under större delen av 1900-talet i Sverige, en norm som föreskrev att mannen skulle förvärvsarbeta utanför hemmet och att kvinnan, som en förutsättning för detta, skulle utföra obetalt omsorgsarbete i hemmet.²² Med den manliga försörjarnormens expansion blev det dock svårare framförallt för gifta kvinnor att kombinera omsorgsarbete med betalt arbete.²³ Arbetsgivarna föredrog manlig arbetskraft eller unga ogifta kvinnor utan

direkt omsorgsansvar, och gifta kvinnor trängdes till viss del ut från arbetsmarknaden.²⁴ Särslagstiftning för kvinnor, som nattarbetsförbud och en egen tillsynsmyndighet, snarare pressade ut kvinnor från den formella arbetsmarknaden än gynnade dem på densamma.²⁵

Hemindustriarbetarna har ofta setts som ett extremt flexibelt arbetsmarknadssegment. I marxistisk tradition pratar man om dem som en reservarmé som används för att hantera efterfrågetoppar i produktionen. I arbetsmarknadsstudier pratar man ibland om hemindustrin som ett yrke med låga trösklar ut och in. Men det är också ett yrke som kan ses som ett *dead-end job*, ett lågkvalificerat yrke där kvinnor ”blir kvar”.²⁶ Dock finns det extremt få longitudinella studier som följer hemarbetare över tid. Och det är där min studie kommer in. Först ska jag dock med ett enskilt livsöde visa hur vägen in i hemindustrin kunde se ut.

Från ett båtsmanstorp i Halland till hemsömnad i Göteborg – en levnadsbana

Anna Josefina Andersson föddes den 1 december 1875 i ett båtsmanstorp långt ute vid havet i en liten församling i mellersta Halland. Hon var tredje barnet i en barnaskara av sju. Under hennes första år bodde även hennes morfar med familjen, han står som backstugusittare och före detta båtsman i folkräkningen 1880. Hennes pappa står som arbetskarl 1880, 1890 och som grovarbetare 1900, modern står endast som hustru.

Alma lämnade sitt föräldrahem i slutet av maj 1891, 15 år gammal. Samma år flyttade 80 personer från församlingen, nästan var tjugonde person. Många utvandrade till Amerika, men Alma flyttade till Göteborg. Hon kom till en ung familj i Annedal; hennes nya husmor var bara fem år äldre än hon själv och mannen i familjen var skraddare. Paret hade ett barn på tio månader. Kanske var det tänkt att Anna skulle passa flickan så hustrun kunde arbeta med sömnaden tillsammans med sin man. Men flickan blev sjuk och avled knappt två veckor efter att Anna flyttat dit.

Det unga paret flyttade till Masthugget i november samma år och Alma flyttade vidare för att bli piga hos en änkefru med en stor våning nära domkyrkan. Åren efter arbetade Anna som piga i olika hushåll, men 1895 flyttade även hon till Masthugget och började där som elev på Wettergrens konfektionsfabrik.

Fem år senare, när Anna var 25 år, gifte hon sig och fick sitt första barn. Året innan hade hon köpt en symaskin för 135 kronor, sannolikt på avbetalning, och börjat arbeta som utesömmerska, det vill säga att hon sydde kappor i sitt eget hem istället för på fabriken.

När Socialstyrelsens hemindustrikommitté intervjuade Anna om hennes hemarbete 1912 hade hon hunnit få ytterligare två barn. Hon bodde med dem och sin man på Karl Johansgatan, i en lägenhet med två rum och kök. Mannen uppgavs arbeta som tunnbindare men Anna verkar inte ha velat eller kunnat ange om han hade bidragit med något till hushållets inkomst under det föregående året. Hon själv däremot arbetade tio timmar per dag och tjänade ungefär 25 kronor i veckan på sömnaden. Dock behövde hon betala en annan kvinna för att göra handsömnad och dessutom måste hon bekosta både tråd och silke själv, så veckoinkomsten landade under bra veckor på cirka 20 kronor.

Anna var medlem i Wettergrens sjuk- och begravningskassa. När hon fick frågan om hon haft några tidigare yrken svarade hon nekande, trots att det i församlingsarkiven ser ut som att hon arbetat som piga i flera hushåll. Kanske för att till skillnad från det yrke hon utövade nu, som sömmerska, såg hon ”husligt arbete” som bara ett jobb.

När jag försökte följa Annas arbetsliv vidare i mantalslängderna fann jag att hon var en av få gifta kvinnor i mitt intervjumaterial som någon gång registrerades med ett yrke och en arbetsgivare. År 1928 stod hon som ”sömmerska, hustru” och arbetade fortfarande för Wettergrens. Då var hon 53 år och har kanske jobbat kontinuerligt hos samma arbetsgivare i nästan 30 år. Men både före och efter stod hon endast som ”hustru”, så många av de frågor som kan ställas om hennes arbetsliv förblir obesvarade. Det går inte att få reda på om hon hade arbetat med något annat under tiden, om hon hade lämnat arbetsmarknaden under perioder eller om hon återvände till att arbeta inne på fabriken när barnen blivit större.

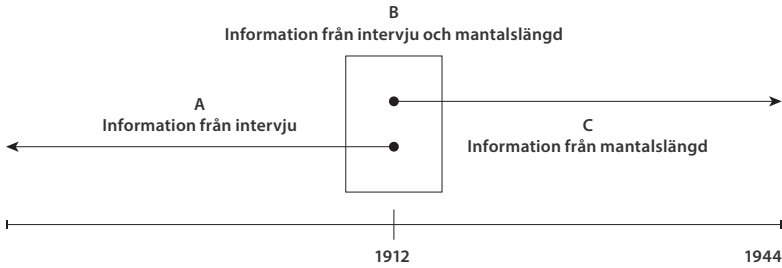

Bild 8.1. Personal i Hilda Perssons sytelié, Inom Vallgraven, på Östra Hamngatan 52 år 1902. Foto: William Steen Möller, Göteborgs stadsmuseum.

Göteborgs hemsömmerskors mobilitet

Anna Josefina tillhör en kohort bestående av 127 kvinnor som arbetade som hemsömmerskor i Göteborg 1912 och som jag följt framåt i tiden. Hemindustriarbetare i början av 1900-talet producerade, precis som hemindustriarbetare idag, olika saker. Det kunde vara tändsticksaskar, säckar eller snickerier. Men allra vanligast var det att vara sömmerska, eller mer specifikt det som kallades hemsömmerska.

För att besvara min första fråga, om det fanns ett samband mellan äktenskap och ett steg ”nedåt” till mindre kvalificerat arbete, har jag studerat intervjuer som gjordes med hemsömmerskor i Göteborg 1912. Intervjuerna innehåller frågor om vad intervjupersonerna gjort innan de började arbeta inom hemindustrin (A i figuren 8.1). För att besvara min andra fråga, om det finns en diskrepans mellan gifta kvinnors faktiska deltagande i arbetskraften och det som framträder i mantalslängder, har jag jämfört informationen i intervjuerna för

Figur 8.1. Källöversikt.

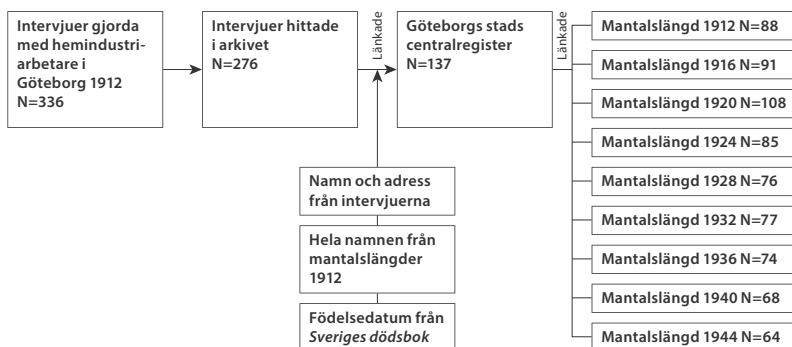
1912 med information ur 1912 års mantalslängd (B i figur 8.1). Jag har också följt samtliga kvinnor i 1912 års mantalslängd fram till 1944 för att se vad som går att säga om deras arbetsliv och om det skiljer sig åt mellan gifta och ogifta kvinnor (C i figur 8.1).

Totalt intervjuades 366 hemindustriarbetare i Göteborg 1912, 30 män och 336 kvinnor.

Av männen arbetade de flesta med sömnad, några få med skomakeri och snickerier. Bland kvinnorna tillverkade fyra skor, resten var hemsömmerskor. Intervjuerna finns transkriberade på ark av tunn kartong i Socialstyrelsens arkiv på Riksarkivet i Arninge utanför Stockholm. Det finns ett dubbelsidigt ark för varje individ. De är sorterade utifrån geografisk plats, men vissa intervjuer har hamnat fel så de var inte helt lätta att hitta. Totalt kunde jag få fram intervjuer med 276 kvinnliga respondenter från Göteborg, samtliga hemsömmerskor.

Mantalslängder är en återkommande källa i den här antologin. De var offentliga skatte- och befolkningsunderlag som samlades in varje år i Sverige.²⁷ För varje hushåll innehåller de till exempel information om individers ålder, civilstatus, eventuella yrke, lön, arbetsgivare och om de hade några anställda. För att i mantalslängden kunna lokalisera de personer som fanns i intervjumaterialet använde jag Göteborgs stads centralregister.²⁸

Men många av hemsömmerskorna hade vanliga namn och för att undvika att ta fel på person i mantalslängden använde jag *Sveriges dödbok* för att få tag på deras födelsedatum (födelseåret fanns i intervjuerna) och ibland även deras flicknamn alternativt namn som

Figur 8.2. Länkingsprocess för att hitta hemsömmerskorna.

gifta. I intervjuerna ställdes en fråga om bostadsadress, så jag kunde gå till mantalslängden från 1912 och leta efter personen på den adress hon uppgett i intervjun. Där kunde jag samla in information om mellannamn och eventuella stavningar som avvek från intervjun. Med denna information började jag leta efter personerna i centralregistret.

Totalt hittade jag i centralregistret 137 av de 276 av kvinnorna jag letade efter. Med informationen om deras adress från centralregistret försökte jag hitta kvinnorna i mantalslängderna för 1912, 1916, 1920, 1924, 1928, 1932, 1936, 1940 och 1944. Hela länkingsprocessen beskrivs i figur 8.2.

Anledningen till att jag hittade så pass få kan vara att centralregistret inte blev riktigt fullständigt förrän 1920; innan dess var informationen retroaktiv. Kvinnorna kan ha flyttat från Göteborg mellan 1912 och 1920, vissa kan ha bytt namn om de gift sig och deras namn som ogifta fanns inte med i dödboken. En annan anledning kan vara att jag inte kunde vara riktigt säker på att jag hade hittat rätt person, till exempel saknades ibland information för att skilja mellan kvinnor med samma namn.

För att ta reda på hur bortfallet kunde påverka resultatet analyserade jag vilka det var som försvann. Den enda tendensen var att kvinnor som tjänade över 1 000 kronor om året i hemindustrin hittades mer sällan. Det berodde troligtvis på att de oftast hade en egen syateljé och angav adressen till den i intervjun, istället för sin hemadress.

Vad betydde äktenskap för hemsömmerskornas mobilitet?

Den typiska hemsömmerskan i Göteborg 1912 var ogift och mellan 30 och 39 år. Relativt få av dem levde dock själva, utan de bodde tillsammans med åldrade föräldrar, ogifta syskon eller vänner. Majoriteten av dem var födda utanför Göteborg och hade migrerat till staden, oftast från närliggande områden i norra Bohuslän och dåvarande Älvsborgs län. Ett exempel är Elin Olsson, som ursprungligen kom från Ödsmål norr om Stenungssund. När hon intervjuades var hon 31 år och bodde tillsammans med två äldre systrar på Vegagatan i Linnéstaden. Alla tre systrarna var ogifta, och tillsammans hyrde de en liten syverkstad där de sydde kappor för Konfektionsbolaget Lesslie.

Ungefär 40 procent av hemarbetarna i materialet var gifta och av dem hade en majoritet hemmavarande barn. Bland de gifta kvinnorna var åldersfördelningen mer spridd än bland de ogifta. Det fanns endast ett fåtal ensamstående mödrar i gruppen. De gifta fällde dock relativt ofta kommentarer om att deras män av någon anledning inte kunde försörja familjen, ibland på grund av sjukdom eller arbetslöshet, ibland för att han drack eller inte längre bodde med familjen. I Karolina Börjessons fall står det att hon var gift och att hennes man var eldare på en båt, men inom parentes står det ”övergiven”. Karolina försörjde sin tvååriga dotter och treåriga son själv genom ”div. konfektionssömnad”.

Ännu oftare saknas det uppgifter om hur mycket mannen tjänat i intervjuerna. Det kan bero på att kvinnorna inte vill uppge mannens inkomst till exempel av rädsla för att beskattas annorlunda. Men det kan också ha varit så att mannen inte bidrog till hushållets försörjning.

De flesta hemsömmerskor sade sig vara llnesömmerskor, det vill säga att de sydde underkläder: daglinnen, underkjolar, underbyxor. Bland ogifta kvinnor var det vanligare att vara kappsömmerska. I en annan stad hade jag antagligen inte hittat så många kappsömmerskor, men i Göteborg låg konfektionsfabriken Wettergrens, som vid tillfället var en av Nordens största konfektionsfabriker. De anställde ett stort antal sömmerskor, både på fabriken och som hemsömmerskor.

HEMSÖMMERSKORNAS YRKESLIV

Tabell 8.1. Hemsömmerskornas åldersstruktur, hushållstyp och tidigare migration, Göteborg 1912. Anm: "Bor med släkting" = bor med någon som inte är förälder, syskon, barn eller make. Källa: Socialstyrelsens arkiv, 4:e byrån. Svensk hemindustri.

	Giftna (N = 59)		Ogiftna (N = 71)		Änkor (N = 7)	Totalt (N = 137)	
	N	%	N	%	N	N	%
Ålder							
< 20 år	0	0	2	3	0	2	1
20–29 år	20	34	18	25	1	39	28
30–39 år	24	41	23	32	0	47	34
40–49 år	7	12	16	23	5	28	20
> 49 år	8	14	12	17	1	21	15
Hushållstyp							
Bor ensam	1	2	25	35	1	27	20
Bor ensam med barn	1	2	4	6	5	10	7
Bor med släkting	3	5	2	3	1	6	4
Bor med en eller flera föräldrar och syskon	2	3	27	38	0	29	21
Bor med ogifta syskon	1	2	13	18	0	14	10
Bor med make och barn	43	73	0	0	0	43	31
Bor med make utan barn	8	14	0	0	0	8	6
Totalt antal som bor med egna barn i åldern tio år eller yngre	35	59	5	7	1	41	30
Migration							
Ej född i Göteborg	42	71	38	54	6	86	63

Kappsömmerskorna hade oftare anställda jämfört med linnesömmerskor och brodöser. De hyrde också oftare en egen ateljé, som nästan alltid låg nära eller i anslutning till deras hem. Som vi kan se i tabell 8.2 var det dock inte särskilt vanligt att ha en egen verkstad, endast 12 procent av hemsömmerskorna hade det. I princip alla som hade en egen verkstad sydde kappor och arbetade för Wettergrens.

Änkor och ogifta kvinnor hade generellt arbetat längre i hemindustrin än gifta kvinnor, som framgår av tabell 8.3. Delvis har det att göra med åldersstrukturen i grupperna, men även om man tar hänsyn till ålder hade de ogifta i snitt arbetat längre i hemindustrin

Bild 8.2. Sömmerskor på inne i fabriksbyggnaden på Wettergrens kappfabrik på Masthugget 1901. Foto: okänd, Göteborgs stadsmuseum.

än de gifta. Ogifta kvinnor hade även oftare genomgått yrkesutbildning som Anna Josefina i exemplet ovan; oftast hade de arbetat som syflickor i verkstäder eller gått en utbildning hos Wettergrens eller någon annan större arbetsgivare.

En yrkesgrupp som i snitt arbetat länge i hemindustrin var brodöserna. Många var äldre och ogifta, och de hade till viss del en annan klassbakgrund än till exempel linneseömmerskorna. Linneseömmerskorna hade utpräglad arbetarklassbakgrund, men brodöserna kunde ha en borgerlig bakgrund. Emilia Ekström var vid intervjutillfället 54 år och hade arbetat som brodös i 30 år. Hon broderade varje dag, elva månader om året, även söndagar. Hon kunde dock inte uppge hur många timmar om dagen hon broderade. Jag hittade henne i mantalslängden alla år fram till 1932, alltid som ”släkting” eller ”fröken”.

I tabell 8.4 sammanfattas hemsömmerskornas arbetstid och inkomster. I snitt arbetade de omkring nio timmar per dag, exklusive pauser, fem dagar i veckan. Gifta kvinnor arbetade något kortare dagar än ogifta, och de få änkorna i urvalet arbetade längre dagar. Inkomsten

HEMSÖMMERSKORNAS YRKESLIV

Tabell 8.2. Yrke, antal anställda och innehav av verkstad, Göteborg 1912. Anm: *Övrigt = tvätt och strykning, pressning, ”olika varor”, mönsterriterska, märkning, nåtling av skor, måla tennsoldater, göra flaggor. Källa: Socialstyrelsens arkiv, 4:e byrån. Svensk hemindustri.

	Giftna		Ogiftna		Änkor	Totalt	
	N	%	N	%	N	N	%
Yrke							
Brodös	6	10	16	23	1	23	17
Trikåstickerska	5	8	5	7	0	10	7
Övrigt*	2	3	6	8	1	9	7
Klädsömmerska	5	8	3	4	2	10	7
Kappsömmerska	11	19	26	37	1	38	28
Linnesömmerska	30	51	15	21	2	47	34
Anställda							
0	47	80	45	63	5	97	71
1-3	8	14	9	13	1	18	13
4-6	3	5	13	18	1	17	12
7+	1	2	4	6	0	5	4
Verkstad							
Ja	3	5	13	18	1	17	12
Nej	55	93	56	79	6	117	85

Tabell 8.3. Arbetade år i hemindustrin och yrkesträning, efter civilstånd, Göteborg 1912. Källa: Socialstyrelsens arkiv, 4:e byrån. Svensk hemindustri.

Civilstånd	Min	Median	Medel	Max	Standardavvikelse
Arbetade år i hemindustrin					
Giftna	0,5	3	7	40	9
Ogiftna	1	7	9	30	8
Änkor	0,5	10	10	23	8

Civilstånd	Har yrkesträning		Har ej yrkesträning	
	N	%	N	%
Yrkesträning				
Giftna	7	12	52	88
Ogiftna	20	28	51	72
Änkor	1	14	6	86
Totalt	28	20	109	80

Tabell 8.4. Arbetstid och inkomst hos hemindustriarbeterskorna i kohorten, Göteborg 1912. Källa: Socialstyrelsens arkiv, 4:e byrån. Svensk hemindustri.

Civilstånd	Min	Median	Medel	Max	Standardavvikelse
<i>Timmar arbetade per dag</i>					
Gifta	1	7	7	13	3
Ogifta	1	9	9	15	3
Änkor	7	8	10	16	4
<i>Inkomst per vecka i kronor</i>					
Gifta	1	5	6	15	3
Ogifta	4	8	10	25	5
Änkor	3	5	7	14	6

per vecka varierade också med civilståndet; gifta tjänade mindre än ogifta och änkor i snitt. Hemsömmerskorna jobbade uteslutande på ackord, de fick betalt per färdig produkt och inte per timme.

Vad gjorde de innan de blev hemsömmerskor?

Vad hade kvinnorna gjort innan de började arbeta som hemsömmerskor? Ungefär hälften av dem uppgav i intervjun att de inte haft något annat yrke. Ungefär en tredjedel hade arbetat som sömmerskor, exempelvis, som i textrutan på sida 209, på en fabrik eller i en annan sömmerskas verkstad. Flera hade arbetat som sömmerskor på Wettergrens innan de blev hemsömmerskor och fortsatte att sy för fabriken i sitt eget hem eller sin egen verkstad.

Vissa av kvinnorna hade aldrig arbetat i en fabrik utan gick från att arbeta på en annan sömmerskas verkstad till att öppna en egen. Hanna Rydberg hade till exempel arbetat på verkstad i 14 år innan hon blev hemsömmerska. Det innebar att hon börjat där som tolvåring, och nu 34 år senare hade hon en egen verkstad med nio anställda. Andra angav att de hade ”sytt privat”, det vill direkt för konsumenter, innan de blev hemsömmerska.

Dessa kvinnors övergång till hemindustrin hade representerat någon yrkesmobilitet. De utövade samma yrke, men på en annan plats eller för en annan arbetsgivare.

Vittnesmål om hur hemmafrun också kunde vara hemsömmerska

Greta, född 1914, berättar om hur hennes mamma, som tidigare varit sömmerska i en väskfabrik på Lindholmen, blev hemsömmerska.

Det var fattigt i vår familj, mamma blev hemsömmerska när pappa slutade som rörläggare. Hon sa till honom "Sluta, jag kan börja sy". Han hade tur som så snart fick jobb på SJs verkstad 1920. Mamma sydde kläder, damkläder, kappor och klänningar. Hon satt uppe mycket på nätterna och sydde för att få ihop lite pengar. Ofta hade de som skulle betala för kläderna inte råd när de skulle hämta dem, vi sydde för folk i stadsdelen. De kanske bara kunde betala en liten del av vad det kostade. Mamma brukade ge dem kläderna ändå, men det var många som aldrig betalade resten. En del kom med några ören då och då. (Sjöstedt 2008, s 13)

Längre fram i berättelsen konstaterar Greta:

Min mamma jobbade med att sy, men hon räknades ändå som hemmafru. (Sjöstedt 2008, s 16)

Beträffande kappsömmerskorna skulle man dock kunna hävda att många av dem upplevde någon form av vertikal social mobilitet eftersom de fick högre inkomst och status när de övergick från att sy på fabrik till att sy i sin egen verkstad. Flera av dem som hade verkstad hade också anställda och verkar ha haft en arbetsledande roll. De kunde tjäna en hel del pengar, i alla fall om man jämför med linnösömmerskorna som arbetade ensamma i sitt eget hem.

Linnösömmerskor kunde också uppleva horisontell mobilitet i meningen att de bytte arbetsplats från fabriken till hemmet men fortsatte med ungefär samma typ av uppgifter. En av respondenterna, Mathilda Almgren, hade arbetat på Korsettfabriken fram tills strax innan hon fick en son drygt ett år före intervjutillfället. Mathilda var en ogift mor och arbetade nio till tio timmar per dag med att sy enkla linneprodukter för firman Yngve Östberg. Hon arbetade i det spisrum som hon delade med sin son, sin mor och två yngre syskon. Modern hade enligt vad Mathilda uppgav i intervjun tjänat 50 kronor under föregående år, i övrigt var hela familjen beroende av hennes inkomster.

Mathildas arbetsgivare försökte dock motivera hemarbetarnas låga löner med att kvinnorna inte var primära familjeförsörjare. I ett brev till Socialstyrelsen lät han meddela:

Till uppgift för hemarbetsutredningen får jag meddela att jag har 160 hemsömmerskor [...]. Dock är dessa yngre gifta kvinnor (spår-vägsfruar) som ej uteslutande leva utav denna förtjänst.²⁹

Av linnesömmerskorna verkar vissa ha upplevt en vertikal mobilitet nedåt: på Wettergrens hade de sytt avancerade kappor, men i sitt eget hem började de sy enkla daglinnen. Ofta verkar detta ha hört samman med deras civilstånd: kompetenta ogifta kvinnor som arbetade på Wettergrens fabrik kunde bli utesömmerskor och driva en egen verkstad, men sömmerskor som arbetade inne på fabriken och gifte sig började oftare sy enklare plagg, och då för en annan arbetsgivare. Johanna Andersson hade arbetat som kappsömmerska men arbetade vid intervjutillfället sedan tre år tillbaka med att sy linnen. Hon bodde med sin man, sin svåger och sin två år gamle son. Det finns en anteckning om att hon förutom linnesömnaden också ”syer privat”.

Förklaringen ligger antagligen i behovet av omsorgsarbete och investeringar. Linnesömmerskorna kunde komma upp i ett hyfsat ackord genom att sy daglinnen på en egen enklare maskin eller för hand. Arbetet kunde pausas för att ta hand om barn och hushåll. Men om du ska kunna sy avancerade kappor och tjäna pengar på det behöver du kunna investera i bättre maskiner, eventuellt en press, och gärna några anställda för att kunna dela upp arbetet. Det är svårare och dyrare att pausa ett sådant arbete för att ta hand om hushållet. Maskinerna kostar pengar, och alternativkostnaden för att inte arbeta är större.

Knappt en femtedel av kvinnorna hade haft ett annat yrke innan de blev hemsömmerskor, det vill säga att de hade upplevt yrkesmobilitet. Bland dem fanns en rad olika yrken representerade, som vi kan se i tabell 8.5. Det vanligaste var att ha varit tjänsteflicka eller butiksbiträde. Men som vi såg i vårt inledande exempel med Anna Josefina är det oklart hur många som faktiskt rapporterade sina tidigare yrken, särskilt om de hade utfört husligt arbete eller till exempel arbetat på sina föräldrars gård innan de migrerade till Göteborg.

HEMSÖMMERSKORNAS YRKESLIV

Tabell 8.5. Yrken kvinnorna haft före arbetet i hemindustrin, Göteborg 1912. Anm: Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Socialstyrelsens arkiv, 4:e byrån. Svensk hemindustri.

Tidigare yrke	Giftna		Ogiftna		Änkor	Totalt	
	N	%	N	%		N	N
<i>Ingen tidigare yrkeserfarenhet</i>	27	46	37	52	3	67	49
<i>Yrken som de fortsatte med i hemmet</i>							
Sömmerska	16	27	20	28	2	38	28
Riterska			1	1		1	1
Brodös	1	2	2	3		3	2
Summa	17	29	23	32	2	42	31
<i>Yrken som de ej fortsatte med i hemmet</i>							
Bagerska	2	3				2	1
Kartongmakerska	1	2				1	1
Städerska	1	2				1	1
Biträde			1	1		1	1
Försäljare			1	1		1	1
Fabriksarbeterska	1	2				1	1
Förgyllare	1	2				1	1
Hushållerska			1	1		1	1
Piga					1	1	1
Musiklärarinna			1	1		1	1
Barnsköterska			1	1		1	1
Presserska	1	2				1	1
Tjänsteflicka	5	8			1	6	4
Butiksbiträde	3	5	2	3		5	4
Lärarinna			3	4		3	2
Uppgift saknas			1	1		1	1
Summa	15	26	11	13	2	28	23
Totalt	59	101	71	98	7	137	103

De flesta som bytte från ett annat yrke bytte till llnnesömnad eller broderi, alltså relativt okvalificerad sömnad. Av de giftna kvinnorna bytte många till llnnesömnad. Som Johanna Hellström; hon angav att hon ”innan giftermålet” hade arbetat som affärsbiträde. Nu sydde hon daglinnen cirka sex timmar varje dag under säsong,

Tabell 8.6. Titel i mantalslängd, efter civilstånd, Göteborg 1912. Anm: Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Göteborgs mantalskontors arkiv, mantalslängder 1912.

Titel i mantalslängd	Giftna		Ogiftna		Änkor	Totalt	
	N	%	N	%		N	N
Yrkestitel	1	2	49	63	1	51	36
Familjetitel (t ex dotter, hustru)	37	67	16	21	6	59	42
Ingen titel	17	31	13	17	1	31	22
Totalt	55	100	78	101	8	141	100

Tabell 8.7. Yrkesbanor efter civilstånd, Göteborg 1912–1943. Anm: Procentandelarna summerar inte alltid till 100 på grund av avrundning till heltal. Källa: Göteborgs mantalskontors arkiv, mantalslängder 1912, 1916, 1920, 1924, 1928, 1932, 1936, 1940, 1944.

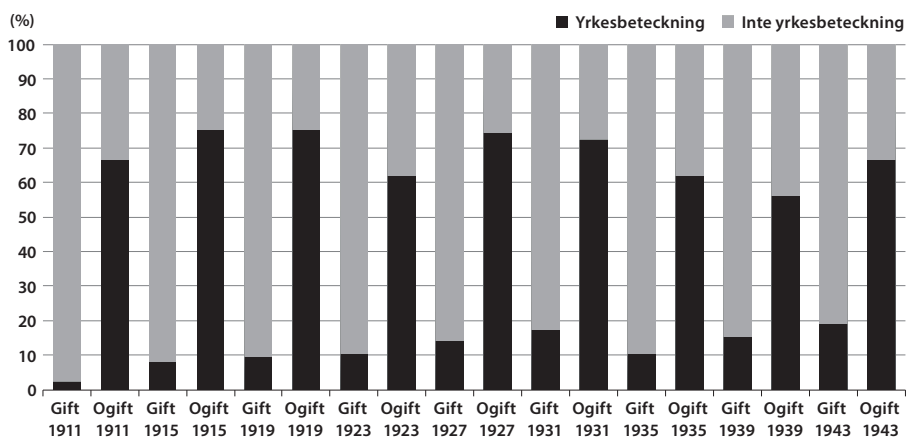
Yrkesbana	Giftna		Ogiftna		Änkor
	N	%	N	%	
1. Registrerar aldrig yrke	37	73	11	17	5
2. Registrerar samma yrke hela perioden	1	2	35	55	1
3. Byter till eller från titeln "hustru"	7	14	5	8	0
4. Byter till annan yrkestitel	6	12	13	20	1
Totalt	51	100	64	100	7
Förekommer mindre än tre gånger i mantalslängden	8	14	7	10	0

cirka nio månader om året. I hushållet fanns förutom Johannas man, som arbetade som chaufför, och deras två barn, som var tre och ett år gamla, även mannens mor.

Hur syns de giftna hemsömmerskornas arbete i mantalslängden?

Från intervjuerna vet jag att alla hemsömmerskor som intervjuades inom ramen för hemindustriutredningen i Göteborg förvärvsarbetade, i snitt sju till nio timmar per dag, ogiftna som giftna. Men i mantalslängden samma år, 1912, är det bara en av 55 giftna kvinnor som uppges ha ett yrke. Av de ogiftna är det däremot en majoritet, 49 av 78 (tabell 8.6).

Diagram 8.2. Andel kvinnor som registrerade yrke, efter civilstånd, Göteborg 1911–1943 (procent). Källa: Göteborgs mantalskontors arkiv, mantalslängder 1912, 1916, 1920, 1924, 1928, 1932, 1936, 1940, 1944.

I diagram 8.2 ser vi att samma förhållande består under hela undersökningsperioden, även om grupperna närmar sig varandra. Det avspeglar dock sannolikt inte en allmän trend att fler gifta och färre ogifta kvinnor registrerade yrken utan snarare gruppens sammansättning och åldrande.

I tabell 8.7 ser vi samma tendens: gifta kvinnor registrerade i de flesta fall aldrig ett yrke. Bland de ogifta ser vi att de flesta registrerade samma yrke; de stod som sömmerska varje gång jag fann dem i mantalslängden.

Slutsatser

Tre huvudsakliga slutsatser dras av detta kapitel. För det första att mantalslängder är ofullständiga källor för gifta kvinnors förvärvsarbete i början av 1900-talet, vilket bekräftar tidigare forskning. Det var särskilt uppenbart 1912, när jag visste att alla de gifta kvinnorna i mitt material arbetade inom hemindustrin, men i princip ingen av dem registrerade ett yrke. Att de inte gjorde det kan ha berott på att en manlig försörjarnorm växte fram i samhället om att gifta kvin-

nor inte skulle eller förväntades arbeta och att det vore förknippat med en statusförlust för mannen. Det kan också ha berott på att kvinnorna hade få incitament att faktiskt registrera sitt yrke. Gränsen för beskattning var relativt hög, 1912 var den 800 kronor, och få hemsömmerskor tjänade mer än så.

Min andra slutsats är att den yrkesmobilitet som kvinnorna uppvisade i samband med att de gifte sig ofta gick i riktning mot mindre kvalificerade arbeten. De kan till exempel ha varit kvalificerade kappsömmerskor på Wettergrens och sedan i hemindustrin ha ägnat sig åt enklare llinnesömnad. För ogifta kvinnor var det vanligare att deras intåg i hemindustrin innebar att de fick större ansvar för och inflytande över produktionsprocessen och i vissa fall till och med kunde anställa andra kvinnor.

Nästan tre fjärdedelar av de gifta hemsömmerskorna registrerade aldrig något yrke. Endast en av dem angav konsekvent sitt yrke i mantalslängden; hon står som sömmerska. Beträffande de gifta kvinnor som bytte från eller till titeln ”hustru” (14 procent) är det möjligt att det speglar hur de gick in i och ut ur arbetskraften. Endast 12 procent av de gifta kvinnorna registrerade en yrkestitel någon gång under perioden.

Min tredje slutsats är att förvånansvärt många kvinnor arbetade som hemsömmerskor under större delen av, eller hela, sitt yrkesliv. Av de hemsömmerskor som var ogifta 1912 registrerade över hälften samma yrke hela perioden, nästan alltid ”sömmerska”. En handfull gifte sig och lämnade eventuellt arbetsmarknaden – de slutade i varje fall uppge titeln ”sömmerska” och uppgav istället ”hustru”. En femtedel av de ogifta bytte till ett annat yrke någon gång efter 1912: till bagare, butiksbiträde, städerska, fabriksarbeterska, hushållerska, lärarinna eller trikåstickerska.

Av de hemsömmerskor jag kunde följa stannade de flesta kvar i sitt yrke. Det talar mot tidigare forskning, som sett hemindustriarbete primärt som ett sätt för gifta kvinnor att under en kort period komplettera sin makes inkomst. Anna Josefina, vars livsberättelse jag återgav, stannade kvar i yrket, och även de ogifta kvinnor som jag hittade i mantalslängderna fortsatte att ange ”sömmerska” som

sitt yrke. De kunde dock utöva yrket inom olika typer av arbetsmarknadsrelationer – de har till exempel börjat som syflickor på en verkstad, sedan jobbat några år som sömmerskor på fabrik, sedan gift sig och sytt enklare plagg hemma eller som föreståndare på en egen verkstad. Antagligen sydde dessa kvinnor även familjens kläder och vissa arbetade parallellt med att utföra sömmersketjänster åt privatpersoner. Så även om dessa kvinnor bara under en kort tid officiellt befann sig på arbetsmarknaden, på en formell arbetsplats, kunde de under lång tid använda sig av sina färdigheter som sömmerskor. Det är intressant också ur perspektivet att många teorier om varför kvinnor hamnar efter män på arbetsmarknaden handlar om att de har mindre incitament att investera i sina yrken eftersom de är på arbetsmarknaden under en mycket kortare period.

Noter

- 1 Vikström 2011.
- 2 Lane 2004.
- 3 Frangeur 1998.
- 4 Horrell & Humphries 1995; Knotter 2004.
- 5 Fraundorf 1979; Goldin 1983; Nilsson 2020.
- 6 *Svensk Hemindustri. Del 1* 1917.
- 7 Schulz, Maas & van Leeuwen 2014.
- 8 Holmberg 2013; Schulz 2013; kapitel 4 och 7 i denna antologi.
- 9 Meidner 1954. I samma riktning pekar resultaten i kapitel 4, som visar att andelen personer som upplevde arbetskraftsmobilitet sammantaget var högre bland kvinnor än män.
- 10 Lundh 1999a,b.
- 11 Ling et al 2017.
- 12 Uppenberg 2018, s 185.
- 13 Lundh 1999a,b.
- 14 Goldin 1994.
- 15 Schmidt & van Nederveen Meerkerk 2012, s 630; Humphries & Sarasúa 2012.
- 16 Silenstam 1970.
- 17 Nyberg 1987.
- 18 Fritz 1996, s 198.
- 19 Klintberg & Nyberg 2019, s 138.
- 20 Meyerson 1907.
- 21 Karlsson 1995, s 27; Carlsson Wetterberg 1986, s 44; Frangeur s 49; Åmark 2005, s 73–74.
- 22 Stanfors 2007, s 84.

- 23 Tilly & Scott 1987, s 124.
- 24 Tilly, Tilly & Scott, s 125.
- 25 Burnette 2008.
- 26 Elson 1999; Chant 2011, s 474.
- 27 Se appendix.
- 28 Se appendix.
- 29 Yngve Östberg, ”Brev Från Yngve Östberg till Hemindustriutredningen”, 10 juni 1912, Socialstyrelsens 5:e byrå, H2BD Svensk Hemindustri.

Mäns yrkesliv från medelålder till pensionering

Tobias Karlsson

Individens livscykel har historiskt sett olika ut för män och kvinnor, inte minst när det gäller livets senare skeden. I det här kapitlet studeras mäns yrkesliv från medelålder till pensionering med utgångspunkt i en enskild berättelse. Denna berättelse jämförs med de typiska mönster för yrkesaktivitet och inkomstutveckling som framträder i Göteborgs befolkningspanel för män i samma generation.

Bakgrund

Det finns i alla samhällen uppfattningar om vad som markerar ålderdomens inträde, och uppfattningarna skiljer sig åt över tid och rum.¹ I vårt moderna samhälle är pensioneringen – utträdet från arbetskraften – den kanske tydligaste markören för inträdet i ålderdomen. Pensionen förväntas innebära en försörjning på en så pass hög nivå att förvärsarbete inte längre är nödvändigt.² Vi kan inte utgå från att pensionering hade samma innebörd för 100 år sedan. Visserligen blev Sverige 1913 det första landet i världen som införde ett allmänt pensionssystem, det vill säga ett system som inte ställde krav på tidigare förvärsarbete för rätt till pension och där pensionens storlek inte berodde på tidigare förvärsinkomster. Inledningsvis var folkpensionen dock låg – dess storlek möjliggjorde inte ett fullständigt utträde från arbetsmarknaden, den skulle snarast ses som ett komplement till andra inkomstkällor. Pensionären måste fortsätta att

arbeta, ta av sina besparingar eller utnyttja fattighjälp för att klara försörjningen.³

I och med pensionsreformen fick alla, oavsett tidigare anställningsförhållanden, rätt att ansöka om ålderspension vid 67 års ålder. Men det fanns diskussioner om att ha olika pensionsåldrar för män och kvinnor. Detta faktum påminner oss om vikten av att vara uppmärksamma på skillnader mellan könen när det gäller äldres arbete och försörjning. Män var nästan alltid yrkesaktiva i medelåldern, och grundläggande frågor är när och under vilka förutsättningar de slutligen lämnade det yrkesaktiva livet. Kvinnor, å sin sida, närmade sig ofta ålderdomen från positioner utanför den formella arbetsmarknaden. Det blir då minst lika intressant att fråga sig i vilken omfattning de sökte sig in på arbetsmarknaden på äldre dagar eller om de skaffade sig andra typer av försörjningskällor.⁴

I det här kapitlet fokuserar jag dock på de medelålders och äldre männens erfarenheter. Jag vill belysa övergången från vuxenliv till ålderdom för män, med fokus på hur deras arbete och försörjning gestaltade sig fram till utträdet från arbetsmarknaden. Hur avslutades den yrkesaktiva delen av deras liv? Var det en livsfas som kännetecknades av stabilitet och trygghet, där de äldre männen kunde förbereda sig för att så småningom lämna arbetsmarknaden? Eller var det snarare en fas som präglades av stora förändringar och negativa överraskningar, där de äldre männen trängdes undan – av nya generationer och nya teknologier?

Efter en kortfattad genomgång av tidigare forskning på området använder jag ett individuellt livsöde – varvssmeden Oskar Hammarström – som utgångspunkt för en kvantitativt inriktad undersökning av äldre mäns erfarenheter på arbetsmarknaden i Göteborg. Hammarströms berättelse ger intrycket av att han upplevde den senare delen av sitt yrkesverksamma liv som tämligen oproblematiskt. Hans livsresa började med utmaningar och svårigheter och avslutades med en angenäm tillvaro.

Frågan är emellertid om Oskar Hammarströms erfarenhet var typisk för män i hans generation. För att närma mig denna fråga har jag följt en kohort av män som bodde i Göteborg 1915 och som var

födda ungefär samtidigt som Oskar Hammarström. Jag tittar exempelvis närmare på inkomstutveckling över tid, eventuell arbetslöshet och utträdet från arbetskraften. Jag studerar också yrkesrörligheten bland medelålders män för att ta reda på om det fanns särskilda reträttpositioner för äldre män.

Optimister och pessimister i den tidigare forskningen

I den historiska forskningen finns olika uppfattningar om hur, och varför, äldres situation på arbetsmarknaden har förändrats över tid. Grovt sett kan forskarna på detta fält delas upp i optimister och pessimister. Optimisterna menar att de stigande realinkomster som följde med industrialiseringen gjorde det möjligt för äldre män att spara och planera för sin ålderdom. När det gäller svenska förhållanden kan vi konstatera att realinkomsterna steg kraftigt under slutet av 1800- och början av 1900-talet samtidigt som utbudet av sparformer blev mer varierat.⁵ Mellan 1880 och 1913 fördubblades reallönerna och en allt mindre andel av hushållsbudgeten behövde läggas på livsmedel.⁶ Sparbanksrörelsen hade etablerats under 1800-talet, och år 1900 fanns ungefär ett sparkonto per invånare. I slutet av 1800-talet slog sjukkasserörelsen igenom, samtidigt som affärsbanker började erbjuda sina tjänster till vanliga medborgare.⁷ Under 1900-talets första decennier slog också liv- och kapitalförsäkringar, så kallade folkförsäkringar, igenom på allvar, först bland tjänstemän och högkvalificerade arbetare, sedan i bredare grupper.⁸ Dan Bäcklund och Kristina Lilja menar att ”sparandet ökade i takt med att överskotten blev större och sparmotiven breddades till att omfatta även ett planerat långsiktssparande”, redan före folkpensionen 1913.⁹ Inledningsvis var det främst yngre och medelålders män som skaffade sig liv- och kapitalförsäkringar. Denna nya sparform var delvis stängd för de äldre, som därför i högre utsträckning var hänvisade till banksparande.

Pessimisterna menar att industrialiseringen, moderniseringen och rationaliseringen medförde en omfattande utslagning av äldre arbetskraft. Denna uppfattning hade även många samtida iakttagare. I

Tyskland menade *Verein für Sozialpolitik* (Föreningen för socialpolitik) att det särskilt vid större företag i början av 1900-talet skedde en utgallring av mindre produktiva arbetare som bland annat baserades på ålder.¹⁰ På 1920-talet skrev den amerikanske ekonomen Abraham Epstein att ”i maskinernas värld är ålder och erfarenhet inte längre några tillgångar utan oöverstigliga handikapp”.¹¹ Mellankrigstidens rationaliseringsrörelse yttrade sig bland annat i ökad användning av ackordslöner, tidsstudier och en tydligare arbetsdelning mellan arbetare och tjänstemän.¹² Åke Elmér, som skrivit om bakgrunden till den svenska folkpensionen, menar att rationaliseringarna kan ha missgynnat äldre och påskyndat deras utträde från arbetsmarknaden.¹³

De få svenska studier som gjorts om hur äldre mäns situation på arbetsmarknaden gestaltade sig under 1900-talets första decennier ger en blandad bild. Ann-Kristin Högman har observerat sjunkande yrkesaktivitet bland män över 60 år i svenska städer mellan folkräkningsåren 1910 och 1930, samt att män i denna åldersgrupp var underrepresenterade i växande industrier och moderna yrken.¹⁴ Dessa mönster kan åberopas som stöd för en mer pessimistisk tolkning av äldre mäns situation på arbetsmarknaden. Även Birgitta Skarin Frykman, som undersökt bageriarbetare i Göteborg, kan räknas till pessimisterna. Hon fann att det i slutet av 1800-talet fanns mycket få äldre bagare, trots att det inte var ett tillfällighetsjobb. Enligt en samtida iakttagare var ”åsikten allmän bland mästarna, att den som var över fyrtio år var för gammal”.¹⁵ Lars Olsson, som undersökt typografer, en annan yrkesgrupp med få äldre utövare, riktar fokus mot hur arbetsprocesserna förändrades under 1900-talet och ger en mer optimistisk bild av åldrandet. Med undantag för åren efter storstrejken 1909 samt under depressionen i början av 1930-talet fann han inga starka belägg för att det skulle ha förekommit någon utgallring av äldre typografer.¹⁶ Men som Olsson själv påpekar handlade det om en manligt dominerad yrkeskår som hade en hög facklig organisationsgrad och därmed en stark förhandlingsposition i förhållande till arbetsgivarna.¹⁷

En varvssmeds berättelse

Det finns många tänkbara källor för att studera äldre mäns situation på arbetsmarknaden historiskt sett. En tänkbar källa, för den som intresserar sig för personer som var medelålders när folkpensioneringen infördes 1913 och som lämnade arbetskraften under mellankrigstiden, är Nordiska museets så kallade arbetarminnen. De samlades in på 1940- och 1950-talen under ledning av etnologen Mats Rehnberg och i samarbete med bland annat fackliga organisationer. Nordiska museet vände sig till ett antal viktigare arbetargrupper, däribland de i Göteborg så framträdande verkstadsarbetarna.

Informanterna var ofta äldre personer, födda på 1850-, 1860- och 1870-talen. De hade kommit in på arbetsmarknaden under den tidiga industrialiseringen, då arbetslivet fortfarande präglades av husbondevälde och mycket enkel teknologi. Som vuxna fick de uppleva hur arbetslivet moderniserades i många avseenden. Arbetarna organiserade sig fackligt. Maskinerna blev fler och snabbare och arbetslokaler ljustare. Ett problem för vårt vidkommande är emellertid att de minnen som samlades in domineras av upplevelser från barn- och ungdomstiden. Skildringar av hur arbetslivet gestaltade sig när ålderdomen närmade sig är mer sällsynta. Den i Göteborg verksamme varvssmeden Oskar Hammarströms berättelse är ett tydligt exempel.

Oskar föddes 1869 i Harestad, 1,5 mil fågelvägen från Göteborg.¹⁹ Fadern var indelt soldat och Oskar fick tidigt hjälpa modern i familjens jordbruk. Efter konfirmationen, vid omkring 15 års ålder, fick han arbete hos en smedmästare i Göteborg. Under de följande 10–15 åren flyttade han ett par gånger mellan uppväxtorten och storstaden och bytte arbetsgivare flera gånger. Efter att under något år ha försökt driva en egen smedja i hembyn återkom Oskar till Göteborg som smedshantlangare, och senare verktygssmed, vid Keillers (som senare blev Götaverken).²⁰ Han var med om företagets flytt till Hisingen och den modernisering av arbetet som den medförde.

För att få upp lönen tog Hammarström som 40-åring tjänst vid Strömman & Larssons snickerifabrik, ett mindre men växande företag alldeles i närheten av Götaverken. Han sade sig ha ångrat bytet

Bild 9.1. Varvssmedjan vid Götaverken år 1901, som då var belägen Inom Vallgraven på Stora Badhusgatan 3. Foto: Carl Mikael Olson, Göteborgs stadsmuseum.

eftersom förhållandena på den nya arbetsplatsen framstod som ålderdomliga och utsikterna till fortsatt löneutveckling som obefintliga, men han stannade kvar i nästan ett decennium.

När Oskar närmade sig de 50 vände han åter till Götaverken och fick då en dramatisk lönehöjning: från 40 till 70 kronor per vecka. ”Efter denna tid är inget att anteckna”, fortsätter Oskar sin berättelse.²¹ ”Åren gingo och tiden för att bli pensionerad var överskriden, för jag slutade mitt arbete den 16 juli 1941, samma dag jag fyllde 72 år.”²²

På två meningar avhandlas alltså de två årtionden som följde efter återkomsten till Götaverken. Inget om arbetstempo och rationaliseringar, eller om arbetslöshet och ekonomiska kriser, eller om hur arbetskamraterna eller ledningen förhöll sig till en åldrande varvssmed. Inget om varför Oskar stannade kvar flera år efter att han uppnått den formella pensionsåldern eller om hur han upplevde det slutliga avskedet.

Skildringen av ungdomstiden och de tidiga vuxenåren är inte bara rikare utan innehåller också mer av förändringar, problem och

svårigheter. Barndomshemmet var fattigt, det enda rummets tak buktade nedåt som en ”hängmatta” och i avsaknad av ved eldade familjen med kospillning.²³ Från skoltiden minns Oskar aga och auktioner av föräldralösa barn och hemlösa åldringar. Som lärpojke hos smedsmästare Kallbäck i Göteborg fick han vattenblåsor i händerna och stå ut med såväl gesällernas pennalism som en äldre smeds häftiga humör.²⁴

När Oskar i 20-årsåldern återkom till Kallbäckes smedja efter att ha fullgjort det första årets värnpliktstjänstgöring möttes han av beskedet att platsen ”var upptagen av en yngre förmåga”.²⁵ Från sin nästa anställning, vid Eriksbergs mekaniska verkstad, blev Oskar avskedad efter en kort tid på grund av att han och några kamrater tagit en fridag. Därefter förlorade han en anställning vid Lindholmens mekaniska verkstad till följd av företagets konkurs 1892.

I 25-årsåldern drabbades Oskar av ”tryckvärk” i en hand. Han remitterades till Sahlgrenska sjukhuset för operation men struntade i det. Istället skar han upp den böld som uppstått på handen med sin rakkniv, smorde på en salva från en klok gumma (”Kungsbackagumman”) och var kort därefter tillbaka i arbete. Några ålderskrämpor finner inte Hammarström värda att nämna i sin berättelse. Vi kan förmoda att han överlag hade en relativt god hälsa. I inledningen av sin berättelse konstaterade den 81-årige Oskar att han, i likhet med sin far, ”aldrig heller behövt ligga för sjukdom”.²⁶ Det bör vi ha i åtanke när vi reflekterar över hans livsberättelse. Hade Oskars levnadsbana kantats av olycksfall och sjukdomar hade den sannolikt haft större inslag av otrygghet, exempelvis med avseende på yrke och inkomster.

Oskars berättelse om barndomen, ungdomen och det tidiga vuxenlivet är innehållsrik och full av förändringar. Efter hans återkomst till Götaverken följer en lång period av förmodad stabilitet. Tonvikten på erfarenheter i livets tidigare skeden är delvis en följd av de instruktioner som Nordiska museet gav sina informanter. Just i Oskars fall är det emellertid sannolikt att slutet av hans yrkesverksamma liv faktiskt präglades av kontinuitet. Om han hade bytt arbetsplats, fått helt nya arbetsuppgifter eller blivit ofrivilligt avskedad hade han troligen nämnt det. En grundläggande fråga som infinner sig är hur

representativ Oskars erfarenheter är: för verkstadsarbetare, för industriarbetare och för medelålders och äldre män i stort under den tid som den senare delen av hans levnadsbana som yrkesaktiv omfattar, det vill säga perioden från 1910-talet till 1940-talet.

Vi bör vara försiktiga med att dra slutsatser av den typ av källmaterial som Nordiska museets arbetarminnen utgör. Minnesinsamlingarnas utformning innebar att personer vars yrkesliv präglades av viss kontinuitet är överrepresenterade. Och även mellan personer som varit verksamma inom samma yrke under hela livet kan erfarenheterna ha skilt sig mycket åt, inte minst beroende på vilket företag de jobbade för. Forskningen om varven i Göteborg har exempelvis visat på stora skillnader i företagets relationer till arbetskraften. Enligt denna forskning tillbringade Oskar de sista årtiondena av sitt yrkesverksamma liv i ett framgångsrikt företag med förhållandevis human personalpolitik.

Redan på 1910-talet hade Götaverken, under Hugo Hammars ledning, passerat Lindholmen som landets största varv. Expansionen fortsatte under 1920- och 1930-talen. Under perioden 1914 till 1944 trefaldigades antalet anställda vid Götaverken.²⁷ Parallellt med tillväxten genomfördes stora förändringar i företagets produktion och arbetets organisation. Götaverken gick från att ägna sig åt mångsyssleri och reparationer till att bli mer specialiserat på nyproduktion av allt större fartyg. Arbetets organisation präglades av elektrifiering, mekanisering och rationalisering. Samtidigt tryckte arbetarnas representanter på för att fler arbetsuppgifter skulle avlönas med ackord. Ackordsarbete gav yrkesskickliga arbetare återkommande möjligheter att omförhandla och höja sina löner.²⁸ Ackordsarbete innebar också att de yrkesskickliga arbetarna kunde höja sina inkomster genom att eliminera spilltider som annars inte skulle ha utnyttjats produktivt.

Under första världskriget steg livsmedelspriserna i regel snabbare än lönerna. På Götaverken kunde de stigande arbetsförtjänsterna emellertid följa prisutvecklingen. När inflationen efter kriget upphörde fortsatte förtjänsterna att öka bland företagets arbetare.²⁹ Det var precis i det läget Oskar återkom till Götaverken och fick sitt stora lönelyft. Efter kriget initierade företagsledningen en reformering av

lönesystemet vid Götaverken – fler arbeten ackordsattes och lagackord ersattes av individuellt prestationsbaserade löner. Denna individualisering och rationalisering skulle potentiellt ha kunnat missgynna medelålders och äldre arbetare, men Oskars berättelse innehåller inte något som tyder på det. Snarare ger den en positiv bild av arbetslivets omvandling. Det är möjligt att Götaverken inte är representativt och att den medelålders och äldre arbetskraften behandlades annorlunda av andra arbetsgivare.

Vid Lindholmen, det andra stora varvet i Göteborg, var klimatet mellan arbetsgivaren och arbetarna spänt. Direktören Johan Sjöholm, som även var ordförande för Verkstadsföreningen i Västsverige, utgick från att arbetarna höll nere arbetstakten. För att höja tempot infördes striktare övervakning och närvarokontroller i kombination med sänkta ackordspriser. Även vid det tredje stora varvet, Eriksberg, genomfördes systematiska sänkningar av ackordspriserna med syftet att motverka maskning.³⁰ Historikern Thommy Svensson använde formuleringen ”piskans politik” för att karaktärisera Eriksbergs förhållande till arbetarna under mellankrigstiden. Han diskuterar inte närmare behandlingen av den äldre arbetskraften, men det är inte orimligt att anta att äldre drabbades särskilt hårt när piskan ven.

Inom en och samma bransch kan det alltså ha funnits betydande skillnader i hur äldre män upplevde slutet av sina yrkesverksamma liv under mellankrigstiden. Det behöver knappast påpekas att skillnaderna också kan ha varit stora mellan branscher och yrkesgrupper. En principiell skiljelinje gick mellan arbetare och tjänstemän. Tjänstemännen omfattades i många fall av särskilda pensionsförmåner, men eftersom deras arbetsuppgifter inte var lika fysiskt krävande förväntades de ofta gå i pension senare än arbetare.³¹

Inom arbetarkollektivet tillhörde varvssmederna – grovsmeder och verktygssmeder – den högkvalificerade arbetskraft som varven inte hur som helst kunde göra sig av med i lågkonjunkturer.³² Grovsmederna var involverade i den direkta produktionen och tillverkade utrustningsdetaljer, medan verktygssmederna reparerade verktyg och maskiner. Sannolikt var grovsmederna den grupp på varven som påverkades mest av teknologiska förändringar och andra ra-

tionaliseringar, exempelvis införandet av svetsning av fartygsskrov på 1930-talet.

I de följande avsnitten ska jag närmare granska hur representativ Oskar Hammarström kan ha varit för sin generations smeder och arbetare, först med hjälp av Kommerskollegiums arbetsstatistiska undersökning av större mekaniska verkstäder år 1899 och därefter utifrån databasen GOPP, där individers livslopp kan följas under perioden 1915 till 1943.

Göteborgs varvssmeder år 1899

Personer som, likt Oskar Hammarström, var födda omkring 1870 och arbetade vid större mekaniska verkstäder blev år 1899 föremål för en omfattande statistisk kartläggning. Under ledning av Henning Elmquist besökte Kommerskollegiums medarbetare företagen i den aktuella branschen och intervjuade alla arbetare de påträffade enligt ett bestämt enkätformulär. Frågorna handlade om familje- och boendesituation, social bakgrund, utbildning, yrkesspecialitet, erfarenhet, anställningstid, arbetstid, lön, medlemskap i föreningar och understödkassor, sjukdomar och kroniska lyten samt eventuella erfarenheter av arbetskonflikter. Undersökningen ger en god bild av hur den typiske verkstadsarbetaren såg ut omkring sekelskiftet 1900.

I ett par avseenden sticker Oskar ut från den genomsnittlige verkstadssmeden. För det första tillhörde han inte en smedssläkt. För det andra var han relativt ny i verkstadsindustrin och på arbetsplatsen. Han tillhörde också den minoritet av smederna i åldersgruppen som var fackligt organiserad. Däremot uppgav han sig inte ha några erfarenheter av arbetskonflikter.

I flera avseenden var dock Oskar en typisk representant för sitt yrke och sin generation. Hans veckoinkomst låg något över genomsnittet för staden och väldigt nära genomsnittet för Keillers verkstäder. Liksom över hälften av smederna i åldersgruppen var Oskar gift – han hade gift sig tidigare samma år – och liksom knappt hälften hade han hemmavarande barn. Det var han som försörjde familjen, hans hustru hade ingen sysselsättning utanför hemmet. Liksom de

Tabell 9.1. Jämförelse mellan Oskar Hammarström och andra smeder i åldern 25–34 år i Göteborgs verkstadsindustri samt vid Keillers verkstäder, år 1899. Källa: Riksarkivet, Kommerskollegium.

	Göteborg	Keillers	Oskar Hammarström
Gift (%)	56	52	ja
Barn hemma (%)	47	44	ja
Fadern jordbrukare (%)	24	23	nej
Tid i yrket (år)	8	7	2
Anställningstid (år)	4	4	2
Veckoinkomst (kr)	14,86	15,37	15,50
Medlem i understöds-kassa (%)	94	99	ja
Medlem i fackförening (%)	31	36	ja
Medlem i nykterhetsförening (%)	11	13	nej
Antal individer	254	124	1

allra flesta av sina kollegor var Oskar medlem i en understöds-kassa, vid Keillers var medlemskapet rent av obligatoriskt. Och liksom de allra flesta av sina kollegor uppgav sig Oskar inte tillhöra någon nykterhetsförening.

Varvssmedens ålderskohort över tid

År 1899 framstod Oskar Hammarström som en typisk verkstadsarbetare. Han hade vid fyllda 30 år etablerat sig i sitt yrke, nyligen gift sig och fått barn. I detta avsnitt ska jag försöka säga något om hur allmängiltigt Oskar Hammarström livsförlopp framstår för jämnåriga män i Göteborg vid tiden. Jag har använt mig av Göteborgs befolkningspanel (GOPP) och konstruerat en kohort bestående av män som var födda mellan 1865 och 1874, det vill säga inom fem år före och efter Oskar Hammarström.³³ Jag kallar urvalet ”äldre-kohorten”.

År 1915 bestod kohorten av 158 män, varav 154 var yrkesaktiva. Den sociala strukturen i gruppen framgår av tabell 9.2. I toppen finns en telegrafchef och ett antal högre akademiker, såsom lärare och jurister. I botten finns ett drygt 30-tal okvalificerade arbetare, exempelvis månadskarlar, tillfällighetsarbetare eller kort och gott

Tabell 9.2. Social struktur bland män födda 1865–1874, Göteborg 1915. Källa: Äldrekohorten, GOPP.

HISCLASS	Yrkeskategori	Antal	Andel (%)
1	Högre chefer	1	0,7
2	Högre akademiker	7	4,6
3	Lägre chefer	10	6,5
4	Lägre akademiker, kontors- och handelsanställda	29	18,8
5	Lägre kontors- och handelsanställda	15	9,7
6	Förmän	7	4,6
7	Halvqualificerade arbetare	30	19,5
8	Jordbrukare, fiskare	1	0,7
9	Lågqualificerade arbetare	19	12,3
10	Lågqualificerade jordbruksarbetare	1	0,7
11	Okvalificerade arbetare	34	22,1
12	Okvalificerade jordbruksarbetare	0	–
Summa		154	100,0

grovarbetare. Som varvssmed skulle Oskar ha tillhört gruppen ”halvqualificerade arbetare”, som utgjorde en knapp femtedel av kohorten. Bland de halvqualificerade arbetarna återfanns även bagare, snickare och plåtslagare, samt typografer, den yrkesgrupp som Lars Olsson studerade. En majoritet av kohorten, åtminstone 60 procent, tillhörde arbetarklassen. Då räknar jag in förmän men inte kontors- och handelsanställda med lägre befattningar.

Med tiden föll en del av kohorten ifrån av olika orsaker: vissa dog, andra flyttade från Göteborg, några går inte att spåra i mantalslängderna. Efter 12 år (1927) återstod närmare 75 procent av kohorten, efter 20 år (1935) omkring 60 procent och vid slutåret 1943 omkring 40 procent. Medianåldern var i utgångsläget 45 år och vid slutpunkten 71 år.

Med åren förändrades också kohortens familjesituation. I utgångsläget var de allra flesta (85 procent) gifta, och av de återstående var dryga 10 procent ogifta och några få fränskilda eller änklingar. År 1935, då medianåldern i kohorten var 64 år, hade antalet gifta sjunkit till 82 procent, vilket främst berodde på att fler blivit änklingar.

Tabell 9.3. Antal och andel kvarvarande män i kohorten samt deras medianålder och civilstånd, Göteborg 1915–1943. Källa: Äldrekohorten, GOPP.

År	Återstod		Medianålder (år)	Giftna (%)
	Antal	%		
1915	158	100	45	85
1919	157	99	49	85
1923	127	80	53	82
1927	117	74	57	84
1931	112	71	60	83
1935	94	59	64	81
1939	83	53	68	77
1943	64	41	71	73

Som visades i kapitel 3 kunde hemmavarande barn bidra väsentligt till hushållets försörjning. Däremot var det inte så vanligt att fruarna förvärvsarbetade, åtminstone inte i sådan omfattning att de deklarerade inkomster av tjänst eller rörelse. Som visas i tabell 9.4 deklarerade mindre än 5 procent av de giftna männen fruar inkomst av tjänst eller rörelse år 1915. Andelen växte dock över tid och utgjorde över 20 procent i slutet av undersökningsperioden. Kanske berodde det på att kvinnorna fick möjlighet att förvärvsarbeta i och med att barnen växte upp, kanske på att behovet av att förvärvsarbeta ökade till följd av att mannens inkomster i vissa fall sjönk med stigande ålder.

Nordiska museets arbetarminnen innehåller påfallande ofta uppgifter om löner och inkomster. Så även i Oskar Hammarströms fall. Han accepterade en plats på en smedja ”mot en veckoavlönning av 6 kr” och senare på Keillers mot ”löfte om en timpeng av 17 öre”.³⁴ Efter det stora lönelöftet i samband med återkomsten till Götaverken säger han dock inget om sin fortsatta inkomstutveckling. Diagram 9.1 visar medianinkomsterna, omräknade i 1914 års prisnivå, för män i Oskars generation i allmänhet samt för arbetare. Det framgår att realinkomsterna för de män som gick in i mellankrigstiden som medelålders steg betydligt fram till 1920-talets slut; mellan 1915 och 1927 steg de med närmare 30 procent. Därefter planade de ut fram till slutet av 1930-talet, följt av ett brant fall. Mellan åren 1939 och 1943,

Tabell 9.4. Andel gifta män i kohorten vars fruar deklarerade inkomst av tjänst eller rörelse, Göteborg 1915–1943. Källa: Äldrekohorten, GOPP.

År	1915	1919	1923	1927	1931	1935	1939	1943
Andel (%)	4,4	8,3	11,5	11,2	12,9	18,4	17,2	23,9

det vill säga då kohortens medlemmar närmade sig 70-årsåldern, föll realinkomsterna med 63 procent. Bland män i arbetaryrken var mönstret likartat, även om uppbromsningen under 1930-talet var mindre framträdande.

I tidigare forskning har samband mellan ålder och inkomst ofta presenterats baserat på tvärsnittsdata, det vill säga inkomstuppgifter för individer i olika åldrar vid en given tidpunkt. Särskilt för arbetaryrken framträder då ofta samband som påminner om ett upp- och nedvänt U: efter en inledande positiv inkomstutveckling inträder en fas i yrkeslivet då inkomsterna når ett krön för att därefter falla. I ekonomisk-historikern Ulf Olssons undersökning av verkstadsarbetare i Göteborg på 1920–1940-talet hade vanligtvis män i 40-årsåldern de högsta inkomsterna.³⁵ Att longitudinella uppgifter, som de i diagram 9.1 bygger på, ger en annan bild kan bero på flera saker.³⁶ En orsak kan vara att reallönerna tenderar att stiga med tiden och att det kompenserar för de eventuella försämringar av arbetskapaciteten som följer med stigande ålder. När det gällde verkstadsarbetare över 60 år i Göteborg observerade Olsson dessutom att deras inkomster över tid trendmässigt steg snabbare än genomsnittet för åldersgruppen 20–59, från 81 procent av de yngres inkomster 1920 till 97 procent 1938.³⁷ Samtidigt minskade andelen arbetare över 60. Det kan inte uteslutas att den positiva inkomstutvecklingen för äldre verkstadsarbetare delvis berodde på att personer med låg arbetskapacitet gallrades ut. När vi studerar diagram 9.1 bör vi ha i åtanke att medianinkomsterna endast omfattar de män som faktiskt hade inkomster av tjänst.³⁸

Diagram 9.2 visar kohortens medianinkomster i förhållande till medianinkomsten för alla män med deklarerade inkomster av tjänst i GOPP. Här framträder ett mönster som påminner om det som ofta framträder i tvärsnittsdata. Inledningsvis tjänade kohortens typiska medlem mer än en typisk manlig löntagare. Över tid, och med stigan-

MÄNS YRKESLIV FRÅN MEDELÅLDER TILL PENSIONERING

Diagram 9.1. Realinkomst av tjänst för män födda 1865–1874, Göteborg 1915–1943. Anm: Medianinkomster i 1914 års prisnivå. Källa: Äldrekohorten, GOPP.

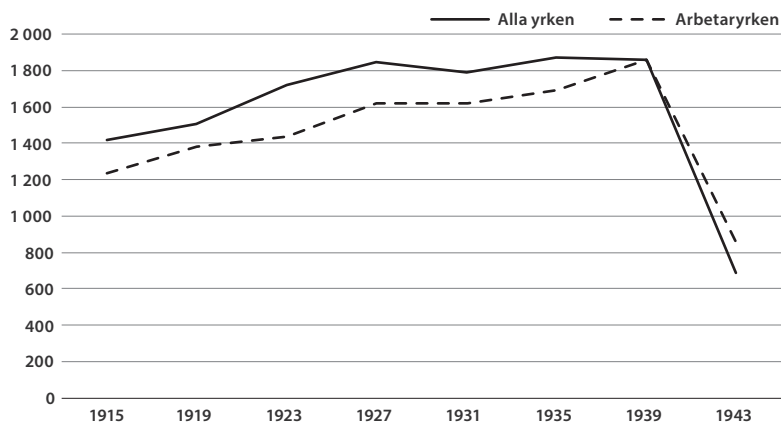
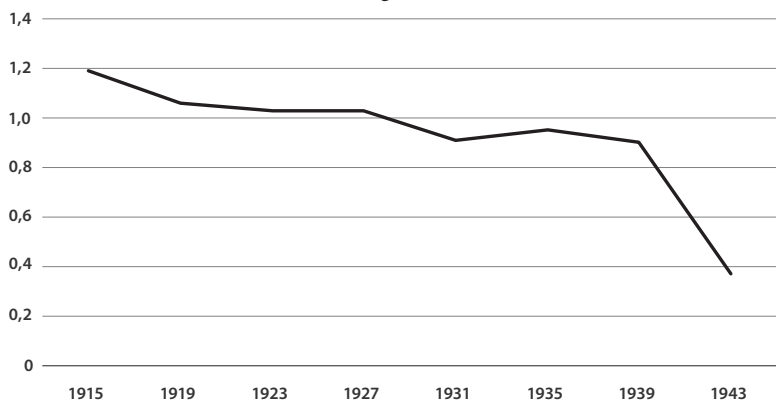

Diagram 9.2. Medianinkomst av tjänst för män födda 1865–1874 i relation till medianinkomsten för alla män, Göteborg 1915–1943. Källa: Äldrekohorten, GOPP.

de ålder, minskade medianinkomsten för kohorten i förhållande till GOPP:s manliga population i stort. Minskningen var inledningsvis inte dramatisk. Det var först 1931, då kohortens medlemmar var omkring 60, som inkomsten understeg medianen för arbetsmarknaden i stort, och samma mönster framträder om vi endast ser på män i arbetaryrken. I 70-årsåldern sjönk den relativa inkomsten snabbt.

Om vi på detta sätt följer en kohort män kan vi alltså samtidigt iaktta att deras realinkomster stiger och deras relativa inkomster sjunker. Det är en svår empirisk utmaning att hålla isär i vilken mån dessa mönster drivs av ålders- respektive periodeffekter. Det är också uppenbart att kohorten blir mindre med tiden, bland annat eftersom fler och fler i kohorten inte alls deklarerar några inkomster av tjänst trots att de fortfarande uppger sig vara yrkesaktiva. Denna grupp torde huvudsakligen bestå av personer som vi idag skulle betrakta som arbetslösa.³⁹

Den stigande andelen arbetslösa illustreras i diagram 9.3. Av 45-åringarna 1915 var endast något över 5 procent arbetslösa. Åtta år senare, 1923, i efterdyningarna av den djupa 1920-talskrisen, var andelen 13 procent. I början av 1930-talet närmade sig arbetslösheten i kohorten 20 procent. Därefter låg den på samma nivå till 1939, varefter den steg till närmare 30 procent. Att andelen arbetslösa i kohorten ökade under hela undersökningsperioden kan i grunden ha två orsaker: att inflödet till arbetslöshet ökade och/eller att utflödet från arbetslöshet minskade. Vi kan förmoda att bägge mekanismerna tilltog med kohortens stigande ålder. När deras arbetskapacitet avtog löpte de större risk att förlora jobbet, samtidigt som det blev svårare att få ett nytt jobb eftersom deras kunskaper och färdigheter kanske inte hade hängt med den tekniska utvecklingen. Sannolikt är emellertid den senare mekanismen viktigare för att förklara det vi ser i diagram 9.3. Under mellankrigstiden, i takt med att de fackliga organisationerna blev starkare, kan vi nämligen förmoda att anställningsskyddet stärktes för många grupper på arbetsmarknaden, inte minst de äldre.⁴⁰ Men den teknologiska utvecklingen, liksom rationaliseringsrörelsen i stort, bör ha gjort det svårare för de äldre att hitta nya arbetstillfällen. Här finns emellertid utrymme för vidare forskning.

Diagram 9.4 visar hur andelen yrkesaktiva i kohorten förändrades över tid. Med "yrkesaktiv" menas här att personen uppger ett yrke samt att yrkesuppgiften inte innehåller något tillägg i stil med "före detta".⁴¹

Diagram 9.3. Andel utan inkomst av tjänst, män födda 1865–1874, Göteborg 1915–1943 (procent). Källa: GOPP, Äldrekohorten.

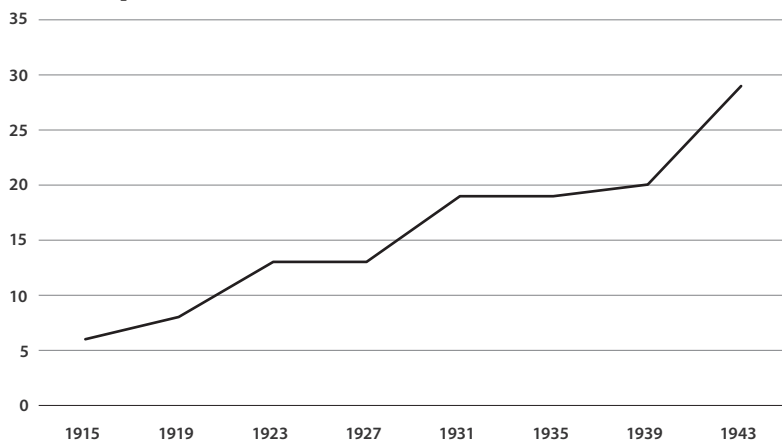
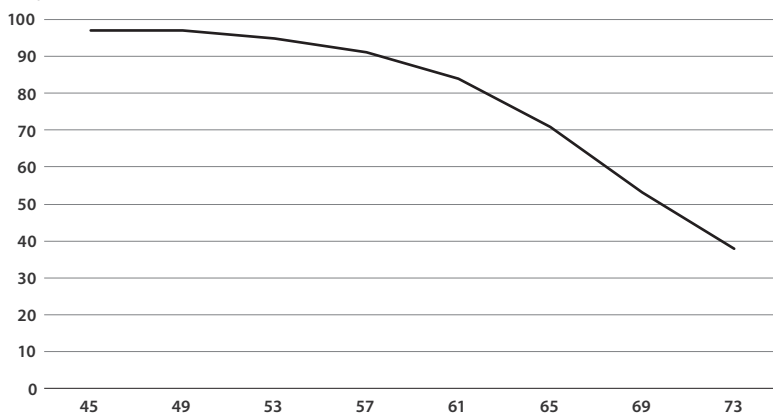

Diagram 9.4. Andel yrkesaktiva efter medianålder, män födda 1865–1874, Göteborg 1915–1943 (procent). Källa: Äldrekohorten, GOPP.

Vid undersökningsperiodens början var nästan alla män i kohorten yrkesaktiva. Andelen minskade sedan gradvis; först långsamt, sedan i snabbare takt. I början av 60-årsåldern var fortfarande närmare 85 procent yrkesaktiva. När kohorten närmade sig 70-årsåldern var andelen 53 procent, och under de följande fyra åren sjönk den yrkesaktiva andelen till 38 procent. Även om utträdet från arbetskraften

i enskilda fall naturligtvis kan ha varit abrupt måste den kollektiva erfarenheten snarare beskrivas som ett gradvist utträde. Det var inte så att nästan alla var yrkesaktiva fram till 67-årsdagen – den officiella pensionsåldern – och att nästan ingen var yrkesaktiv därefter. Utträdet från arbetsmarknaden inleddes ett bra tag före den officiella pensionsåldern och avslutades ett bra tag efter.

Reträttpositioner för äldre män

I den historiska forskningen om äldre mäns deltagande i arbetskraften finns en idé om att yrkeslivet kunde förlängas med så kallade reträttpositioner. Istället för att jobba vidare inom samma yrke när den fysiska hälsan sviktade kunde äldre män få befattningar där de fick arbeta i sitt eget tempo. För bagare, ett fysiskt ansträngande yrke med ohälsosam arbetsmiljö, kunde det handla om att söka sig till helt andra näringsgrenar.⁴² Fabriksarbetare kunde jobba som portvakt eller lagerbiträde, det vill säga servicefunktioner utanför den direkta tillverkningsmen på samma arbetsplats. Det kan tänkas ha varit särskilt vanligt på arbetsplatser som präglades av ett äldre slags paternalism, enligt vilken arbetsgivaren hade ett socialt ansvar för åldrade trojänare. Frågan är emellertid hur många sådana reträttpositioner som faktiskt existerade och om denna typ av yrkesväxling var vanlig bland äldre män i mellankrigstidens Göteborg. Det finns inget i varvssmeden Oskars berättelse som antyder att han på äldre dagar trappade ned i en annan yrkesroll.

Den internationella forskningen om reträttpositioner ger en blandad bild. I en studie av amerikanska förhållanden 1870–1930 talar Roger Ransom och Richard Sutch om ”pensionering på jobbet” (*on-the-job retirement*), som de menar var vanligt förekommande.⁴³ Detta mönster finns dock inte i en studie av London i skiftet mellan 1920- och 1930-tal, det vill säga de första depressionsåren.⁴⁴ Ett problem i forskningen om äldre på arbetsmarknaden är att den ofta utgår från tvärsnittsdata snarare än data som faktiskt följer individers rörelser över tid. Med hjälp av GOPP kan jag studera äldre mäns rörelser på arbetsmarknaden över tid och ta reda på hur vanligt det var att de

övergick till befattningar som skulle kunna beskrivas som reträttpositioner.

Frågan är emellertid vilka jobb som kan anses vara reträttpositioner. Ett alternativ är att definiera reträttpositioner som jobb inom handel och service, där det kan förmodas att arbetstempot inte styrdes av maskiner på samma sätt som inom tillverkningsindustrin. Yrkesväxlingar i denna riktning var extremt ovanliga i den studerade kohorten. Av de 119 män som inte arbetade inom handel och service 1915 rörde sig endast två in i dessa branscher fram till 1943.

Ett annat alternativ är att helt enkelt definiera reträttpositioner som nedåtgående social rörlighet, det vill säga från yrken med relativt hög social status till yrken med relativt låg status. Tabell 9.4 visar populationens storlek och medianålder samt antal och andelar som upplevde nedåtgående – samt uppåtgående – social rörlighet under en fyraårsperiod. Som framgår av tabellen går det inte att finna tydliga belägg för att nedåtgående social rörlighet blev vanligare med stigande ålder. Ända upp i 60-årsåldern var uppåtgående rörlighet faktiskt vanligare än nedåtgående rörlighet. Eventuellt blev nedåtgående rörlighet vanligare i 70-årsåldern men det är vanskligt att dra några långtgående slutsatser med tanke på att kohorten vid det laget endast bestod av 20 män.

Ett tredje alternativ är att definiera reträttpositioner som egenförsörjning eller småföretagsamhet. I USA menar ekonomisk-historikerna Susan Carter och Richard Sutch att det fanns en ”urban yrkesstege” (*urban occupational ladder*) där egenföretagande representerade det sista steget före pensionen.⁴⁵ Deras hypotes går ut på att egenföretagande var förknippat med oberoende och flexibilitet, något som särskilt äldre män attraherades av och strävade efter att uppnå genom sparande. I praktiken kunde emellertid egenföretagandet också vara en nödlösning, ett sätt att sälja sin arbetskraft under rådande lönenivåer, något man tog till då andra dörrar på arbetsmarknaden var stängda.

För att studera övergångar till egenföretagande utgick jag från de män i kohorten som saknade inkomst av rörelse ett givet år (år t) och undersökte vilka av dem som fyra år senare deklarerade inkomst av rörelse (tabell 9.6). Denna typ av mobilitet var som synes relativt

Tabell 9.5. Antal och andel män som upplevde social rörlighet under en fyraårsperiod, Göteborg 1915–1943. Anm: Kriterier för att ingå i urvalet år t är att ha en kod för HISCLASS samt finnas kvar i panelen år $t+4$. I den undersökning som ligger till grund för tabellen används en version av HISCLASS med sju klasser. Källa: Äldrekohorten, GOPP.

År	Ålder	Antal individer	Position fyra år senare			
			Lägre	Lägre (%)	Högre	Högre (%)
1915	45	118	4	3	10	8
1919	49	95	3	3	3	3
1923	53	96	3	3	8	8
1927	57	85	5	6	5	6
1931	61	65	1	2	4	6
1935	65	41	1	2	0	0
1939	69	20	1	5	0	0

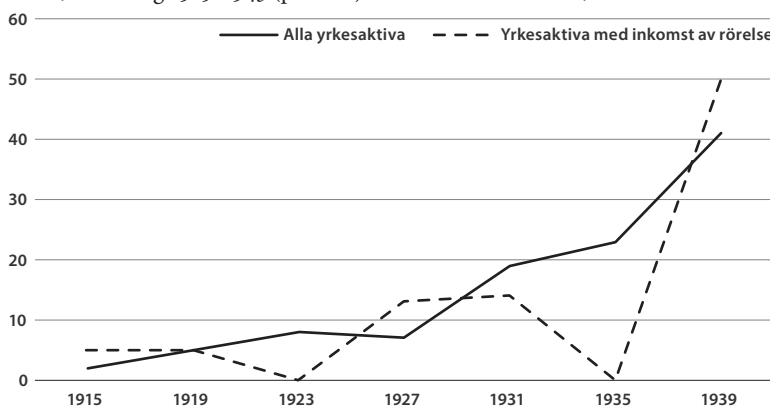
Tabell 9.6. Antal och andel män som skaffade sig inkomst av rörelse under en fyraårsperiod, Göteborg 1915–1943. Källa: Äldrekohorten, GOPP.

År	Antal individer	Ålder	Inkomst av tjänst	
			N	%
1915	103	45	6	5,8
1919	83	49	4	4,8
1923	86	53	2	2,3
1927	78	57	4	5,1
1931	69	61	5	7,2
1935	42	65	3	7,1
1939	24	69	1	4,2

ovanlig i vårt material. Sambandet mellan ålder och att bli egenföretagare framstår som svagt. Med undantag för i mitten av 1920-talet skaffade sig omkring 5–6 procent av männen i kohorten inkomst av rörelse från ett observationstillfälle till nästa.

Våra beräkningar visar inte på någon tendens att andelen som hade inkomst av rörelse ökade över tid. Snarast var andelen med inkomst av rörelse högst i början av undersökningsperioden. Flödet ut från egenföretagande var alltså större än flödet in. Däremot finns det uppgifter som tyder på att de som hade inkomst av rörelse i

Diagram 9.5. Andel som lämnade arbetsmarknaden under den kommande fyra-årsperioden, alla yrkesaktiva män respektive yrkesaktiva män med inkomst av rörelse, Göteborg 1915–1943 (procent). Källa: Äldrekohorten, GOPP.

60-årsåldern i någon mån kunde skjuta upp sitt utträde från arbetskraften. Andelen yrkesaktiva i kohorten sjönk med stigande ålder. Av de 77 män som fortfarande var yrkesaktiva 1931 (då medianåldern var 60 år) hade 20 procent lämnat arbetskraften fyra år senare (se diagram 9.5). Mellan 1935 och 1939 lämnade 23 procent av de kvarvarande männen arbetskraften, men inga av de tio män som hade inkomst av rörelse. Antalet män i högre åldrar som hade inkomst av rörelse är som synes begränsat och skillnaden mellan grupperna kan vara slumpmässig. Resultatet är emellertid intressant i ljuset av debatten om reträttpositioner och äldre män på arbetsmarknaden och bör följas upp i framtida forskning.

Slutsatser

I det här kapitlet har jag med avstamp i en enskild livsberättelse undersökt äldre mäns erfarenheter av arbetsmarknaden. Jag har med hjälp av data från mantalslängder försökt komplettera och kontextualisera varvssmeden Oskar Hammarströms avskalade skildring av arbetslivets slutfas. Hans berättelse går i linje med en optimistisk uppfattning om äldre mäns villkor under industrisamhällets etable-

Bild 9.2. Sjöättning år 1947 av M.S. *Guyana*, ett fartyg tillverkat vid Götaverken. Företaget var då ett av världens största varv och beläget i Lundbyvassen på Hisingen. Foto: okänd fotograf, Göteborgs stadsmuseum.

ringsfas, och vår kvantitativa undersökning visade att exemplet knappast är unikt. De som var medelålders på 1910-talet och som lyckades hålla sig kvar på arbetsmarknaden under de följande årtiondena fick i allmänhet se sin levnadsstandard stiga, om inte jämfört med yngre kollegor så i förhållande till prisutvecklingen. Oskar Hammarström och de flesta i hans generation fortsatte att utöva samma yrke som de hade haft när de trädde in i medelåldern. Att dra sig tillbaka till en reträttposition förekom säkert i enstaka fall men var knappast en typisk erfarenhet. De som hade inkomst från egen rörelse verkar ha skjutit upp sitt slutliga utträde från arbetsmarknaden med några år men inte heller detta var en vanlig företeelse.

Den kvantitativa undersökningen påminde oss om att det också fanns erfarenheter av mörkare slag i Hammarströms generation. Med åren blev allt fler av kohortens medlemmar arbetslösa. Inte sällan måste yrkeslivets slut ha präglats av knappa ekonomiska omständig-

heter och ett hopplöst sökande efter sysselsättning och alternativa inkomstkällor. Män som hamnade i denna situation var knappast lika benägna, eller förmögna, som Oskar Hammarström att skriva ned sina berättelser.

Noter

- 1 Hareven 1994; Högman 1999.
- 2 Visserligen finns viss flexibilitet i dagens pensionssystem, men på det stora hela är den moderna pensioneringen en relativt abrupt övergång mellan det yrkesaktiva livet och ålderdomen.
- 3 Under andra halvan av 1930-talet kopplades pensionsnivåerna till regionala prisindex, vilket visade sig särskilt fördelaktigt för personer i Göteborg och andra större städer där det var dyrast att leva. Efter denna reform kom pensionen för en man att motsvara 20 procent av en industriarbetares årsinkomst (Elmér 1960, s 256).
- 4 Högman 2004.
- 5 Bäcklund & Lilja 2014.
- 6 Lundberg, Svennilson & Bagge 1933; Svennilson, Lundberg & Bagge 1935.
- 7 Andersson & Eriksson 2017.
- 8 Andersson, Eriksson & Lindmark 2010.
- 9 Bäcklund & Lilja 2014, s 644.
- 10 Olsson 1986, s 17.
- 11 Epstein 1928, s 31.
- 12 Wallentin 1978, s 42–51.
- 13 Elmér 1960, s 373.
- 14 Högman 1999, s 190.
- 15 Skarin Frykman 1985, s 186.
- 16 Däremot drabbades många av en förtida död.
- 17 Olson (1986, s 187) formulerar i sin avslutning hypotesen ”att utslagningen av äldre arbetare [...] inträtt tidigare och med större intensitet inom flertalet andra industribranscher än den grafiska”.
- 18 Som hjälp att organisera sina minnen fick de deltagande arbetarna en frågelista som förutom grundläggande personuppgifter (till exempel födelseår och födelseort) tog upp åtta teman: ”barndom och uppväxttid”, ”barndomshemmet” och dess ”omgivning”, ”första arbetet”, ”uppväxt och ungdomstid”, ”äktenskap och familj”, ”arbetet” samt ”andliga och religiösa intressen”. För mer utförliga diskussioner om arbetarminnena som källa, se Olsson 1984. Den relativa avsaknaden av upplevelser från livets senare skeden är knappast unik för Nordiska museets arbetarminnen. Gösta Arvastsson (1987, s 76), som intervjuat arbetare som jobbat på några av Göteborgs stora industriarbetsplatser, konstaterar att ”de många senare åren på en arbetsplats [kan] bli märkligt befriade från minnen”.
- 19 Rehnberg 1953, s 34–49.
- 20 Smederna var en stor och betydelsefull yrkesgrupp inom verkstadsindustrin. De hade en stark ställning i förhållande till andra arbetare och till förmän (Isacson & Magnusson 1983, s 42–46).

- 21 Rehnberg 1953, s 49.
- 22 Rehnberg 1953, s 49.
- 23 Rehnberg 1953, s 36.
- 24 Rehnberg 1953, s 38–40.
- 25 Rehnberg 1953, s 41.
- 26 Rehnberg 1953, s 35.
- 27 Svensson 1983, s 146–147.
- 28 Svensson 1983, s 168.
- 29 Svensson 1983, s 170–171.
- 30 Svensson 1983, s 212.
- 31 Högman 1999, s 44–45.
- 32 Isacson & Magnusson 1983, s 42–46.
- 33 För närmare presentation av GOPP, se kapitel 1 och appendix.
- 34 Rehnberg 1953, s 42, 44. Allmänt vad gäller verkstadsarbetarnas minnesuppteckningar konstaterade Rehnberg (1953, s 240) att kontroller hade visat att löneuppgifterna var ”i stort sett riktiga”.
- 35 Olsson 1970, s 84–85.
- 36 Becker 1975, s 217–218.
- 37 Olsson 1970, s 90–91.
- 38 En sådan tendens bland äldre män i Göteborg, särskilt efter 1935, visas i Karlsson 2015 med hjälp av regressionsanalyser på data från GOPP.
- 39 Wallentin 1978.
- 40 Bengtsson 2006.
- 41 Karlsson 2015.
- 42 Skarin Frykman 1985, s 186.
- 43 Ransom & Sutch 1986.
- 44 Baines & Johnson 1999.
- 45 Carter & Sutch 1996, s 28–30.

Levnadsbanor och rörlighet i den mogna industristaden

Mot ett helhetsperspektiv

Tobias Karlsson & Christer Lundh

I detta avslutande kapitel sammanfattas och diskuteras resultaten av antologins olika undersökningar utifrån bokens övergripande frågeställningar och de centrala begrepp som introducerades i kapitel 1. Till sist pekar vi på några aspekter som förtjänar vidare studier.

De övergripande frågeställningarna

I denna volym presenterar vi forskning om människors levnadsbanor och mobilitet i en mogen industristad, Göteborg, under 1900-talets första hälft. Antologin fördjupar bilden av Göteborgs ekonomiska och sociala historia och bidrar till den bredare forskningsrörelse som strävar efter att finna mönster och dynamik i de mängder av data som finns i befolkningsregister av olika slag. Studier av urbana populationer under 1900-talets första hälft har hittills varit underrepresenterade i denna forskning.

Vi gör inte anspråk på att ge en fullständig bild av livet i den mogna industristaden men ska göra ett försök att närma oss ett helhetsperspektiv genom att lyfta fram några av resultaten av antologins studier och diskutera dem i relation till de övergripande frågor som vi formulerade i kapitel 1:

- Hur såg den typiska levnadsbanan och de olika livsfaserna ut i Göteborg under 1900-talets första hälft och vilka markörer signalerade övergång från den ena fasen till den andra?
- I vilken utsträckning var olika levnadsbanor och övergångar mellan livsfaser förknippade med rörlighet och rörlighetsmönster på arbets- och bostadsmarknaden?

Vi ska i detta avslutande kapitel sammanfatta de svar på dessa frågeställningar som framkommit i boken och peka på några aspekter som förtjänar vidare studier. Vår förhoppning är att antologin ska bidra med ny kunskap om Göteborg samt tillföra den historiedemografiska forskningen kunskap om en urban befolkning under 1900-talet.

Livscykeln – kontinuitet och förändring

Fyra av bokens empiriska kapitel har ett tydligt livscykelperspektiv; i de tre återstående finns perspektivet med i bakgrunden. En återkommande fråga när vi undersökte Göteborg under 1900-talets första hälft var i vilken utsträckning invånarnas typiska levnadsbana följde ett äldre mönster från det agrara och tidigindustriella samhället respektive ett modernt mönster från 1950- och 1960-talens Sverige.

I kapitel 3 undersökte vi sambandet mellan ålder och inkomst av arbete. I det tidigindustriella samhället var de flesta jobb relativt enkla. Man inhämtade färdigheter och kunskaper under en relativt koncentrerad period då ens inkomster växte, för att därefter plana ut. I det moderna industrisamhället tog det längre tid att uppnå den maximala inkomstnivån och det kan också ha funnits en fas då ens inkomster minskade, åtminstone sett i förhållande till yngre kollegor. De inkomstprofiler vi fann i Göteborg påminde om det moderna samhällets mer utdragna inkomstillväxt. Vi såg också skillnader med avseende på kön och klass. Kvinnors inkomster planade ut tidigare än mäns, detsamma gällde arbetares inkomster i förhållande till tjänstemäns.

I kapitel 6 studerade vi individuella livsförlopp med fokus på övergången från ungdom till vuxendom. Vi undersökte också över-

gångsmarkörer som indikerade att personen i fråga tagit ett viktigt steg mot vuxenstatus: fast anställning, stabil inkomst, flytt från föräldrahemmet, giftermål, eget hushåll och första barnets födelse. Ordningsföljden för dessa markörer kunde variera, men vanligast var att anställning och inkomst föregick giftermål och hushållsbildning, att flytten från föräldrahemmet skedde i samband med giftermålet och att första barnet föddes inom äktenskapet. Ungdomsfasen var sålunda tämligen utdragen. Katalysatorn för övergången till vuxenstatus var giftermålet; det satte alla de andra bollarna i rullning.

Det äldre förindustriella mönstret för övergången från barndom till vuxendom kännetecknades av att man i den tidiga ungdomen lämnade föräldrahemmet för att bo och arbeta som dräng eller piga, eller som lärling, i arbetsgivarens hushåll. Detta kunde man fortsätta med så länge man var ogift. De som arbetade som drängar och pigor bytte dessutom ofta husbondehushåll. Den genomsnittliga giftermålsåldern var omkring 26 år för kvinnor och 28 år för män, vilket innebar att makarna ofta hade arbetat i flera år innan de gifte sig och inte bott med föräldrarna. Vi fann inget stöd för att detta äldre mönster skulle ha levt kvar i Göteborg under den period vi studerade. Däremot fann vi stora likheter med ett urbant mönster, där ungdomar bodde i föräldrahemmet tills de gifte sig men förvärvsarbetade utanför hushållet. De unga pigor som rekryterades till Göteborg från lantliga församlingar utanför staden och ofta bodde hos sin arbetsgivare följde däremot det äldre, rurala mönstret. De flyttade hemifrån tidigt, arbetade en tid som tjänarinnor i staden och gick sedan vidare med sina liv. Jämnåriga flickor som var uppvuxna i Göteborg följde inte alls detta mönster – de bodde vanligtvis kvar hos föräldrarna tills det var dags att gifta sig.

Det moderna livsförloppet från tiden efter andra världskriget kännetecknas av större likriktning när det gäller tempot i övergången från ungdom till vuxendom, men rymmer fler alternativ än det typiska Göteborgsmönstret, till exempel ensamhushåll, samboende utan äktenskap och enföräldershushåll. I vårt material från Göteborg 1915–1943 fann vi mycket få sådana exempel. De allra flesta följde den typiska rutten: ogift i föräldrarnas hushåll → gift i eget hushåll →

förälder. Till viss del kan förhållanden på såväl bostads- som arbetsmarknaden ha spelat in; det var brist på bostäder och arbetstillfällen i Göteborg under en stor del av vår undersökningsperiod.

I vår tid innebär ålderdomen att man övergår från förvärvsarbete till en sista fas i livet då man inte förvärvsarbetar utan lever på sin pension. Det finns tydliga normer för när en individ förväntas, eller rent av måste, gå i pension. Så har det inte alltid varit. Även om det i det förindustriella samhället fanns institutioner som underlättade de äldres försörjning och omvårdnad, exempelvis undantagskontrakt, barnens försörjningsplikt, fattigvård och pensioner för vissa yrkesgrupper, var det knappast fråga om en arbetsfri tillvaro för de äldre. I och med 1913 års lag om allmän pensionsförsäkring skapades ett institutionellt ramverk som innehöll uttryckliga normer för rätten till pension. Länge var emellertid pensionsförmånerna låga.

I kapitel 9 studerade vi en grupp män som befann sig i medelåldern år 1915 och följde dem mellan panelåren i Göteborgs befolkningspanel. Andelen yrkesaktiva i gruppen minskade gradvis. Liksom övergången från ungdom till vuxendom tycks övergången till pensionärlivet ha ägt rum vid varierande tidpunkter.

Vi har i denna bok inte undersökt hur livet som pensionär tedde sig eller hur de äldre män som hade lämnat det yrkesaktiva livet försörjde sig eller blev försörjda. Vi vet dock att barnen vid behov förväntades bidra till föräldrarnas försörjning och omvårdnad, och i kapitel 6 såg vi exempel på att vuxna barn flyttade hem till sina åldrade föräldrar eller tog emot dem i sitt eget hushåll. Samtidigt fanns det naturligtvis äldre som inte hade egna barn, eller vars barn bodde på annan ort. Det är inte förvånande att pensionerna var en av de viktigaste politiska frågorna under decennierna kring 1900-talets mitt.

Mobiliteten – i dess olika former

Mobilitet är ett återkommande tema i denna bok. Det finns mycket samhällsvetenskaplig och historisk forskning om både geografisk och social mobilitet, men den består mest av relativt snävt avgränsade studier om någon viss typ av rörlighet. I den här boken anlägger vi ett

bredare perspektiv på så vis att vi studerar såväl geografisk rörlighet som social mobilitet och arbetskraftsmobilitet.

Forskningen om social mobilitet handlar oftast om vertikal rörlighet mellan generationer. I den här boken undersöker vi däremot främst rörlighet inom generationer och inkluderar horisontell rörlighet, det vill säga förflyttning mellan positioner med samma sociala status. Vi använder såväl inkomster som yrkestitlar som indikatorer på social status.

I kapitel 4 ingår en undersökning av den vertikala sociala mobiliteten för män och kvinnor. Individerna indelades i tre sociala grupper utifrån yrkestitelns placering i HISCO- och HISCLASS-systemet. Vart fjärde år gjorde vi ett nedslag för att ta reda på om individerna hade fått en annan social status – högre eller lägre. Det visade sig att de allra flesta, uppemot 90 procent, av männen och kvinnorna inte förändrade sin sociala status under en fyraårsperiod. Det var inte förvånande med tanke på den grova socialgruppsindelningen och de korta intervallen mellan observationerna. I det fulla HISCLASS-schemat finns hela tolv olika statusgrupper och det vanliga i forskningen om social mobilitet är att ha långa intervall mellan observationstillfällena; när det gäller intragenerationell rörlighet är det typiska att jämföra den sociala statusen i ungdomsåren med statusen i 40-årsåldern. Att vår undersökning ser annorlunda ut beror dels på databasens relativt begränsade tidsomfång, dels på att vi i samma kapitel även studerar arbetskraftsmobilitet, där det är önskvärt att ha korta intervall mellan observationstillfällena. Tilläggas bör att en del av dem som inte rörde sig vertikalt rörde sig horisontellt.

Kapitel 5 belyser skillnader mellan inflyttade och infödda göteborgare. Det visade sig att de inflyttade männen lyckades påfallande bra i staden: efter 15 år hade de ofta mer kvalificerade yrken och högre inkomster än de infödda männen. En möjlig tolkning är att denna sociala rörlighet drevs av positiv selektion, det vill säga att de inflyttade männen hade egenskaper, resurser och färdigheter som möjliggjorde karriärer av olika slag. Bland inflyttade kvinnor, som ofta hade lågkvalificerade jobb, fann vi ingen uppåtgående social rörlighet.

I kapitel 6 studeras övergången från ungdomsjobb – som springgosse, lärling eller barnflicka – till vuxenjobb. För män var steget in i vuxenvärlden oftare förknippat med social mobilitet i meningen att de övergick från ungdomsjobb till mer stabila och välbetalda anställningar. För kvinnor var det vanligare att direkt börja i ett vuxenjobb. De hamnade då på en bana där utsikterna för fortsatt avancemang i yrkeshierarkin var begränsade. Ett stort hinder för kvinnor var normen att den gifta kvinnan hade huvudansvaret för hemmet och hushållsarbetet medan mannen förväntades försörja familjen genom att arbeta utanför hushållet. När paret fick barn var det kvinnans lott att stå för deras omvårdnad. Giftermålet hade rakt motsatta effekter på makarnas yrkes- och inkomstkarriärer: mannen pressades att tjäna mer och övergå från ungdomsjobb till vuxenjobb, hustrun förhindrades att fortsätta förvärsarbete, helt eller delvis, för att prioritera arbetet i hushållet.

I kapitel 7 utreds om det fanns några väsentliga skillnader mellan olika yrkestitlar inom sfären husligt arbete – exempelvis ”hembiträde” och ”hushållerska” – och om det i så fall fanns förutsättningar för social rörlighet inom ramen för denna delarbetsmarknad. Särskilt när det gäller hushållerskor finns såväl i forskningen som hos gemene man delvis motstridiga uppfattningar. Hushållerskan kan å ena sidan uppfattas som en arbetsledare för annat tjänstefolk, å andra sidan som en ersättare för en frånvarande hustru. Undersökningarna i kapitel 7 visade att hushållerskorna snarast tycks ha haft den senare funktionen: de arbetade ensamma i hushåll där mannen var ogift eller änklings. Hembiträden fanns oftare i hushåll som förestods av gifta män.

Att gå från hembiträde till att bli hushållerska var inte något typiskt mönster. Det kan tolkas i termer av möjlighetsstrukturer, ett begrepp som används i den sociologiska forskningen om karriärer. För att man ska kunna göra karriär – i meningen uppåtående social rörlighet – måste det finnas lediga befattningar som har en högre social status än ens nuvarande. I Göteborg fanns det visserligen hushåll med åtminstone medelstora staber av tjänstefolk, där en hushållerska eller husföreståndarinna skulle kunna ha en arbetsledande funktion. Men stora hushåll var i allmänhet inte tillräckligt vanliga för att en

övergång från underordnad till en arbetsledande befattning skulle vara ett realistiskt alternativ för de flesta av kvinnorna i husligt arbete. För kvinnor var husligt arbete ofta ett instegsyrke på Göteborgs arbetsmarknad. Det var ett vanligt första jobb för unga och nyinflyttade. För många var giftermålet och utträde från det formella förvärvsarbetet den förväntade fortsättningen på levnadsbanan.

Men det fanns också andra vägar som kvinnor kunde ta. Att arbeta inom andra delar av tjänstesektorn, exempelvis som butiksbiträde, var ett alternativ. För de kvinnor som hade utbildning utöver folkskolan fanns även jobb på kontor, inom sjukvården eller inom skolväsendet som kunde locka. För andra, såsom halländskan Anna Josefina som vi mötte i kapitel 8, kunde ett jobb inom tillverkningsindustrin, framförallt textilindustrin, vara ett alternativ. Det gick dessutom att förena med rollen som gift kvinna.

I kapitel 8 följs en grupp kvinnor som 1912 arbetade som hemsömmerskor. Deras levnadsbanor bakåt i tiden kartlades med hjälp av en samtida undersökning med retrospektiva frågor och framåt i tiden med hjälp av mantalslängderna. En grundfråga i kapitlet var huruvida inträdet i det hemindustriella arbetet innebar att de upplevde nedåtgående social mobilitet, det vill säga om deras status som hemsömmerskor var lägre än den yrkesstatus de haft tidigare. Så visade det sig oftast ha varit i den kohort vi undersökte. Kvinnor som varit kappsömmerskor på fabrik kunde bli linnesömmerskor i hemmet, ett arbete som i samtiden ansågs vara mindre kvalificerat. Det bör dock noteras att inträdet i hemindustrin för vissa faktiskt innebar ett steg uppåt, närmare bestämt för de kvinnor som kunde etablera egna verkstäder med anställd personal.

Social mobilitet är en central aspekt också i kapitel 9, som handlar om mäns levnadsbanor. Utgångspunkten är ett enskilt livsöde, en varvssmed vars arbetslivshistoria inte innehåller någon indikation om nedåtgående rörlighet, snarare ett konstaterande om att inte mycket av intresse hände mot slutet av yrkeslivet. För att få en uppfattning om hur vanlig denna erfarenhet var följde vi en kohort bestående av män som befann sig i 35-årsåldern år 1915 genom medelåldern och mot ålderdomen. Bland dessa män fanns inte mycket som tydde på

försämrade inkomster eller nedåtgående mobilitet (övergångar till reträttpositioner eller egenförsörjning) mot slutet av levnadsbanan. De som förblev yrkesaktiva kunde behålla eller förbättra sina inkomster och hålla sig kvar i sin yrkesroll långt fram i livet. Samtidigt fanns naturligtvis också de som föll ifrån, som dog eller tvingades lämna det yrkesaktiva livet i förtid på grund av sviktande hälsa eller olyckor. Bilden av äldre mäns yrkesliv i Göteborg under mellankrigstiden innehåller både ljusa och mörka nyanser.

Migration, geografisk förflyttning, är sannolikt den mest utforskade typen av arbetskraftsmobilitet. Som 1800-talsgeografen Ernst Georg Ravenstein konstaterade tenderade migrationen att domineras av kvinnor och relativt kortväga flyttningar. Så var också fallet i Göteborg under vår undersökningsperiod. En majoritet av dem som flyttade in till staden var kvinnor, och en majoritet av flyttningarna, över 80 procent, gick mellan adresser i själva staden. Vidare bekräftar undersökningen i kapitel 5 det tydliga samband mellan ålder och flyttningsbenägenhet som framkommit i tidigare forskning. Flyttningsbenägenheten var som störst i åldersgruppen 20–35 år, den tid i livet då många ungdomar lämnade föräldrahemmet och bildade familj. I detta avseende är likheten med nutida förhållanden slående, trots alla förändringar i övrigt av samhället och bostadsmarknaden.

Den geografiska mobiliteten under ungdomen och de tidiga vuxenåren undersöktes närmare i kapitel 6. Här framkom att flytten från föräldrahemmet i typfallet skedde efter att en person etablerat sig på arbetsmarknaden. Åldersspannet varierade mellan 15 och 30 år. Då liksom nu var högre utbildning förknippad med senare flytt från föräldrahemmet. Vidare flyttade man i allmänhet hemifrån i samband med att man gifte sig och bildade ett nytt hushåll.

Kapitel 4 diskuterar inte geografisk mobilitet men tar ändå ett bredare grepp om arbetskraftens rörlighet än vad som är brukligt. Populationen utgjordes av personer som hade anställningar och yrkestitlar, och fyra år senare följde vi upp dem för att avgöra om de fortfarande hade samma anställning och samma yrke, eller om de hade bytt arbetsgivare och/eller yrke, börjat driva eget företag, blivit arbetslösa eller lämnat arbetsmarknaden. Det visade sig att en

större andel män än kvinnor, 55 mot 45 procent, var helt immobila under en fyraårsperiod. Andelen immobila män var särskilt hög från observationsåret 1923 och framåt, vilket ligger i linje med tidigare forskning, som funnit att rörligheten sjönk efter krisen i början av 1920-talet och förblev låg. Ett annat resultat som går i linje med tidigare forskning är att det var betydligt vanligare att byta arbetsgivare än att byta yrke. Det gällde både män och kvinnor.

Utöver på kön bröts i kapitel 4 mobilitetsmönstren ned på stora och små företag samt efter social klass. Undersökningen av stora och små företag knyter an till forskningen om interna arbetsmarknader, som hittills främst omfattat länder som USA och Japan. Det tycks även på Göteborgs arbetsmarknad ha varit så att stora företag erbjöd stabila anställningar till goda villkor, och därmed svagare incitament för arbetskraften att söka sig till andra arbetsplatser. Den rörlighet mellan arbetsplatser som förekom var oftast mellan mindre företag.

När det gäller klasstillhörighet fann vi att rörligheten var större i det lägre skiktet, som befolkades av exempelvis fabriksarbetare, hantlangare och hembiträden. Det var väntat ur ett teoretiskt perspektiv eftersom denna grupp i genomsnitt hade lägre utbildning och troligtvis även mindre företags- och yrkesspecifikt humankapital. Här erbjuder sociologisk teori en alternativ förklaring som går ut på att arbetare i det lägre skiktet i större utsträckning hade mer osäkra anställningskontrakt och därmed lösare anknytning till sina arbetsplatser.

Förutom att kvinnor ingår i de ovan nämnda undersökningarna av arbetskraftsrörligheten i Göteborg har vi särskilt belyst två kvinno-specifika delarbetsmarknader: husligt arbete och hemsömnad. När det gällde det husliga arbetet har vi inte studerat arbetsgivarbyten utan fokuserat på yrkesväxlingar. Utöver vad som tidigare konstaterats om frånvaron av vertikal social mobilitet fann vi att det tycks ha varit relativt ovanligt att någon vid ett observationstillfälle stod registrerad som hembiträde för att sedan uppträda som hushållerska, och vice versa. Även om det oftast inte var någon tydlig skillnad i social status mellan de två yrkestitlarna verkar det ha funnits andra skillnader som motiverade bruket av olika titlar.

Om sömmerskorna kan, utöver det som sagts om deras vertikala rörlighet, tilläggas att även om gruppen är svårfångad i traditionella källor, som mantalslängder tyder, det mesta på att de hade en påfallande yrkeskontinuitet. Av de kvinnor som vi med säkerhet vet var hemsömmerskor omkring 1912 och senare uppträdde med yrkestitlar i mantalslängderna hade de flesta förblivit sömmerskor. Även detta yrke fordrade investeringar i yrkesspecifikt kapital, såväl fysiskt i form av symaskiner som utbildningsmässigt. Det är en aspekt som sällan uppmärksamats i den tidigare forskningen.

Uppslag till vidare forskning

Denna antologi gör några nedslag i Göteborgs demografiska och sociala utveckling från första till andra världskriget. Vi har utifrån paneldata för ett slumpvist urval av stadens invånare försökt beskriva och analysera typiska levnadsbanor och de viktigaste markörerna för övergång mellan livscykelns olika faser, samt undersöka sambandet med olika slags rörlighet på arbets- och bostadsmarknaden.

Vi hoppas att våra studier ger en översikt och bidrar med ny kunskap, och också att de inspirerar till vidare forskning. Utöver de uppslag som nämnts i de olika kapitlen är det särskilt tre områden som vi hoppas att framtidens forskning tar sig an: komparativa studier av olika urbana populationer, komparativa studier av urbana och rurala populationer och studier av populationer för hela 1900-talet. I vilken mån återkommer de mönster vi observerat i Göteborg i andra städer? Vilka likheter och skillnader fanns mellan städer och landsbygd när det gäller typiska levnadsbanor och rörelsemönster? Och hur påverkades levnadsbanorna av samhällsförändringarna under 1900-talets andra hälft fram till vår egen tid, såsom välfärdsstatens framväxt och den tredje industriella revolutionen? Vi vet att sådana projekt är på gång runt om i landet och ser fram emot nya, spännande resultat.

Appendix

Göteborgs befolkningspanel

Tobias Karlsson & Christer Lundh

Göteborgs befolkningspanel (Gothenburg Population Panel, GOPP) baseras huvudsakligen på uppgifter från den civila folkbokföringen och från inkomstdeklarationer. Befolkningens ökade rörlighet under 1800-talet hade vållat myndigheterna bekymmer, särskilt i landets större städer. Historikern Svante Jakobsson har beskrivit situationen i mitten av 1800-talet på följande sätt:

Mantalskrivningarna i Stockholm och Göteborg hade övergått till ett ofullständigt slag av folkräkning från hus till hus, utdragen under så lång tid, att den möjliggjorde omflyttningar i avsikt att undgå mantalskrivning, och dessutom lidande av bristen, att de lämnade personuppgifterna inte var kontrollerbara.¹

Stockholm fick 1878 en särskild kommunal organisation för folkbokföringen: rotemansinstitutionen. I Göteborg kom mantalskrivningen att skötas av det så kallade mantalskontoret, en organisatorisk enhet som levde kvar till 1946 (då den uppgick i uppborgsverket).

Mantalskontorets centralregister

Det system för mantalskrivning som växte fram i Göteborg förefaller ha haft en närmare koppling till skatteuppbörden än i Stockholm och övriga landet. I Göteborg integrerades exempelvis inkomstlängderna

med mantalslängderna från och med 1919. Något tidigare (sannolikt 1916) hade mantalskontoret börjat bygga upp ett centralt kortregister över stadens vuxna medborgare. Registret innehåller ett kort för varje invånare över 15 års ålder, med information om namn, födelsedatum, yrkestitel, adress (med datum för inflyttning) samt, i relevanta fall även datum och destinationsort i samband med utflyttning från Göteborg eller dödsdatum. Centralregistret uppdaterades kontinuerligt fram till 1967.

Med hjälp av centralregistret har vi kunnat avgöra om en person var skriven i Göteborg under något av våra åtta panelår och på vilken adress personen kan återfinnas i mantals- och inkomstlängderna. För åren 1915 och 1919, samt genomgående för församlingarna Lundby och Örgryte, som saknade de andra församlingarnas tydliga kvartersindelningar, kunde dock kortregistret endast vägleda oss i begränsad utsträckning. Här blev vi tvungna att gå igenom längderna sida för sida och söka efter urvalspersonerna.

Urvalsprocessen

Våra urvalskriterier var utformade för att fånga upp cirka 1 procent av befolkningen i Göteborg (inom stadens administrativa gränser) vid varje observationstillfälle (panelår), närmare bestämt i slutet av åren 1915, 1919, 1923, 1927, 1931, 1935, 1939 och 1943. Vi drog ett slumpvist urval ur mantalskontorets centralregister utifrån första bokstaven i efternamnet samt födelsedagen (månad + dag). För åren 1915 och 1919 var kortregistret ofullständigt, varför vi letade upp urvalspersoner direkt i mantalslängderna utifrån samma urvalskriterier. Totalt omfattar GOPP cirka 4 000 urvalspersoner av båda könen och 16 000 observationer. Bortfallet på grund av att vi inte lyckades hitta urvalspersonerna i mantalslängderna uppgick till ungefär 10 procent.

Mantals- och inkomstlängder

Mantals- och inkomstlängderna i Göteborg fördes ursprungligen separat men integrerades 1919. Längderna fastställdes i slutet av varje år. Informationen hämtades från tre huvudsakliga källor: hushållsföreståndare, fastighetsägare och arbetsgivare. Hushållsföreståndaren skulle fylla i ett formulär med uppgifter om namn, ålder, födelseort, egendomar och hyra för alla medlemmar i hushållet. Mantalsuppgifterna lämnades över till fastighetsägaren i mitten av november. Fastighetsägaren skulle sammanställa informationen till en huvudlista och lägga till uppgifter om hyror. Tjänstemännen på mantalskontoret kontrollerade sedan mantalsuppgifterna och huvudlistorna, och för detta syfte hade de tillgång till kyrkböcker och kunde även besöka fastigheter. Efter kontrollen fastställdes mantalslängden.

Uppgifterna om inkomster gällde det gångna året medan uppgifterna om yrke, civilstånd och hushållets sammansättning avsåg situationen i december, och på så vis snarare var framåtblickande med tanke på att formuläret skulle lämnas in i november. Viktigt att ha i åtanke när det gäller inkomster är att fram till 1919 gick gränsen för inkomsttaxering vid en årsinkomst på 800 kronor. Efter 1919 sänktes gränsen till 600 kronor. Dessutom stipulerades att individer som året innan hade uppnått denna inkomstgräns skulle deklarerera.

Såväl individer som arbetsgivare förväntades deklarerera inkomstuppgifter. Tidigare forskning om Göteborg under senare delen av 1920-talet har visat att 80–100 procent av alla manliga löntagare lämnade in deklARATIONER.² Det fanns vissa skillnader mellan yrkesgrupper, det var exempelvis vanligare att lärare och textilarbetare deklarerade än att byggnadsarbetare gjorde det. I de fall deklARATION saknades, det vill säga när varken löntagaren eller arbetsgivaren hade lämnat in inkomstuppgifter, gjorde taxeringsnämndens tjänstemän uppskattningar baserade på kännedom om yrket och tidigare inkomst. Med tiden ökade andelen som lämnade in deklARATIONER generellt sett och skillnaderna i deklARATIONsbENÄGENHET mellan yrkesgrupper minskade. Bland kvinnor var andelen som deklarerade lägre än bland män, vilket är rimligt med tanke på att kvinnor i mindre utsträck-

ning arbetade heltid. Jan Kuuse menar att de inkomstuppgifter som heltidsarbetande kvinnor lämnade är lika tillförlitliga som motsvarande uppgifter för män.³

Mantalslängderna för den aktuella perioden är samlade i inbundna böcker med förtryckta kolumner. Varje församling hade en egen bok som var organiserad efter stadsdel, kvarter och tomtnummer (och ibland gatuadress). Under varje tomt fanns alla individer, 16 år eller äldre, listade på varsin rad och grupperade hushållsvis. I hushållet såsom det uppträdde i mantalslängderna ingick också tjänstefolk och inneboende, det vill säga personer som delade samma bostad. Förnamnen på barn under 16 år, liksom deras födelseår, fanns med, men de stod inte på egna rader. Omkring 1930 övergick mantalskrivarna från att föra in uppgifter för hand till att använda skrivmaskin. Längdernas innehåll, liksom kolumnernas ordning, förändrades något över tid, men genomgående under den period vi intresserar oss för fanns för individer över 16 år uppgifter om födelsedatum, födelseort, yrke, inkomster av olika slag, hyra (för hushållsföreståndaren) och arbetsgivare.

Sveriges dödbok

De uppgifter som vi hämtade ur mantalskortsregistret och mantals- och inkomstlängderna länkade vi manuellt ihop med uppgifterna i *Sveriges dödbok*. Dödboken är en sammanställning av personer som registrerades som avlidna mellan 1860 och 2017 med uppgifter om namn, födelsedatum och dödsdatum, i vilken församling personen föddes respektive dog, civilstånd samt senaste civilståndsförändring.

Variabler i GOPP

Den information som vi har excerperat från mantalskontorets centralregister, från mantals- och inkomstlängderna och från *Sveriges dödbok* har vi använt för att skapa ett antal variabler. Tabell A.1 sammanfattar de viktigaste variablerna och hur de kodats och klassificerats. Mycket av informationen från källorna har vi, efter kontroll

och stavningsstandardisering, kunnat använda i tämligen oförändrad form. I andra fall har det krävts mer arbete.

När det gäller kodning av yrkestitlar har vi använt det numera väl-etablerade systemet Historical Classification of Occupations (HISCO). HISCO består av yrkeskoder för nio huvudgrupper samt tre kompletterande variabler: ”status”, ”relation” och ”produkt”. ”Status” fångar upp olika dimensioner av den ekonomiska, sociala, utbildnings- eller anställningsmässiga position som en yrkestitel är förknippad med, exempelvis skillnaden mellan lärling och mästare i hantverksyrken. ”Relation” fångar upp information som ibland anges istället för, eller som tillägg till, en yrkestitel, exempelvis ”före detta”. ”Produkt” är en variabel som talar om vilken vara eller tjänst en yrkestitel är förknippad med, något som är särskilt relevant för personer som ägnar sig åt handel av olika slag. Grundprincipen i HISCO är att man kodar utifrån den information som yrkestitlarna ger. Med hjälp av de koder som skapas för ”status” och ”relation” kan HISCO användas för att generera HISCLASS, det vill säga koder för tolv sociala klasser (där 1 är den högsta klassen och 12 den lägsta). I några av delstudierna i denna bok har vi valt att arbeta med en grövre klassindelning som bygger på HISCLASS. Den första kategorin i detta tredelade klass-schema består av HISCLASS 1–4, den andra av HISCLASS 5–8 och den tredje av HISCLASS 9–12.

Uppgifter om arbetsgivare finns i mantalslängderna i ett fält för övriga anteckningar. Vi har excerperat och stavningsstandardiserat alla arbetsgivaruppgifter och gett varje arbetsgivare en unik kod. Tumregeln har varit att definiera arbetsplatsen så snävt som möjligt. Vi skiljer mellan olika företag inom samma koncern men inte mellan olika anläggningar inom samma företag. Svenska Amerikalinjen och Svenska Ostindiska Kompaniet har därför kategoriserats som olika arbetsgivare, trots att båda dessa organisationer ingick i rederiet Broström & Co. Vi har också tagit hänsyn till kända sammanslagningar av företag, varav den viktigaste torde vara fusionen mellan Pripps och Lyckholms bryggerier 1927. Generations- och ägarskiften som gett upphov till nya varianter av befintliga företagsnamn, exempelvis ”& Son” eller ”Eft”, har inte föranlett nya koder.

APPENDIX

Tabell A.1. Variabler i GOPP (urval). Anm: ML = mantalslängd; IL = inkomstlängd (1915 och 1919); MK = mantalskontorets centralregister; SvD = *Sveriges dödbok 1860–2017*.

Variabel	Källa	Kommentar
Id5	Konstruerad	Id-nummer, unikt för urvalspersonen
År	ML	Kalenderåret (det vill säga mantalslängdens år minus ett)
Församling	ML	Den församling där urvalspersonen är mantalsskriven/folkbokförd (bostadsförsamlingen)
Födelsedatum	ML	Har standardiserats i formen ÅÅ-MM-DD
Födelseförsamling/-ort	ML	Har stavningsstandardiserats och kodats
Civilstånd	ML	Har klassificerats i fyra grupper: gift, ogift, skild och änka/änkling
Yrke eller titel	ML	Stavningsstandardiserat och kodat enligt HISCO och HISCLASS
Inkomst av fastighet	ML/IL	I kronor per år
Inkomst av kapital	ML/IL	I kronor per år
Inkomst av tjänst	ML/IL	I kronor per år
Inkomst av rörelse	ML/IL	I kronor per år
Hyra	ML	I kronor per år. Avser hushållsföreståndaren
Arbetsgivare	ML	Uppgifter som hämtas från fältet "anteckningar", stavningsstandardiserat och kodat
Make/maka	ML	Motsvarande uppgifter och variabler som för urvalspersonerna
Barn	ML	Uppgifter om födelseår och inkomst per barn
Inflyttningsår	MK	År för inflyttning på adress i Göteborg
Inflyttad från	MK	Församlingens eller ortens namn. Har standardiserats och kodats
Utflyttningsår	MK	År för utflyttning till församling utanför Göteborg
Utflyttad till	MK	Församlingens eller ortens namn. Har standardiserats och kodats
Död år	MK	År då urvalspersonen dör
Död datum	SvD	Datum då urvalspersonen dör
Dödsförsamling, län	SvD	Församling, län där urvalspersonen dör
Civilstånd vid dödstillfället	SvD	Urvalspersonens
Datum för senaste civilstånds- förändring vid dödstillfället	SvD	Urvalspersonens senaste civilståndsförändring

Etiska överväganden

Alla urvalspersoner som förekommer i GOPP är inte avlidna, vilket gör att informationen om dem är personuppgifter i GDPR:s mening. När vi började samla in data visste vi inte vilka personer som fortfarande var i livet, men idag vet vi att det är 157 individer i GOPP som vi inte funnit i *Sveriges dödbok 1860–2017* och som möjligen fortfarande kan vara i livet. Av dem har en del emigrerat och andra befunnits ”obefintliga”, men vi kan inte utesluta att de lever. Enligt GDPR bör vi söka samtycke, men vi vet inte hur vi kan nå dessa personer. I vår ansökan om etisk prövning hävdade vi att samhällsnyttan av vår forskning uppvägd eventuella integritetsintrång. För att minska skaderiskerna bestämde vi också att inga känsliga personuppgifter skulle ingå i datamaterialet. Vi använde uppgifter om namn och födelsedatum för att länka samman källorna och för kvalitetskontroll, men i de datafiler som användes för analys ersattes namn med identitetsnummer och födelsedatum med födelseår. Etikprövningsnämnden ansåg att vår ansökan inte omfattades av bestämmelserna i §§ 3–4 i etikprövningslagen och därför inte skulle etikprövas. I sitt rådgivande yttrande slog nämnden fast att den inte hade några etiska invändningar mot forskningsprojektet. Även om väldigt få av studiepersonerna lever idag, redovisar vi endast aggregerade resultat och undviker att ge detaljerad information som kan spåras till enskilda individer i databasen.

Urval och kompletteringar av GOPP för särskilda undersökningar

Fyraårspanelen GOPP används i flera kapitel i denna bok och benämns ”totalpopulationen”. I kapitel 5 studeras mönstret för flyttningar in till, inom och ut från Göteborg. Här har den fulla informationen från mantalskortsregistret utnyttjats för att få med även flyttningar som ägde rum mellan panelåren. Denna datasamling har samkörts med GOPP varigenom man fått bakgrundsinformation om till ex-

empel yrke och inkomster vart fjärde år. Denna population benämns ”flyttpopulationen”.

I kapitel 6 studeras ungdomar som bodde i Göteborg när de var i åldern 16–19. Denna population benämns ”ungdomspopulationen”. Här har GOPP-data kompletterats med ytterligare uppgifter om hushållets medlemmar hämtade från mantals- och inkomstlängderna: föräldrarnas yrkestitlar och inkomster, syskonens yrkestitlar och inkomster samt inneboende släktingars inkomster.

I kapitel 7, om kvinnor i husligt arbete, har informationen i GOPP i de fall då urvalspersonen bodde hemma hos sin arbetsgivare kompletterats med uppgifter om hushållsföreståndarens yrkestitel, civilstånd och förekomsten av annat tjänstefolk i hushållet.

I undersökningen av hemsömmerskor i kapitel 8 används inte GOPP utan en separat databas som delvis bygger på samma källmaterial (inkomst- och mantalslängder).

”Äldrekohorten” i kapitel 9 syftar på manliga urvalspersoner födda 1865–1874 samt kvinnliga urvalspersoners makar födda under samma period. För de senare kompletterades GOPP med uppgifter om maken från mantalslängderna i fall då urvalspersonen dött.

GOPP är en levande databas – data uppdateras och kvalitetssäkras ständigt, nya individer och observationer tillkommer, data korrigeras, individer och observationer försvinner. De flesta studierna i denna antologi använder data från version 7.0 av GOPP; i kapitel 6 och kapitel 9 används emellertid version 6.1. För närvarande pågår arbete med att bygga ut GOPP till att omfatta även perioden 1943 till 1967.

Noter

- 1 Jakobsson 1977, s 12.
- 2 Olsson 1972.
- 3 Kuuse 1970, s 44.

Abstracts

CHAPTER 1

Life courses and mobility patterns

Tobias Karlsson & Christer Lundh

Research in the field of historical demography and related areas have in recent decades made increasing use of longitudinal population databases. This research has mainly focused on rural populations before 1900. This book belongs to a movement that seeks to bridge the gap in historical demography by adding urban populations from the twentieth century. The book is made up of individual chapters related to two main questions: what were the typical life course and the phases in life like in the city of Gothenburg in the first half of the twentieth century; and to what extent were various life courses and transitions between phases in life associated with mobility in local markets for labour and housing? In the chapter, the life cycle perspective and various forms of mobility are discussed before introducing the Gothenburg Population Panel, a random sample of people living in Gothenburg in 1915–1943 used in most of the subsequent chapters.

Keywords: life courses, longitudinal data, population databases, labour mobility, social mobility, historical demography, Gothenburg Population Panel, interwar period, Gothenburg

CHAPTER 2

Population, housing and work in the mature industrial city

Tobias Karlsson & Christer Lundh

In this chapter, we describe the city of Gothenburg in the first half of the twentieth century. The chapter is mainly based on reviews of official statistics and previous research, and starts with an account of how the size and composition of Gothenburg's population changed. We establish that the city doubled in population between 1910 and the end of the Second World War, partly as a consequence of a birth surplus and immigration, but also due to a couple of expansions of the administrative borders by incorporating surrounding parishes. Throughout much of our period of investigation, Gothenburg was characterized by shortage of housing. Many working-class households dwelled in small rental apartments, although production of new houses increased towards the end of the period. The structure of men's labour market in Gothenburg was relatively stable in the period but also characterized by temporary downturns in industrial activity and high unemployment. On women's labour market, the share of domestic work decreased but was still substantial in the 1940s. We also include a brief review of the literature on income inequality in Gothenburg, reporting the magnitude of the earnings gap between various occupations.

Keywords: population, housing, labour market, occupational structure, gender division of labour, income inequality, interwar period, Gothenburg

CHAPTER 3

Incomes across the life cycle

Tobias Karlsson & Christer Lundh

In this chapter, we investigate income differentials across the life cycle at the individual and household levels. The main contribution is to compile basic patterns of age–earnings relationships by sex, occupation and family situation. At the individual level we find age–earnings patterns similar to those observed for the period following the Second World War, for example in the seminal works of Gary Becker and Jacob Mincer. In contrast to studies of data from early industrial societies, where income growth was concentrated to a brief period in the beginning of working life, we find that people in Gothenburg experienced a rather prolonged period of income growth, before incomes reached a plateau. Women experienced income growth but to a lower degree and at a lower level than men. Moreover, while marriage was positively associated with earnings for men it was negatively associated with earnings for women. Over the life cycle, the earnings of the household were mainly determined by the husband’s earnings but adolescent children could also make substantial contributions to the household income. This result deserves to be emphasized: even though paid child labour was banned, youth labour was still important for many working-class households.

Keywords: incomes, life cycle, civil status, households, gender, youth, age–earnings relationship, Gothenburg Population Panel, interwar period, Gothenburg

CHAPTER 4

Occupational mobility and employer-to-employer mobility

Tobias Karlsson

This chapter deals with labour mobility and labour market segmentation in Gothenburg in 1915–1943. For this purpose, the Gothenburg Population Panel offers unique research opportunities as it includes information about employers, as well as occupation and source of income. Thus, it is possible to capture labour mobility in a wide sense, not only distinguishing between changes of employer and occupational group, but also between employment and self-employment, and leaving gainful employment. Over time, most mobility can be observed in the beginning of our period of investigation. For both men and women, most mobility took place in early phases of the life cycle. Employer-to-employer mobility was more common than changes of occupation. Employer-to-employer mobility was mainly a phenomenon outside big business, suggesting the existence of a dual labour market. By class, people with intermediate or low social status were more likely to experience various forms of labour mobility than people with high-status occupations. Overall, most patterns found in this chapter are reasonable in the light of theory and previous research. Using poll tax records seems to a fruitful approach to study labour mobility in a mature industrial city.

Keywords: employer-to-employer mobility, occupational mobility, labour mobility, social mobility, internal labour markets, segmentation, gender, Gothenburg Population Panel, interwar period, Gothenburg

CHAPTER 5

Immigration and internal residential mobility

Christer Lundh

Geographical mobility has left its mark on Gothenburg from the middle of the nineteenth century. The city was the port of departure for step-wise Swedish migration to America, but it also received many internal migrants who searched for jobs and urban life. In the first half of the twentieth century Gothenburg was an integrated labour and housing market. Chapter 5 deals with the migration pattern of Gothenburg. Focus is on the demographic characteristics of the migrants, the frequency of the migrations and the typical length of the period of residence. It also compares the socio-economic characteristics and earnings of in-migrants with those of the native population in Gothenburg.

Results show that the influx to Gothenburg was extensive – as many as 57 per cent of the city's population was born outside Gothenburg. The immigrants were overrepresented among women and people aged 20–35. The proportion of married immigrants was greater in Gothenburg than for other studied places in Sweden. In total, the average resident of Gothenburg moved 13 times in his or her life.

Keywords: internal migration, Ravenstein, residential mobility, residence period, selective migration, Gothenburg Population Panel, interwar period, Gothenburg

The road to adulthood: First jobs and leaving the parental home

Christer Lundh & Stefan Öberg

The transition from adolescence to adulthood involves several dimensions of change, of which moving from the parental home is a most important one. Home leaving in preindustrial society involved early moves out of the nest for life cycle service as a farm hand or a maid, living in the master's household. Today, young people in Western Europe and North America move away from the parental home when they have completed their high school studies, to work or start higher education, establishing a solitary household, or sharing a household with a cohabitant or peers. Although home-leaving has been studied for rural populations in the nineteenth century and modern populations since the 1970s, we know less about the pattern of leaving home in urban populations in early twentieth century. In this chapter we study the pattern of home-leaving in Gothenburg in the period 1915–1943. Central research questions are which transition markers were most important for achieving adult status, in what order status changes should be implemented, and what role did the move from the parental home play in entering adulthood. We deal with education, job and earnings carriers, the move from the parental home, marriage, household formation and the birth of the first child. We find a marriage-driven process of home-leaving. After completing primary school, you either started work or continued school at a higher level. When you had a permanent job and regular income, you could look for a partner to marry, form a household with and have children with. The move from the parental home took place in conjunction with marriage.

Keywords: leaving home, adulthood, adolescence, parental household, marriage, first child, transition markers, Gothenburg Population Panel, interwar period, Gothenburg

CHAPTER 7

Women in paid domestic service

Tobias Karlsson & Malin Nilsson

Domestic service has historically been one of the commonest forms of employment for women. In this chapter, we pose the question whether paid jobs in domestic service offered any career opportunities for women. A point of departure for the chapter is the existence and possible meanings of various occupational titles in the sector, for example 'servant', 'housemaid' and 'housekeeper'. Our investigations shows that there was no substantial difference between the two first-mentioned titles; the title 'servant' was basically replaced by the title 'housemaid'. Housemaids and housekeepers were, however, two distinct groups in Gothenburg in the interwar period. The average housekeeper was older than the housemaid. Yet, the housekeeper did not earn more than the housemaid and the housekeeper were seldom the manager of a staff of servants. Housekeepers were more often replacing a housewife in the household of a single man. Thus, the labour market of female domestic servants in interwar Sweden offered few opportunities for upward social mobility.

Keywords: women, domestic service, housemaids, housekeepers, social mobility, occupational stratification, Gothenburg Population Panel, interwar period, Gothenburg

CHAPTER 8

Home-based seamstresses in Gothenburg's clothing industry

Malin Nilsson

In this chapter, the occupational trajectories of a group of home-based seamstresses living in Gothenburg in 1912 is followed. Many studies dealing with gendered differences in labour market outcomes in the early twentieth century suggest that women's choices most often followed a strategy based on the notion they would spend a short amount of time in their occupations and hence did not invest in for example occupational training as much as men. What we find however is that the women in this study often remained in their occupations over many years and were able to use the skills they had acquired not only for paid work in a formal workplace but in several types of work and employment relationships over the course of their lives. Their home-based sewing was thus part of a long and continuous occupational trajectory. The trajectories in and out of home-based work however differed for married and unmarried women. For married women taking on home-based work was often a step into flexible employment and often low-skilled types of sewing. While for many unmarried women, home-based work was a step up to a supervisory position, having employees and a small workshop. Another important finding is that a substantial group of industrial homeworkers had experienced extensive formal and on-the-job training and that many women had long-term employment relationships with their firms and seemed to experience some type of career at that firm.

Keywords: gender, occupational trajectories, skill formation, home-based work, clothing industry, interwar period, Gothenburg

CHAPTER 9

Men's working lives from middle age to retirement

Tobias Karlsson

In this chapter, an individual life story of a shipyard blacksmith is the point of departure for discussing elderly men's labour market experiences. This story, which can be summarized as occupational continuity in a turbulent period, is in line with an optimistic view of the situation of elderly men in an era of profound changes in the technology and organization of work, is contrasted against the experiences of other men in the same generation. The chapter shows that this individual example is hardly unique. Those who were in middle age in the 1910s and managed to remain in gainful employment in the following decades experienced an improving standard of living, even though their position in relation to younger colleagues worsened. Most of the men also experienced continuity in their occupation. Downward social mobility towards the end of working life happened but was a relatively rare phenomenon. Men with income from business could postpone retirement compared to men with income from employment. However, some men also entered retirement from a period of unemployment. The life stories of these men would, had they been written, have included hardship and hopeless search for jobs or alternative sources of income.

Keywords: men, retirement, old age, labour mobility, occupational mobility, Gothenburg Population Panel, interwar period, Gothenburg

CHAPTER 10

Life courses and mobility patterns in the mature industrial city: Towards a comprehensive view

Tobias Karlsson & Christer Lundh

In this final chapter, we revisit the two main questions raised in chapter 1. The first question concerned how to characterize the typical life cycle and identify typical markers associated with transitions between phases in life in Gothenburg in the first half of the twentieth century. Investigations of the transition from youth to adulthood and from mature age to retirement shows relatively prolonged transitions, which can be seen as remnants of older, pre-industrial or early industrial, patterns. Income growth over the individual life course was also relatively prolonged, which, however, is line with the late industrial life cycle. The second question concerned how transitions between phases in life were connected to mobility – in its various forms. A recurring finding in this anthology is the association between mobility – be it social mobility or labour mobility – and young age. Many men experienced upward social mobility as they went from a typical youth job to a regular job, whereas women more often entered gainful employment in a regular job, for example in paid domestic service. For both men and women, the transition from youth to adulthood often meant changing employer. Although women typically left gainful employment upon marriage or childbirth, industrial homework allowed occupational continuity for some although married women's gainful employment is difficult to capture in ordinary population registers.

Keywords: life courses, social mobility, labour mobility, industrial city, gender, age, Gothenburg Population Panel, interwar period, Gothenburg

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet, Stockholm

- Kommerskollegium, Statistiska avdelningen, Specialundersökningar, HIII c1 cc
Större mekaniska verkstäder, volym 9–10, SE/RA/420132/9.
Socialstyrelsen, 4:e byrån, H2BD Svensk hemindustri, volym 7–39, SE/
RA/420267/05/H/H 2/H 2 B/H2BD.
Socialstyrelsen, 5:e byrån, H2BD Svensk Hemindustri, brev från Yngve Östberg
till Hemindustriutredningen, 10 juni 1912.

Riksarkivet, Göteborg

- Göteborgs mantalskontors arkiv, FI aa Mantalslängder 1912, 1916, 1920, 1924,
1928, 1932, 1936, 1940, 1944, SE/GLA/12296/ F I aa.
Göteborgs mantalskontors arkiv, FIII a Inkomstlängder 1916, 1920, SE/GLA/12296/
F III a.
Göteborgs mantalskontors arkiv, CIV aa Göteborgs stads centralregister, Män,
avlidna och utflyttade, SE/GLA/12296/CIV aa.
Göteborgs mantalskontors arkiv, CIV ab Göteborgs stads centralregister, Män,
aktuella 1967, SE/GLA/12296/CIV ab.
Göteborgs mantalskontors arkiv, Göteborgs stads centralregister, Kvinnor, avlidna
och utflyttade, SE/GLA/12296/CIV ba.
Göteborgs mantalskontors arkiv, Göteborgs stads centralregister, CIV bb Kvinnor,
aktuella, 1967, SE/GLA/12296/CIV bb.

Institutet för språk och folkminnen (Isof), Göteborg

- Bostäder
Tjänstefolket/pigmarknaden

Tryckta källor

- Arbetsförhållandena inom det husliga arbetets område* av K. Socialstyrelsen. Stockholm, 1936.
- BiSOS Folkräkningen 1900. BiSOS Befolkningsstatistik. Statistiska Centralbyråns underdåniga berättelse för år 1900. Tredje avdelningen. Stockholm: SCB, 1907.
- Bostadsräkningen 1930 samt bostadsundersökningen 1931 i Göteborg. Göteborg, 1933.
- Bostadsräkningen 1945 i Göteborg. Göteborg, 1951.
- Hyses- och bostadsräkningen 1939/1940 i Göteborg jämte vissa i anslutning därtill verkställda bostadsstatiska undersökningar. Göteborg, 1942.
- SCB (1999). *Befolkningsutvecklingen i Sverige under 250 år*. Stockholm: SCB.
- SCB (2019). *Boendeprofiler. Produktkatalog 2019*. Stockholm: SCB.
- SCB (1969). *Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkning, 1720–1967*. Stockholm: SCB.
- SCB. *Befolkningsrörelsen 1915–1920*. Stockholm: SCB.
- Sociala meddelanden (valda år)*, Stockholm.
- SOS. *Folkräkningen den 31 december 1910*. SCB: Stockholm 1914–1918.
- SOS. *Folkräkningen den 31 december 1940*. SCB: Stockholm 1942–1943.
- SOU 1937:16. *Betänkande och förslag i fråga om utbildning av hembiträden: Hembiträdesutredningens betänkande I*.
- SOU 1938:47. *Betänkande angående gift kvinnas förvärvsarbete m.m. avgivet av Kvinnoarbetskommittén*.
- SOU 1939:15. *Betänkande med förslag till lag om reglering av anställnings- och arbetsförhållandena inom det husliga arbetet: Hembiträdesutredningens betänkande II*. Stockholm.
- Statistisk årsbok för Göteborg (valda år)*. Göteborg: Göteborgs stadskansli.
- Svensk Hemindustri. Del 1. Utredningens Huvudresultat*. Stockholm: Socialstyrelsen, 1917.
- Tredje allmänna bostadsräkningen i Göteborg den 31 december 1915*. Göteborg, 1916.

Digitala källor

- Göteborgs befolkningspanel (GOPP)*. Forskningsdatabas, Göteborgs universitet.
- Hallemar, Dan & Forsell, Håkan (2017). Göteborg – staden och arbetet. *Staden*. Podcast 2017-05-17. <http://devstaden.arkitekt.se/81-goteborg-staden-och-arbetet/>
- Historiska lönedatabasen (HILD)*. <https://www.gu.se/handelshogskolan/ekonomi-samhalle/historiska-lonedatabasen-hild>
- Riksarkivet. *Folkräkningar (Sveriges befolkning)*. <https://sok.riksarkivet.se/folkrakningar>. Hämtat 2021-10-20.
- SCB. *Statistikdatabasen*. <http://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/sv/ssd/>. Hämtat 2021-10-20.
- Svensson, Anders (2017). Arne Berggren. *Det gamla Göteborg*. <https://gamlagoteborg.se/2017/04/14/arne-berggren/>. Publicerat 2017-04-14, hämtat 2021-10-20.
- Sveriges dödbok 7: 1860–2017*. Databas (döda 1860–2017). Solna: Sveriges släktforskarförbund, 2018.

Litteratur

- Aassve, Arnstein, Arpino, Bruno & Billari, Francesco C (2013). Age norms on leaving home: multilevel evidence from the European social survey. *Environment and Planning A*, 45, s 383–401.
- Ahlberg, Britt-Marie & Dahl, Eva (1974). *Hemmens anställda arbetskraft återspeglad i platsannonser 1990–1940*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Ahlberg, Gösta (1958). *Stockholms befolkningsutveckling efter 1850*. Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.
- Alter, Georg (1988). *Family and the female life course: the women of Verviers, Belgium, 1849–1880*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Anderson, Michael (1985). The emergence of the modern life cycle in Britain. *Social History* 10, s 69–87.
- Andersson, Bertil, Fritz, Martin & Olsson, Kent (1996). *Göteborgs historia: näringsliv och samhällsutveckling*. Stockholm: Nerenius & Santéus.
- Andersson, Lars Fredrik & Eriksson, Liselotte (2017). Sickness absence in compulsory and voluntary health insurance: the case of Sweden at the turn of the twentieth century. *Scandinavian Economic History Review* 65, s 6–27.
- Andersson, Lars Fredrik, Eriksson, Liselotte & Lindmark, Magnus (2010). Life insurance and income growth: the case of Sweden 1830–1950. *Scandinavian Economic History Review* 58, s 203–219.
- Andersson, Roger (2016). *Boken om Gårda: försvunnen arbetarstadsdel*. Göteborg: A-Script förlag.
- Andersson, Theophil (1897). *Den inre omflyttningen. I. Norrland*. Lund: Gleerups.
- Andersson, Tomas & Sandberg, Peter (2018). *Göteborgs historia: porten mot väst*. Lund: Historiska Media.
- Arvastson, Gösta (1987). *Maskinmänniskan: arbetets förvandlingar i 1900-talets storindustri*. Göteborg: Korpen.
- Attman, Artur (1963a). *Göteborgs stadsfullmäktige 1863–1962. 1:1. Göteborg 1863–1913*. Göteborg.
- Attman, Artur (1963b). *Göteborgs stadsfullmäktige 1863–1962. 1:2. Göteborg 1913–1962*. Göteborg.
- Avery, Roger, Goldscheider, Frances & Speare Jr, Alden (1992). Feathered nest/gilded cage: parental income and leaving home in the transition to adulthood. *Demography* 29, s 375–388.
- Baines, Dudley & Johnson, Paul (1999). Did they jump or were they pushed? The exit of older men from the London labor market, 1929–1931. *Journal of Economic History* 59, s 949–971.
- Becker, Gary S (1962). Investment in human capital: a theoretical analysis, with special reference to education. *Journal of Political Economy* 70:5, del 2, s 9–49.
- Becker, Gary S (1964). *Human capital: a theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. New York: Columbia University Press.
- Becker, Gary S (1975). Human capital: a theoretical and empirical analysis, with special reference to education. *Human behavior and social institutions*; 5. New York.
- Bengtsson, Berit (2006). *Kampen mot §23: facklig makt vid anställning och avsked i Sverige före 1940*. Uppsala: Uppsala universitet.

- Bengtsson, Erik & Molinder, Jakob (2017). The economic effects of the 1920 eight-hour working day reform in Sweden. *Scandinavian Economic History Review* 65, s 149–168.
- Bengtsson, Tommy & Lindström, Martin (2000). Childhood misery and disease in later life: the effects on mortality in old age of hazards experienced in early life, southern Sweden, 1760–1894. *Population Studies* 54, s 263–277.
- Bengtsson, Tommy & Ohlsson, Rolf (1993). Sveriges befolkning: myter och verklighet. I Birgitta Furuhausen (red), *Äventyret Sverige: en ekonomisk och social historia*. Stockholm: Utbildningsradion, s 117–121.
- Billari, Francesco C & Liefbroer, Aart C (2007). Should I stay or should I go? The impact if age norms on leaving home. *Demography* 44, s 181–198.
- Birgier, Debora P, Lundh, Christer, Habersfeld, Yitchak & Eldér, Erik (2016). Self-selection and host country context in the economic assimilation of political refugees in the United States, Sweden, and Israel. *International Migration Review* (online 19 dec).
- Bjerrome, Katrin & Sjölin, Mats (2003). *Röster från Remfabriken*. Göteborg: Lindelöws bokförlag.
- Björklund, Anders (1984). *Hamnens arbetare: en etnologisk undersökning av stuveriarbetet i Göteborg*. Stockholm: Nordiska museet.
- Björklund, Anders & Holmlund, Bertil (1989). Job mobility and subsequent wages in Sweden. I *Migration and labor market adjustment*. Dordrecht: Springer, s 201–216.
- Blau, Peter M & Duncan, Otis Dudley (1967). *The American occupational structure*. New York: Wiley.
- Bohlin, Jan (1989). *Svensk varvsindustri 1920–1975: lönsamhet, finansiering och arbetsmarknad*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Bongaarts, John & Watkins, Susan Cotts (1996). Social interactions and contemporary fertility transitions. *Population and Development Review* 22, s 639–682.
- Borjas, George J (1987). Self-selection and the earnings of immigrants. *American Economic Review* 77, s 531–553.
- Borjas, George J, Bronars, Stephen G & Trejo, Stephen J (1992). Self-selection and internal migration in the United States. *Journal of Urban Economics* 32, s 159–185.
- Boyer, George R & Hatton, Timothy J (1997). Migration and labour market integration in late nineteenth-century England and Wales. *Economic History Review* 50, s 697–734.
- Braverman, Harry (1977). *Arbete och monopolkapital: arbetets degradering i det tjugonde århundradet*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Brembeck, Helene (1988). *Arbetsstadsdelarnas barn: livsmönster, uppfostran och skolgång i sekelskiftets Göteborg*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Brink, Lars (1982). *Masthugget-Majorna: om hemarbete och vardagsliv i arbetsstadsdelar i Göteborg*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Brown, John C & Neumeier, Gerhard (2001). Job tenure and labour market dynamics during high industrialization: the case of Germany before World War I. *European Review of Economic History* 5, s 189–217.
- Brunnström, Pål (2014). *Ägare och kapital: klass och genus hos kapitalägare i Sverige 1918–1939*. Lund: Pluribus.

- Brändström, Anders, Sundin, Jan & Tedebrand, Lars Göran (2000). Two cities: urban migration and settlement in nineteenth-century Sweden. *The History of the Family* 5, s 415–429.
- Buck, Nicholas & Scott, Jacqueline (1993). She's leaving home: But why? An analysis of young people leaving the parental home. *Journal of Marriage and the Family* 55, s 863–874.
- Burnette, Joyce (2008). *Gender, work and wages in industrial revolution Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burnette, Joyce & Stanfors, Maria (2012). Was there a family gap in late nineteenth century manufacturing? Evidence from Sweden. *The History of the Family* 17(1), s 31–50.
- Bäcklund, Dan & Lilja, Kristina (2014). Variation och förnyelse: arbetarsparande i Sverige 1870–1914. *Historisk tidskrift* 134(4), 2–33.
- Bäcklund, Dan & Lilja, Kristina (2019). Adolescents' impact on family economy in Sweden during the first decades of the twentieth century. *Journal of Family History* 44, s 3–23.
- Calleman, Catharina (2007). Om arbetsmarknaden för hushållstjänster. *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 13, s 57–72.
- Carlsson Wetterberg, Christina (1986). *Kvinnosyn och kvinnopolitik: en studie av svensk socialdemokrati 1880–1910*. Lund: Arkiv.
- Carlsson, Sten (1966). *Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Carter, Susan B & Savoca, Elisabeth (1990). Labor mobility and lengthy jobs in nineteenth-century America. *Journal of Economic History* 50, s 1–16.
- Carter, Susan B & Sutch, Richard (1996). Myth of the industrial scrap heap: a revisionist view of turn-of-the-century American retirement. *Journal of Economic History* 56, s 5–38.
- Chandler, Alfred D (1977). *The visible hand: the managerial revolution in American business*. Cambridge, Mass.: Belknap.
- Chant, Sylvia H (2011). *The international handbook of gender and poverty: concepts, research, policy*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Chiswick, Barry R (1978). The effect of Americanization on the earnings of foreign-born men. *Journal of Political Economy* 86, s 897–921.
- Chiswick, Barry R, Lee, Yew Liang & Miller, Paul W (2005). A longitudinal analysis of immigrant occupational mobility: a test of the immigrant assimilation hypothesis. *International Migration Review* 39, s 332–353.
- Christensen, Jan, Cornell, Per, Daun, Johannes & Linde, Martin (red) (2021). *Göteborg genom tiderna: nedslag i stadens sociala och politiska historia*. Göteborg: Daidalos.
- Dahl, Sven (1955). *Den inre migrationens komplicerade mekanism*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Danell, Christina (red) (1985). *Demografiska databasen vid Umeå universitet: en presentation av verksamheten*. Umeå: Umeå universitet.
- Daun, Johannes (2016). *Vägen till den moderna familjen: fruktsamhet i den växande industristaden Borås cirka 1830–1930*. Göteborg: Göteborgs universitet.

- Daun, Johannes (2019). Göteborg som industristad – en bakgrund. I Wanda Klintberg & Gudrun Nyberg (red), *Små industrier: entreprenörer och livsprojekt*. Stockholm: Carlsson, s 9–31.
- Davidoff, Leonore & Hall, Catherine (1987). *Family fortunes: men and women of the English middle class 1780–1850*. London: Hutchinson
- de Coninck-Smith, Ning, Sandin, Bengt & Schrupf, Ellen (red) (1997). *Industrial children: work and childhood in the Nordic countries 1850–1990*. Odense: Odense University Press.
- Doeringer, Peter D & Piore, Michael J (1971). *Internal labour markets and manpower analysis*. Lexington: D.C. Heath.
- Dribe, Martin (2000). *Leaving home in a peasant society: economic fluctuations, household dynamics and youth migration in southern Sweden, 1829–1866*. Lund: Lunds universitet.
- Dribe, Martin (2003a). *Liv och rörelse: familj och flyttningar i 1800-talets svenska bondesamhälle*. Hedemora: Gidlund
- Dribe, Martin (2003b). Migration of rural families in 19th century southern Sweden: a longitudinal analysis of local migration patterns. *The History of the Family* 8, s 247–265.
- Dribe, Martin & Lundh, Christer (2005). People on the move: determinants of servant migration in nineteenth-century Sweden. *Continuity and Change* 20, s 53–91.
- Dribe, Martin & Lundh, Christer (2014). Social norms and human agency: marriage in nineteenth-century Sweden. I Christer Lundh, Satomi Kurosu et al (red), *Similarity in difference: marriage in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge, Mass: MIT Press, 211–260.
- Dribe, Martin & Quaranta, Luciana (2020). The Scanian Economic-Demographic Database (SEDD). *Historical Life Course Studies* (online, november 2020).
- Dribe, Martin & Svensson, Patrick (2019). Landskrona 1900–2000: a comparative analysis of the economic and demographic development. *Lund Papers in Economic Demography* 2019:3. Lund: Lunds universitet.
- Edvinsson, Sören & Engberg, Elisabeth (2020). A database for the future: major contributions from 47 years of database development and research at the demographic data base. *Historical Life Course Studies* (online, dec 2020).
- Elder, Glen H (1978). Family history and the life course. I Tamara K Hareven (red) *Transitions: the family and the life course in historical perspective*. New York: Academic Press.
- Elder, Glen H (1994). Time, human agency, and social change: perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly* 57, s 4–15.
- Elder, Glen H (1998). The life course as developmental theory. *Child Development* 69, s 1–12.
- Elison, Ingela (1970). *Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910–1922*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Elmér, Åke (1960). *Folkpensioneringen i Sverige: med särskild hänsyn till ålderspensioneringen*. Lund: Gleerups.
- Elmquist, Henning (1901–1904). *Undersökning af den mekaniska verkstadsindustrin i Sverige*. Stockholm: Kommerskollegium.
- Elson, Diane (1999). Labor markets as gendered institutions: equality, efficiency and empowerment issues. *World Development* 27, s 611–627.

- Engelbrektsson, Nanne (1982). *Landala: stadsdel och livsform som försvann*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Enmark, Romulo (1986). *Mamma pappa barn: om en arbetarbefolkning i Göteborg*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Epstein, Abraham (1928). *The challenge of the aged*. New York: Vanguard Press.
- Erikson, Robert & Goldthorpe, John H (1992). *The constant flux: a study of class mobility in industrial societies*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Eriksson, Björn (2015). *Dynamic decades: a micro perspective on late nineteenth century Sweden*. Lund: Lunds universitet.
- Frangeur, Renée (1998). *Yrkeskvinna eller makens tjänarinna? Striden om yrkesrätten för gifta kvinnor i mellankrigstidens Sverige*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Franzén, Mats (2010). Stampen: vid den östra stranden. I Helena Holgersson, Catharina Thörn, Håkan Thörn & Mattias Wahlström (red), *Göteborg utforskat: studier av en stad i förändring*. Göteborg: Glänta produktion.
- Fritz, Martin (1996). *Göteborgs historia: näringsliv och samhällsutveckling. 2. Från handelsstad till industristad 1820–1920*. Stockholm: Nerenius & Santérus.
- Fritz, Martin & Karlsson, Birgit (2006). *SKF – världsföretaget: 1907–2007*. Stockholm: Informationsförlaget.
- Furåker, Bengt (1976). *Stat och arbetsmarknad: studier i svensk rörlighetspolitik*. Lund: Lunds universitet.
- Gaunitz, Sven (1973). Recension av Martin Järnek: Studier i hushållens inkomstförhållanden 1925–1964 och Kent Olsson: Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsböroda: en undersökning av vissa yrkesgrupper i Göteborg 1919–1960. *Economy and History* 16(1), s 131–138.
- Geschwind, Agneta & Fogelvik, Stefan (2000). The Stockholm historical database. I Patricia Kelly Hall, Robert McCaa & Gunnar Thorvaldsen (red) *Handbook of international historical microdata for population research*. Minneapolis: Minnesota Population Center, s 207–230.
- Goldin, Claudia (1983). *Life-cycle labor force participation of married women: historical evidence and implications*. Cambridge, Mass: NBER.
- Goldin, Claudia Dale (1990). *Understanding the gender gap: an economic history of American women*. New York: Oxford University Press.
- Goldin, Claudia (1994). *The u-shaped female labor force function in economic development and economic history*. Cambridge, Mass: NBER.
- Goldin Claudia (2006). The rising (and then declining) significance of gender. I Francine D Blau, Mary C Brinton & David B Grusky (red), *The declining significance of gender?* New York: Russell Sage Foundation Press.
- Goldin, Claudia Dale & Katz, Lawrence F (2008). *The race between education and technology*. Cambridge, Mass: Belknap Press.
- Goldscheider, Frances K & Da Vanzo, Jacqueline (1985). Living arrangements and the transition to adulthood. *Demography* 22, s 545–563.
- Goldscheider, Frances K & Waite, Linda J (1991). *New families, no families? The transformation of the American home*. Berkeley, Ca: University of California Press.
- Goldscheider, Frances, Thornton, Arland & Young-DeMarco, Linda (1993). A portrait of the nest-leaving process in early adulthood. *Demography* 30, s 683–699.

- Gordon, David M, Edwards, Richard & Reich, Michael (1982). *Segmented work, divided workers: the historical transformation of labor in the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Granberg, Per Adolf (1815). *Staden Göteborgs historia och beskrifning. 2. Senare delen*. Stockholm: Elméns och Granbergs tryckeri.
- Gustafson, Uno (1976). *Industrialismens storstad: studier rörande Stockholms sociala, ekonomiska och demografiska struktur 1860–1910*. Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.
- Gustafsson, Björn & Jansson, Birgitta (2010). If Seebohm Rowntree had studied Sweden: how poverty changed in the city of Göteborg from 1925 to 2003. *Scandinavian Economic History Review* 58, s 239–260.
- Gustafsson, Björn & Johansson, Mats (2003). Steps toward equality: how and why income inequality in urban Sweden changed during the period 1925–1958. *European Review of Economic History* 7, s 191–211.
- Gutmann, Myron P, Pullum-Pinon, Sara M & Pullum, Thomas W (2002). Three eras of young adult home leaving in 20th-century America. *Journal of Social History* 35, s 533–576.
- Gutmann, Myron P, Merchant, Emily K & Roberts, Evan (2018). "Big data" in economic history. *Journal of Economic History* 78, s 268–299.
- Haberfeld, Yitchak & Lundh, Christer (2014). Self-selection and economic assimilation of immigrants: The case of Iranian immigrants arriving to three countries during 1979–1985. *International Migration Review* 48, s 354–386.
- Haberfeld, Yitchak, Birgier, Debora P, Lundh, Christer & Elldér, Erik (2020). Migration across developed countries: German immigrants in Sweden and the US. *International Migration* 58, s 171–194.
- Hagström, Jan-Erik (1986). *Tekniken i kvinnornas händer: hushållsarbete och hushållsteknik under tjugo- och trettitalen*. Linköping: Linköpings Universitet.
- Hajnal, John (1965). European marriage patterns in perspective. I D V Glass & D E C Eversley (red), *Population in history: essays in historical demography*. London: Transaction Publishers, s 101–143.
- Hajnal, John (1982). Two kinds of preindustrial household formation system. *Population and Development Review* 8, s 449–494.
- Hallén, Per (2019). Slutet för pigmarknaden. *Göteborgs historia*. <https://goteborgs-historia.com/2019/08/09/slutet-for-pigmarknaden/>. Publicerat 2019-08-09, hämtat 2021-10-01.
- Hallén, Per & Olsson, Kent (2011). Göteborgs hamns ekonomiska historia. I *Unda Maris*. Göteborg: Göteborgs sjöfartsmuseum.
- Hallén, Per, Olsson, Kent, Rosengren, Lage & Sandberg, Peter (2007). *Majornas historia: krig och oxar, sill och socker: nedslag i uthamnen Majornas historia fram till 1920*. Göteborg: Landsarkivet.
- Hamark, Jesper (2014). Technology and productivity in the port of Gothenburg c 1850–1965. *International Journal of Maritime History* 26, s 265–287.
- Hamilton, Barton & MacKinnon, Mary (1996). Quits and layoffs in early twentieth century labor markets. *Explorations in Economic History* 33, s 346–366.
- Hareven, Tamara K (1978). Introduction: the historical study of the life course. I Tamara K Hareven (red), *Transitions: the family and the life course in historical perspective*. New York: Academic Press, s 1–16.

- Hareven, Tamara K (1990). A complex relationship: family strategies and the processes of economic and social change. I A F Robertson & Roger Owen Friedland (red), *Beyond the marketplace: rethinking economy and society*. New Jersey: Transaction Publishers, s 215–244.
- Hareven, Tamara K (1994). Aging and generational relations: a historical and life course perspective. *Annual Review of Sociology* 20, s 437–461.
- Hatton, Timothy J (1997). The immigrant assimilation puzzle in late nineteenth-century America. *Journal of Economic History*, s 34–62.
- Hatton, Timothy J & Williamson, Jeffrey G (1998). *The age of mass migration: causes and economic impact*. Oxford: Oxford University Press.
- Hayes, Bernadette & Miller, Robert L (1993). The silenced voice: female social mobility patterns with particular reference to the British Isles. *British Journal of Sociology* 1993, s 653–672.
- Heikkinen, Sakari & Lundh, Christer (2021). Wage gaps and external shocks: comparing Finland and Sweden, 1890–1960. Opublicerat manus.
- Helgertz, Jonas, Bengtsson, Tommy & Dribe, Martin (2020). Income data in the Scania Economic Demographic Database (SEDD). *Lund Papers in Economic Demography* 2020:6. Lund: Lunds universitet.
- Helldahl, Per (2008). *Hopp-Jerkas återkomst? Synen på arbetskraftens rörlighet från 1940-talet till idag*. Västerås: Mälardalens högskola.
- Hesselgren, Eva (1992). *Vi äro tusenden: arbets- och levnadsförhållanden inom svensk textilindustri med särskilt avseende på Gamlestadens fabrikers AB 1890–1935*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hofsten, Erland von (1940). *Hur den svenska landsbygden avfolkas*. Stockholm: Bonnier.
- Hogan, Dennis P (1978). The variable order of events in the life course. *American Sociological Review* 43, s 573–586.
- Holmberg, Kajsa (2013). *Behind the counter: female inroads, obstacles and careers in the Swedish commercial bank sector, 1885–1937*. Lund: Lunds universitet.
- Holmlund, Bertil (1984). *Labor mobility: studies of labor turnover and migration in the Swedish labor market*. Stockholm: Industriens utredningsinstitut.
- Horn, Pamela (1975). *The rise and fall of the Victorian servant*. New York: St Martin's Press.
- Horrell, Sara & Humphries, Jane (1995). Women's labour force participation and the transition to the male-breadwinner family, 1790–1865. *Economic History Review* 48, s 89–117.
- Houltz, Anders (2003). *Teknikens tempel: modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*. Hedemora: Gidlunds.
- Howlett, Peter (2000). Evidence of the existence of an internal labour market in the Great Eastern Railway Company, 1875–1905. *Business History* 42, s 21–40.
- Huberman, Michael (1996). *Escape from the market: negotiating work in Lancashire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Humphries, Jane & Sarasúa, Carmen (2012). Off the record: reconstructing women's labor force participation in the European past. *Feminist Economics* 18(4), s 39–67.
- Håkansson, Peter & Karlsson, Tobias (2018). På spaning efter springpojken: ungdomsjobb och sociala nätverk vid sekelskiftet 1900. *Historisk tidskrift* 138(1), s 33–62.

- Hägerstrand, Torsten (1947). En landsbygdsbefolknings flyttningsrörelser: studier över migrationen på grundval av Asby sockens flyttningslängder 1840–1944. *Svensk geografisk årsbok*. Lund: Sydsvenska geografiska sällskapet.
- Hägerstrand, Torsten (1949). *Flyttningarna till och från Simrishamn under 1900-talet*. Lund.
- Högman, Ann-Kristin (2004). Inkomst på ålderns höst: äldre ogifta kvinnors försörjningsstrategier i 1920-talets Göteborg. I Anders Brändström (red), *Befolkningshistoriska perspektiv: festskrift till Lars-Göran Tedebrand*. Umeå: Umeå universitet, s 141–160.
- Högman, Ann-Kristin (1999). *Ageing in a changing society: elderly men and women in urban Sweden 1830–1930*. Umeå: Umeå universitet.
- Isacson, Maths & Magnusson, Lars (1983). *Vägen till fabrikerna: industriell tradition och yrkeskunnande i Sverige under 1800-talet*. Stockholm: Gidlunds.
- Jacoby, Sanford M & Sharma, Sunil (1992). Employment duration and industrial labor mobility in the United States, 1880–1980. *Journal of Economic History* 52, s 161–179.
- Jacoby, Sanford M (1983). Industrial labor mobility in historical perspective. *Industrial Relations* 22, s 261–282.
- Jacoby, Sanford M (2004). *Employing bureaucracy: managers, unions, and the transformation of work in the 20th century*. New York: Psychology Press.
- Jakobsson, Svante (1977). *Rotemansinstitutionen i Stockholm för folkbokföring och mantalsskrivning m m 1878–1926*. Täby.
- Janssens, Angélique (1997). The rise and decline of the male breadwinner family? An overview of the debate. *International Review of Social History* 42(S5), s 1–23.
- Jansson, Birgitta (2011). *Inequality, poverty and income mobility: studies based on micro data for the city of Göteborg, Sweden 1925–2003*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Johansson, Mats & Persson, Lars Olof (2004). *Stockholmsflyttare under hundra år*. Stockholm: Regionplane- och trafikkontoret.
- Johnson, Paul (2003). Age, gender and the wage in Britain, 1830–1930. I Peter Scholliers & Leonard Schwarz (red), *Experiencing wages: social and cultural aspects of wage forms in Europe since 1500*. New York & Oxford: Berghahn Books.
- Jorde, Tine Susanne (1995). *Stockholms tjänstepiker under industrialiseringen*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.
- Järnek, Martin (1971). *Studier i hushållens inkomstförhållanden 1925–1964: en undersökning av Malmö mot bakgrund av den svenska inkomstdebatten*. Lund: Lunds universitet.
- Jörberg, Lennart (1961). *Growth and fluctuations of Swedish industry 1869–1912: studies in the process of industrialization*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Kaiserfeld, Thomas (1998). Historikerna och tekniken: om betydelsen av tekniska hjälpmedel för historieforskningen. I Marika Hedin & Ulf Larsson (red), *Teknikens landskap*. Stockholm: Atlantis, s 365–377.
- Karlsson, Lynn (1995). *Mothers as breadwinners: myth or reality in early Swedish industry?* Uppsala: Uppsala universitet.
- Karlsson, Sten O (1993). *Arbetarfamiljen och det nya hemmet: om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg*. Linköping: Linköpings universitet.

- Karlsson, Sten O (2010). Den proletära offentlighetens epok: Göteborg 1919–1933. I Helena Holgersson, Catharina Thörn, Håkan Thörn & Mattias Wahlström (red), *Göteborg utforskat: studier av en stad i förändring*. Göteborg: Glänta produktion, s 255–260.
- Karlsson, Tobias. (2010). Allocating job losses: the mass layoffs at the Swedish tobacco monopoly in 1921. *Scandinavian Economic History Review* 58, s 100–118.
- Karlsson, Tobias (2015). Pushed into unemployment, pulled into retirement: facing old age in Gothenburg, 1923–1943. *Göteborg Papers in Economic History* nr 19. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Karlsson, Tobias & Lundh, Christer (2015). The Gothenburg population panel 1915–1943: GOPP Version 6.0. *Göteborg Papers in Economic History* nr 18. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Katzman, David M (1981). *Seven days a week: women and domestic service in industrializing America*. Chicago & Urbana: University of Illinois Press.
- Kenttä, Tony (2020). Hur man vänder på slantarna: hushållsekonomier bland arbetare före första världskriget. *Historisk tidskrift* 140(4), s 609–641.
- Kerr, Clark (1954). The balkanization of labor markets. I Edward Wight Bakke (red), *Labor mobility and economic opportunity*. Cambridge, Mass: MIT Press, s 92–109.
- Kerr, Clark, Dunlop, John T, Harbison, Frederick H & Myers, Charles A (1960, 1973). *Industrialism and industrial man*. Harmondsworth: Penguin.
- Klintberg, Wanda & Nyberg, Gudrun (red) (2019). *Små industrier: entreprenörer och livsprojekt*. Stockholm: Carlsson.
- Knotter, Ad (2004). Poverty and the family-income cycle: casual laborers in Amsterdam in the first half of the 20th century. *The History of the Family* 9, s 221–237.
- Korenman, Sanders & Neumark, David (1991). Does marriage really make men more productive? *Journal of Human Resources*, s 282–307.
- Kronborg, Bo & Nilsson, Thomas (1975). *Stadsflyttare: industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad, 1870–1910*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Kulu, Hill, Lundholm, Emma & Malmberg, Gunnar (2018). Is spatial mobility on the rise or in decline? An order-specific analysis of the migration of young adults in Sweden. *Population Studies* 72, s 323–337.
- Kuuse, Jan (1970). *Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning: en undersökning av vissa yrkesgrupper 1924–1959*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Lane, Linda (2004). *Trying to make a living: studies in the economic life of women in interwar Sweden*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Larsson, Esbjörn & Westberg, Johannes (2015). *Utbildningshistoria: en introduktion*. Lund: Studentlitteratur.
- Laslett, Peter (1965). *The world we have lost*. London: Routledge.
- Laslett, Peter (1977). Characteristics of the Western family considered over time. *Journal of Family History* 2, s 89–115.
- Laslett, Peter & Wall, Richard (red) (1972). *Household and family in past time: comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan, and colonial North America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lasser, Carol (1987). The domestic balance of power: relations between mistresses and maids in nineteenth-century New England. *Labor History* 28, s 5–22.

- Lenski, Gerhard (1966). *Power and privilege: a theory of social stratification*. New York: McGraw-Hill.
- Leontaridi, Marianthi (1998). Segmented labour markets: theory and evidence. *Journal of Economic Surveys* 12, s 63–101.
- Lesthaeghe, Ron (2010). The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review* 36, s 211–251.
- Lilja, Kristina & Bäcklund, Dan (2013a). To navigate the family economy over a lifetime: life-cycle squeezes in pre-industrial Swedish towns. *European Review of Economic History* 17, s 171–189.
- Lilja, Kristina & Bäcklund, Dan (2013b). To depend on one's children or to depend on oneself: savings for old-age and children's impact on wealth. *The History of the Family* 18, s 510–532.
- Ling, Sofia, Jansson, Karin Hassan, Lennersand, Marie, Pihl, Christopher & Ågren, Maria (2017). Marriage and work: intertwined sources of agency and authority. I Maria Ågren (red), *Making a living, making a difference: gender and work in early modern European society*. New York: Oxford University Press, s 80–102.
- Long, Jason (2005). Rural–urban migration and socioeconomic mobility in Victorian Britain. *Journal of Economic History* 65, s 1–35.
- Lundberg, Erik, Svernilson, Ingvar & Bagge, Gösta (1933). *Wages, cost of living and national income in Sweden 1860–1930. Vol 2. Wages in Sweden 1860–1930*. Stockholm & London: P.S. King.
- Lundh Nilsson, Fay (2007). *Lönande lärande: teknologisk förändring, yrkesskicklighet och lön i svensk verkstadsindustri omkring 1900*. Lund: Lunds universitet.
- Lundh, Christer (1997). *The world of Hajnal revisited: marriage patterns in Sweden 1650–1990*. Lund: Lunds universitet.
- Lundh, Christer (1999a). Servant migration in Sweden in the early nineteenth century. *Journal of Family History* 24, s 53–73.
- Lundh, Christer (1999b). The social mobility of servants in rural Sweden, 1740–1894. *Continuity and Change* 14, s 57–89.
- Lundh, Christer (2004). Servant migration in Sweden in the early nineteenth century. I Antoinette Fauve-Chamoux (red), *Domestic service and the formation of European identity*. Bern: Peter Lang, s 53–73.
- Lundh, Christer (2020). *Spelets regler: institutioner och lönebildning på den svenska arbetsmarknaden 1850–2000*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundh, Christer, Kurosu, Satomi et al (2014). *Similarity in difference: marriage in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Lundh, Christer & Olsson, Mats (2002). The institution of retirement on Scanian estates in the nineteenth century. *Continuity and Change* 17, s 373–403.
- Lundh, Christer & Prado, Svante (2015). Markets and politics: the Swedish urban–rural wage gap, 1865–1985. *European Review of Economic History* 19, s 67–87.
- Lundh, Christer & Öberg, Stefan (2018). Routes and determinants of leaving home: The city of Gothenburg, 1915–1943. *The History of the Family* 23, s 260–289.
- Maas, Ineke & van Leeuwen, Marco H D (2004). Occupational careers of the total male labor force during industrialization: the example of nineteenth-century Sweden. I David Mitch, John Brown & Marco H D van Leeuwen (red), *Origins of the modern career*. Aldershot: Ashgate, s 227–258.

- Magnus, Erna (1930a). The social, economic and legal conditions of domestic servants I. *International Labour Review* 30(3), s 190–207.
- Magnus, Erna (1930b). The social, economic and legal conditions of domestic servants II. *International Labour Review* 30(4), s 336–364.
- Magnusson, Lars (1996). *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm: Tiden/Athena.
- Martinius, Sture (1967). *Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningskede i Sverige*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Matović, Margareta R (1984). *Stockholmsäktenskap: familjebildning och partnerval i Stockholm 1850–1890*. Stockholm: Liber Förlag.
- McBride, Theresa M (1976). *The domestic revolution: the modernisation of household service in England and France, 1820–1920*. New York: Holmes and Meier.
- Meidner, Rudolf (1954). *Svensk arbetsmarknad vid full sysselsättning*. Stockholm: Konjunkturinstitutet.
- Meyerson, Gerda (1907). *Svenska hemarbetsförhållanden: en undersökning utförd som grund för Centralförbundets för socialt arbete hemarbetsutställning i Stockholm*. Stockholm.
- Mincer, Jacob (1974). *Schooling, experience, and earnings*. New York: Columbia University Press for the National Bureau of Economic Research.
- Mitch, David, Brown, John & van Leeuwen, Marco H D (red) (2004). *Origins of the modern career*. Aldershot: Ashgate Pub limited.
- Moberg, Kerstin (1978). *Från tjänstehjon till hembitråde: en kvinnlig låglånegrupp i den fackliga kampen, 1903–1946*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Modell, John (1980). Normative aspects of American marriage timing since World War II. *Journal of Family History* 5, s 210–234.
- Modell, John (1997). What do life-course norms mean? *Human Development* 40, s 282–286.
- Modell, John, Furstenberg, Frank & Hershberg, Theodore (1976). Social change and transitions to adulthood in historical perspective. *Journal of Family History* 1, s 7–32.
- Molitoris, Joseph (2015). *Life and death in the city: demography and living standards during Stockholm's industrialization*. Lund: Lunds universitet.
- Molitoris, Joseph & Dribe, Martin (2016). Ready to stop: socioeconomic status and the fertility transition in Stockholm, 1878–1926. *Economic History Review* 69, s 679–704.
- Mulder, Clara H & Clark, William A V (2000). Leaving home and leaving the state: evidence from the United States. *International Journal of Population Geography* 6, s 423–437.
- Murphy, Kevin M & Welch, Finis (1990). Empirical age-earnings profiles. *Journal of Labor Economics* 8(2), s 202–229.
- Murphy, Patrick E & Staples, William A (1979). A modernized family life cycle. *Journal of Consumer Research* 6, s 12–22.
- Myrdal, Alva & Klein, Viola (1956). *Women's two roles: home and work*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Mårtensson, Christina (1999). *Tjänstebefattning som kan för henne vara passande: uppkomst och utveckling av könsbundna befattningar vid Telegrafverket 1865–1920*. Göteborg: Göteborgs universitet.

- Mörck, Magnus, Andreasson, Håkan, Berg, Magnus & Martinsson, Lena (1986). *Livsmönster och boendekarriärer i tre generationer*. Stockholm: Byggnadsnämnden.
- Neugarten, Bernice L, Moore, Joan W & Lowe, John C (1965). Age norms, age constraints, and adult socialization. *American Journal of Sociology* 70, s 710–717.
- Nilsson, Hans & Tedebrand, Lars-Göran (2005). *Familjer i växande städer: strukturer och strategier vid familjebildning i Sverige 1840–1940*. Umeå: Umeå universitet.
- Nilsson, Lars (1989). *Den urbana transitionen: tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800–1980*. Stockholm: Stadshistoriska institutet.
- Nilsson, Malin (2015). *Taking work home: labour dynamics of women industrial homeworkers in Sweden during the second industrial revolution*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Nilsson, Malin (2020). Needles and cribs: becoming a first-time mother and starting industrial homework in early twentieth-century Sweden. *Journal of Family History* 45, s 334–353.
- Nilsson, Vilgot (1979). *Vårt rika fattiga liv*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Norby Fraundorf, Martha (1979). The labor force participation of turn-of-the-century married women. *Journal of Economic History* 39, s 401–418.
- Nordlund Edvinsson, Therese (2012). *En osynlig företagshistoria: direktörshustrun i svenskt näringsliv*. Lund: Sekel.
- Nordlund Edvinsson, Therese & Söderberg, Johan (2010). Servants and bourgeois life in urban Sweden in the early 20th century. *Scandinavian Journal of History* 35, s 427–450.
- Norman, Hans (1974). *Från Bergslagen till Nordamerika: studier av migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851–1915*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Nyberg, Anita (1987). Vad är förvärvsarbete? *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 8, s 54–65.
- Nygren, Thomas, Foka, Anna & Buckland, Phillip I (2014). The status quo of digital humanities in Sweden: past, present and future of digital history. *H/SOZ/KULT*, <https://www.hsozkult.de/debate/id/diskussionen-2402>.
- Nyström, Per (1990) [1978]. Göteborg – en borgerlig arbetarstad. I Åsa Jonsson (red), *Göteborgaren på jobbet*. Göteborg: Göteborgs industrimuseum, s 31–48.
- Ohlsson, Björn (2015). *Översikt över etnologisk stadslivsforskning om Göteborg*. <https://industrihistoriaivast.net/onewebmedia/O%cc%88versikt%20etnologisk%20stadslivsforskning%202019.pdf>. Hämtat 2021-10-20.
- Olsson, Kent (1972). *Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörda: en undersökning av vissa yrkesgrupper i Göteborg 1919–1960*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Olsson, Kent (1996). *Göteborgs historia: näringsliv och samhällsutveckling. 3. Från industristad till tjänstestad 1920–1995*. Stockholm: Nerenius & Santérus.
- Olsson, Kent (2012). *En västsvensk industrihistoria: tiden fram till 1950*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Olsson, Lars (1980). *Då barn var lönsamma: om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet*. Lund: Lunds universitet.
- Olsson, Lars (1984). Arbetarminnen som en källa för att studera barndomen. I Karin Aronsson (red), *Barn i tid och rum*. Malmö: Liber Förlag, s 169–175, 197.

- Olsson, Lars (1986). *Gamla typer och nya produktionsförhållanden: om rationalisering och medbestämmande, åldrande och solidaritet bland typografer i Sverige från slutet av 1800-talet till omkring 1960*. Lund: Lucifer.
- Olsson, Ulf (1970). *Lönepolitik och lönestruktur: Göteborgs verkstadsarbetare 1920–1949*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Oris, Michel, Alter, George & Servais, Paul (2014). Prudence as obstinate resistance to pressure: marriage in nineteenth-century rural eastern Belgium. I Christer Lundh, Satomi Kurosu et al, *Similarity in difference: marriage in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge, Mass: MIT Press, s 261–293.
- Owen, Laura J (2001). Gender differences in labor turnover and the development of internal labor markets in the United States during the 1920s. *Enterprise & Society* 2, s 41–71.
- Poppel, Frans W A van, van Dalen, Hendrik P & Walhout, Evelien. (2009). Diffusion of a social norm: tracing the emergence of the housewife in the Netherlands, 1812–1922. *Economic History Review* 62, s 99–127.
- Population movements and industrialization: Swedish counties 1895–1930*. London: P S King, 1941.
- Prado, Svante (2010). Nominal and real wages of manufacturing workers, 1860–2007. I Rodney Edvinsson, Tor Jacobson & Daniel Waldenström (red), *Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008*. Stockholm: Ekerlids förlag, s 479–527.
- Psacharopoulos, Georg & Patrinos, Harry Antony (2018). Returns to investment in education: a decennial review of the global literature. *Education Economics* 26, s 445–458.
- Quaranta, Luciana (2013). *Scarred for life: how conditions in early life affect socio-economic status, reproduction and mortality in southern Sweden, 1813–1968*. Lund: Lunds universitet.
- Ransom, Roger L & Sutch, Richard (1986). The labor of older Americans: retirement of men on and off the job, 1870–1937. *Journal of Economic History* 46, s 1–30.
- Ravenstein, Ernst Georg (1885). The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London* 48, s 167–235.
- Rees, Albert & Shultz, George P (1970). *Workers and wages in an urban labor market*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rehnberg, Mats (1953). *Verkstadsminnen*. Stockholm: Nordiska museet.
- Reuterswärd, Elisabeth & Olsson, Francesca (1993). *Skånes demografiska databas 1646–1894: en källbeskrivning*. Lund: Lunds universitet.
- Reynolds, Lloyd George (1951). *The structure of labor markets: wages and labor mobility in theory and practice*. Westport, Conn: Greenwood Press.
- Rolf, Hannes (2020). *En fackförening för hemmen: kollektiv mobilisering, hyresgästorganisering och maktkamp på hyresmarknaden i Stockholm och Göteborg 1875–1942*. Stockholm: Ersta Sköndal Bräcke högskola.
- Rosenfeld, Rachel A (1992). Job mobility and career processes. *Annual Review of Sociology* 18, s 39–61.
- Ross, Arthur M (1958). Do we have a new industrial feudalism? *American Economic Review* 48, s 903–920.
- Ruggles, Steven (2014). Big microdata for population research. *Demography* 51, s 287–297.

- Ruggles, Steven, Fitch, Catherine A & Roberts, Evan (2018). Historical census record linkage. *Annual Review of Sociology* 44, s 19–37.
- Rundquist, Angela (1989). *Blått blod och liljevita händer: en etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900*. Stockholm: Carlsson.
- Ryan, Paul (2001). The school-to-work transition: a cross-national perspective. *Journal of economic literature* 39, s 34–92.
- Sager, Erik W (2007). The transformation of the Canadian domestic servant, 1871–1931. *Social Science History* 31, s 509–537.
- Salisbury, Laura (2014). Selective migration, wages, and occupational mobility in nineteenth century America. *Explorations in Economic History* 53, s 40–63.
- Sandberg, Peter & Waara, Joacim (2014). *Industri och arbetsmarknad i förändring: den västsvenska regionen 1945–2010*. Möklinta: Gidlund.
- Sandström, Glenn (2012). *Ready, willing and able: the divorce transition in Sweden 1915–1974*. Umeå: Umeå universitet.
- Schmidt, Ariadne & van Nederveen Meerkerk, Elise (2012). Reconsidering the 'first male-breadwinner economy': women's labor force participation in the Netherlands, 1600–1900. *Feminist Economics* 18, s 69–96.
- Schulz, Wiebke (2013). *Careers of men and women in the 19th and 20th centuries*. Utrecht: Utrecht University.
- Schulz, Wiebke, Maas, Ineke & van Leeuwen, Marco H D (2014). When women disappear from the labour market: occupational status of Dutch women at marriage in a modernizing society, 1865–1922. *The History of the Family* 19, s 426–446.
- Schön, Lennart (2014). *En modern svensk ekonomisk historia: tillväxt och omvandling under två sekel*. 4 uppl. Stockholm: SNS Förlag.
- Seltzer, Andrew & Sammartino, André (2009). Internal labour markets: evidence from two large Australian employers. *Australian Economic History Review* 49, s 107–137.
- Silenstam, Per (1970). *Arbetskraftsutbudets utveckling i Sverige 1870–1965*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Sjöberg, Mats (1996). *Att säkra framtidens skördar: barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstad pastorat 1860–1930*. Linköping: Linköpings universitet.
- Sjöstedt, Jonas (2009). *Masthugget, Moskva, Madrid: berättelsen om Bengt och Greta*. Stockholm: Carlsson.
- Skarin Frykman, Birgitta (1985). *Från yrkesfamilj till klassgemenskap: om bagare i Göteborg 1800–1919*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Sorokin, Pitirim A (1927). *Social mobility*. New York: Harper and Brothers.
- Stanfors, Maria (2007). *Mellan arbete och familj: ett dilemma för kvinnor i 1900-talets Sverige*. Stockholm: SNS Förlag.
- Stanfors, Maria & Burnette, Joyce (2015). Estimating historical wage profiles. *Historical Methods* 48, s 35–51.
- Stanfors, Maria, Leunig, Tim, Eriksson, Björn & Karlsson, Tobias (2014). Gender, productivity, and the nature of work and pay: evidence from the late nineteenth-century tobacco industry. *Economic History Review* 67, s 48–65.
- Stenberg, Lisbeth & Berglinde, Ulla (red) (2021). *Att ge upp har inte övervägts: Göteborgskvinnor i rörelse/r*. Göteborg: Makadam.

- Stenberg, Lisbeth & Fürst, Gunilla (2021). Kvinnorna och arbetsmarknaden. I Lisbeth Stenberg & Ulla Berglindh (red), *Att ge upp har inte övervägts: Göteborgskvinnor i rörelse/r*. Makadam: Göteborg.
- Stevens, David A (1990). New evidence on the timing of early life course transitions: the United States 1900 to 1980. *Journal of Family History* 15, s 163–178.
- Strindberg, August (1913). *Tjänstekvinnans son*. Samlade skrifter del 19, senare bandet. Stockholm: Bonnier.
- Stråth, Bo (1982). *Varvsarbetare i två varvsstäder: en historisk studie av verkstads-klubbarna vid varven i Göteborg och Malmö*. Göteborg: Svenska varv.
- Sundstrom, William A (1988). Internal labor markets before World War I: on-the-job training and employee promotion. *Explorations in Economic History* 25, s 424–445.
- Sutherland, Daniel E (1981). *Americans and their servants: domestic service in the United States from 1800 to 1920*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Svennilson, Ingvar, Lundberg, Erik & Bagge, Gösta (1935). *Wages, cost of living and national income in Sweden 1860–1930. Vol 2. Wages in Sweden 1860–1930*. London: P S King.
- Swenson, Peter (2002). *Capitalists against markets: the making of labor markets and welfare states in the United States and Sweden*. New York: Oxford University Press.
- Svensson, Lars (1995). Befattningssegregering efter kön: ett bidrag till förklaringen av lönegapet mellan kvinnliga och manliga kontorsanställda vid mitten av 1930-talet. *Historisk tidskrift* 115, s 277–303.
- Svensson, Thommy (1983). *Från ackord till månadslön: en studie av lönepolitiken, fackföreningarna och rationaliseringarna inom svensk varvsindustri under 1900-talet*. Göteborg: Svenska varv.
- Söderberg, Johan (1993). *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750–1870: en regional analys*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Söderberg, Johan, Jonsson, Ulf & Persson, Christer (2003). *A stagnating metropolis: the economy and demography of Stockholm, 1750–1850*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tedebrand, Lars-Göran (1972). *Västernorrland och Nordamerika 1875–1913: utvandring och återinvandring*. Stockholm: Läromedelsförlaget.
- Thernstrom, Stephan (1973). *The other Bostonians: poverty and progress in the American metropolis, 1880–1970*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Thomas, Dorothy Swaine (1938). *Research memorandum on migration differentials*. New York: Social Science Research Council, Bulletin 43.
- Thomas, Dorothy Swaine (1941). *Social and economic aspects of Swedish populations movements 1750–1933*. New York: The Macmillan Company.
- Thorburn, Thomas (2000). *Economics of transport: the Swedish case 1780–1980*. Södertälje: Almqvist & Wiksell International.
- Tilly, Louise A & Scott, Joan W (1987). *Women, work and family*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Trossholmen, Ninni (2009). *Norra Älvstranden – en vandring från dåtid till nutid*. Göteborg: Arkipelag.
- Uhlenberg, Peter (1978). Changing configurations of the life course. I Tamara K Hareven (red), *Transitions: the family and the life course in historical perspective*. New York: Academic Press, s 65–98.

- Uppenberg, Carolina (2018). *I husbondens bröd och arbete: kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Wall, Richard (1978). The age at leaving home. *Journal of Family History* 3, s 181–202.
- Wall, Richard (1989). Leaving home and living alone: an historical perspective. *Population Studies* 43, s 369–389.
- Wallander, Jan (1948). *Flykten från skogsbygden: en undersökning i Klarälvsdalen*. Stockholm: Industrins utredningsinstitut.
- Wallensteen-Jaeger, Rut (1977). *Tjänarinnor på gods och gårdar när seklet var ungt*. Stockholm: LT.
- Wallentin, Hans (1978). *Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920-talet*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Vammen, Tinne (1986). *Rent og urent: hovedstadens piger og fruer 1880–1920*. Köpenhamn: Gyldendal.
- van Leeuwen, Marco H D & Maas, Ineke (2010). Historical studies of social mobility and stratification. *Annual Review of Sociology* 36, s 429–451.
- van Leeuwen, Marco H D & Maas, Ineke (2011). *HISCLASS: a historical international social class scheme*. Leuven: Leuven University Press.
- van Leeuwen, Marco H D, Maas, Ineke & Miles, Andrew (2002). *HISCO: historical international standard classification of occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Wegerman, Leif (2008). *Försörd av sin hustru: genus, folklig praktik och medborgarskap i arbetslöshetshjälpen 1921–1939*. Stockholm: Atlas.
- Wells, William D & Gubar, George (1966). Life cycle concept in marketing research. *Journal of Marketing Research* 3, s 355–363.
- Vikström, Lotta (2004). Female domestic servants in Sundsvall, a Swedish sawmill town, during industrialization. I Antoinette Fauve-Chamoux (red), *Domestic service and the formation of European identity*. Bern: Peter Lang, s 87–112.
- Vikström, Lotta (2011). I fru Grönhagens garderob fanns allt som hörde damtoaletten till, eller? Källjämförelser belyser befolkningshistoriska materials underrapportering av kvinnors arbete och försörjning i Sundsvall 1870–1890. *Historisk tidskrift* 131(1), s 25–55.
- Vikström, Pär, Edvinsson, Sören & Brändström, Anders (2002). Longitudinal databases-sources for analyzing the life-course: characteristics, difficulties and possibilities. *History and Computing* 14, s 109–128.
- Winberg, Christer (2000). *Hur Västsverige blev västsvenskt*. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Åberg, Martin (1998). *Samförståndets tid: konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*. Lund: Historiska Media.
- Åmark, Klas (2005). *Hundra år av välfärdspolitik: välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige*. Umeå: Boréa.
- Öhngren, Bo (1974). *Folk i rörelse: samhällsutveckling, flyttningsmönster och folk-rörelser i Eskilstuna 1870–1900*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Önnerfors, Martin (2021). *Water for the many: health, neighbourhood change and equality of access during the expansion of Swedish urban water networks*. Lund: Lunds universitet.
- Östberg, Kjell (1997). *Efter rösträtten: kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*. Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion.

Förteckning över tabeller och grafik

Tabeller

1.1. Totalpopulationen fördelad efter antal panelår (procent).	30
2.1. Göteborgs befolkning efter födelseort, 1910–1930 (procent).	41
2.2. Bostadslägenheternas fördelning efter antalet rum, Göteborg 1915–1945 (procent).	46
2.3. Antal boende per rum/kök, Göteborg 1915–1945.	47
2.4. Antal boende per rum/kök i olika stadsdelar, Göteborg 1910–1945.	48
2.5. Andel trångbodda hushåll och personer, Göteborg 1920–1945 (procent).	49
2.6. Andel bostadslägenheter med enskilt badrum, Göteborg 1915–1945 (procent).	52
2.7. Andel bostadslägenheter med centralvärme, Göteborg 1915–1945 (procent).	53
2.8. Medelhyror för hyreslägenheter i Göteborg 1915–1945.	54
2.9. Sysselsättningsstruktur i Göteborg 1920, 1930 och 1940 (procent).	57
2.10. Sysselsättning efter näringsgren och församling i Göteborg 1920 (procent).	62
2.11. Genomsnittlig inkomst och förmögenhet efter församling, Göteborg 1920 (kronor).	65
2.12. Medelinkomst och förmögenhet för olika yrkesutövare i Göteborg 1920 (kronor).	66
3.1. Medianinkomster samt makans och barnens andel av de totala inkomsterna för olika hushållstyper och åldersgrupper, Göteborg 1915–1943 (kronor; procent).	88
4.1. Olika typer av arbetsmarknadsutfall år $t+4$, givet yrke och anställning år t	99
4.2. Arbetsmarknadsutfall år $t+4$ givet yrke och anställning år t , uppdelat på kön och år, Göteborg 1915–1943 (procent).	102
4.3. Arbetsmarknadsutfall år $t+4$ givet yrke och anställning år t , uppdelat på män och kvinnor samt små och stora arbetsgivare, Göteborg 1915–1943 (procent).	107
4.4. Rörlighet inom och mellan små och stora arbetsgivare från år t till $t+4$, Göteborg 1915–1943 (procent).	108

4.5. Arbetsmarknadsutfall år $t+4$ givet yrke och anställning år t , uppdelat på män och kvinnor samt socioekonomisk klass, Göteborg 1915–1943 (procent).	109
4.6. Övergångar mellan socioekonomiska grupper från år t till $t+4$, Göteborg 1915–1943 (procent).	110
5.1. Andel verksamma i yrken med hög, medelhög och låg socioekonomisk status, uppdelat på infödda och inflyttade i Göteborg 1921–1967.	132
6.1. Ungdomspopulationen: kohorter och panelår.	141
6.2. Andelen studerande efter föräldrarnas socioekonomiska status, Göteborg 1915–1943 (procent).	147
6.3. Relativ realinkomst för föräldrar till studerande, Göteborg 1915–1943.	148
6.4. Boendeförhållanden för ungdomar 16–19 år efter titel, Göteborg 1915–1943 (procent).	150
6.5. Real arbetsinkomst för ungdomar 16–19 år efter kön och boende, Göteborg 1915–1943.	150
6.6. Andel ungdomar 16–19 år efter födelseort och boende, Göteborg 1915–1943 (procent).	150
6.7. Socioekonomisk status efter ålder, män 16–35 år, Göteborg 1915–1943 (procent).	152
6.8. Socioekonomisk status efter ålder, kvinnor 16–35 år, Göteborg 1915–1943 (procent).	152
6.9. Genomsnittlig ålder vid flytt från föräldrahemmet, Göteborg 1915–1943.	157
6.10. Utveckling mellan två panelår, Göteborg 1915–1943 (procent).	160
6.11. Gemensam realinkomst för gifta par efter mannens ålder, Göteborg 1915–1943.	163
6.12. Familjestatus och typ av boende för män i åldern 16–35 år, Göteborg 1915–1943 (procent).	165
6.13. Familjestatus och typ av boende för kvinnor i åldern 16–35 år, Göteborg 1915–1943 (procent).	166
6.14. Andel observationer som indikerar att en individ hade barn, efter kön och civilstånd, Göteborg 1915–1943 (procent).	167
6.15. Faderns eller moderns ålder vid en utomäktenskaplig födsel, Göteborg 1915–1943 (procent).	168
6.16. Genomsnittlig tid mellan utomäktenskapliga födselar och giftermål, Göteborg 1915–1943.	168
7.1. HISCO-kategorier inom husligt arbete, Göteborg 1915–1943.	182
7.2. Ålder för olika yrkesgrupper inom husligt arbete, Göteborg 1915–1943.	183
7.3. Realinkomst av tjänst för olika yrkesgrupper, Göteborg 1915–1943.	185
7.4. Hushållerskors och hembiträdens boendesituation, Göteborg 1923–1943.	188
7.5. Hushållerskors yrkestitlar fyra år senare, Göteborg 1915–1943.	189
7.6. Hembiträdens yrkestitlar fyra år senare, Göteborg 1915–1943.	189

8.1. Hemsömmerskornas åldersstruktur, hushållstyp och tidigare migration, Göteborg 1912.	205
8.2. Yrke, antal anställda och innehav av verkstad, Göteborg 1912.	207
8.3. Arbetade år i hemindustrin och yrkesträning, efter civilstånd, Göteborg 1912.	207
8.4. Arbetstid och inkomst hos hemindustriarbetarna i kohorten, Göteborg 1912.	208
8.5. Yrken kvinnorna haft före arbetet i hemindustrin, Göteborg 1912.	211
8.6. Titel i mantalslängd, efter civilstånd, Göteborg 1912.	212
8.7. Yrkesbanor efter civilstånd, Göteborg 1912–1943.	212
9.1. Jämförelse mellan Oskar Hammarström och andra smeder i åldern 25–34 år i Göteborgs verkstadsindustri samt vid Keillers verkstäder, år 1899.	227
9.2. Social struktur bland män födda 1865–1874, Göteborg 1915.	228
9.3. Antal och andel kvarvarande män i kohorten samt deras medianålder och civilstånd, Göteborg 1915–1943.	229
9.4. Andel gifta män i kohorten vars fruar deklarerade inkomst av tjänst eller rörelse, Göteborg 1915–1943.	230
9.5. Antal och andel män som upplevde social rörlighet under en fyraårsperiod, Göteborg 1915–1943.	236
9.6. Antal och andel män som skaffade sig inkomst av rörelse under en fyraårsperiod, Göteborg 1915–1943.	236
A.1. Variabler i GOPP (urval).	256

Diagram

1.1. Lexisdiagram över GOPP-data.	29
2.1. Folkökning i Göteborgs stad 1910–1945.	39
2.2. Antal levande födda, döda och giftermål per 1 000 personer i medelbefolkningen, Göteborg 1910–1945.	39
2.3. Ålderspyramid för Göteborgs befolkning 1900 och 1940.	40
3.1. Genomsnittlig arbetsinkomst för män och kvinnor i olika åldrar, Göteborg 1915–1943 (kronor i 1914 års prisnivå).	77
3.2. Genomsnittlig arbetsinkomst för män och kvinnor i olika åldrar, Göteborg 1915–1943 (index). Anm: Index 48–51 år = 100 för män, index 44–47 år = 100 för kvinnor.	79
3.3. Genomsnittlig arbetsinkomst för ingenjörer och verkstadsarbetare i olika åldrar, Göteborg 1915–1943 (kronor i 1914 års prisnivå).	81
3.4. Genomsnittlig arbetsinkomst för ingenjörer och verkstadsarbetare i olika åldrar, Göteborg 1915–1943 (index). Anm: Index 40–43 år = 100.	81
3.5. Kvoten mellan arbetsinkomsten för män och kvinnor, uppdelat på gifta och ogifta i olika åldrar, Göteborg 1915–1943.	84
4.1. Andel som bytte arbetsgivare under en fyraårsperiod, män och kvinnor i olika åldersgrupper, Göteborg 1915–1943 (procent).	105
4.2. Andel som bytte yrke under en fyraårsperiod, män och kvinnor i olika åldersgrupper, Göteborg 1915–1943 (procent).	105

5.1. Andel flyttare efter ålder, totalt och per 1 000 individer i åldersklassen, Göteborg 1921–1967 (procent).	119
5.2. Andel flyttningar efter boendeperiodens längd, Göteborg 1921–1967 (procent).	121
5.3. Boendeperiodens längd för olika åldersgrupper, uppdelat på män och kvinnor, Göteborg 1921–1967 (antal år).	121
5.4. Åldersfördelningen hos infödda respektive inflyttade, Göteborg 1921–1967 (procent).	126
5.5. Relativa arbetsinkomster för inflyttade män efter tid sedan inflyttningen, Göteborg 1921–1943 (procent).	128
5.6. Relativa arbetsinkomster för inflyttade kvinnor efter tid sedan inflyttningen, Göteborg 1921–1943 (procent).	129
5.7. Andel flyttningar uppdelat på ålderskategori, Sverige 2000–2015 (procent).	135
6.1. Real arbetsinkomst efter kön och ålder, Göteborg 1915–1943 (kronor i 1914 års prisnivå).	154
6.2. Kvinnors reala arbetsinkomst jämfört med mäns i olika åldrar, Göteborg 1915–1943.	154
6.3. Andel som bodde i föräldrarnas hushåll, Göteborg 1915–1943 (procent).	159
7.1. Antal personer i husligt arbete per år och yrkestitel, Göteborg 1915–1943.	186
8.1. Giftna kvinnors förvärvsfrekvens inklusive och exklusive jordbrukarhustrur, Sverige 1880–1960 (procent).	197
8.2. Andel kvinnor som registrerade yrke, efter civilstånd, Göteborg 1911–1943 (procent).	213
9.1. Realinkomst av tjänst för män födda 1865–1874, Göteborg 1915–1943.	231
9.2. Medianinkomst av tjänst för män födda 1865–1874 i relation till medianinkomsten för alla män, Göteborg 1915–1943.	231
9.3. Andel utan inkomst av tjänst, män födda 1865–1874, Göteborg 1915–1943 (procent).	233
9.4. Andel yrkesaktiva efter medianålder, män födda 1865–1874, Göteborg 1915–1943 (procent).	233
9.5. Andel som lämnade arbetsmarknaden under den kommande fyraårsperioden, alla yrkesaktiva män respektive yrkesaktiva män med inkomst av rörelse, Göteborg 1915–1943 (procent).	237

Kartor

2.1. Göteborgs stadsdelar och stadens omgivning 1925.	43
---	----

Figurer

8.1. Källöversikt.	202
8.2. Länkingsprocess för att hitta hemsömmerskorna.	203

Om författarna

Tobias Karlsson är docent i ekonomisk historia och verksam vid Ekonomisk-historiska institutionen och Centrum för ekonomisk demografi vid Lunds universitet samt vid det tvärvetenskapliga projektet Historisk arbetslivsforskning (HALF), Campus Helsingborg. Karlsson disputerade 2008 på en avhandling om arbetsförhållanden vid det Svenska Tobaksmonopolet under mellankrigstiden. Han har sedan dess forskat om lönediskriminering och facklig organisering, om strejker och lockouter samt om indikatorer på könsojämlikhet på regional nivå i ett historiskt perspektiv.

Christer Lundh disputerade i ekonomisk historia vid Lunds universitet 1987 och utsågs 2006 till professor i ekonomisk historia i Göteborg. Han är för närvarande seniorprofessor vid Institutionen för ekonomi och samhälle, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. Hans forskning och undervisning ligger inom områdena arbetsmarknad och arbetsliv respektive historisk och ekonomisk demografi. Han leder projekt om arbetskraftsrörlighet, emigration och sociala skillnader i kost och hälsa med stöd av Vetenskapsrådet, Stiftelsen Anna Ahrenbergs Fond och Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse. Han leder också Göteborgsdelen i Vetenskapsrådets infrastruktur-satsning SwedPop.

Malin Nilsson är filosofie doktor i ekonomisk historia och verksam vid Ekonomisk-historiska institutionen vid Lunds universitet. Nilsson disputerade i ekonomisk historia vid Göteborgs universitet 2015 på en avhandling om kvinnor i industriellt hemarbete under

1910-talet. Hennes primära forskningsintresse rör frågor kring kön, industrialisering och arbetsmarknad. För närvarande deltar Nilsson i ett projekt om proletariseringprocesser och genusarbetsdelning i svenska torparhushåll under 1800-talet.

Stefan Öberg är filosofie doktor i ekonomisk historia och verksam vid Avdelningen för Ekonomisk historia, Institutionen för Ekonomi och samhälle, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. Öberg disputerade 2014 på en avhandling som undersökte samband mellan uppväxtvillkor och kroppslängd bland män i Skånes ekonomisk-demografiska databas. För närvarande deltar Öberg i ett projekt som undersöker samband mellan kost, livsstil, levnadsstandard och livslängd baserat på hushållsbudgetundersökningar från början av 1900-talet.